

# MAGYAR NYELVÖR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND  
FOLYÓIRATA

Dr. ...

K...

32 kpl. 7/5

SZERKESZTI ÉS KIADJA

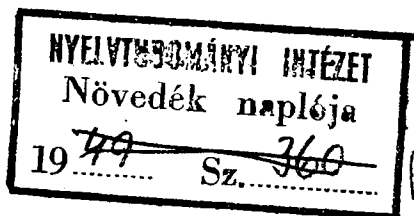
BALASSA JÓZSEF

BÖLCSELETI INTÉZETI KÖNYVTÁR, BUDAPEST

1389/b

65-66. ev

LXV. ÉVFOLYAM



F4385/78

BUDAPEST, 1936.

A MAGYAR NYELVÖR KIADÓHIVATALA.

Lelt.

1980

# TARTALOMJEGYZÉK.

## Értekezések, önálló cikkek.

<i>Balassa József:</i>	Budenz József (1836—1892) .....	33
	A magyar és finn nyelv Amerikában .....	103
	A magyar nyelvjárások újabb irodalma .....	143
<i>Beke Ödön:</i>	Újabb tájszómagyarázatok, III. ....	10
	A történeti mondattanhoz .....	80
<i>Dénes Szilárd:</i>	Viszont .....	91
<i>Erdödi József:</i>	Finnugor-indogermán igetövek .....	124
<i>Fokos Dávid:</i>	A jelzők sorrendje .....	3
	Felelet az eldöntendő kérdésre .....	77
	Egy hibáztatott tagadó szerkezet .....	145
<i>Gál Kelemen:</i>	Budenz első nyelvtanítója .....	48
<i>Kallós Ede:</i>	Forma és alak .....	8
<i>Kallós Zsigmond:</i>	Jelbeszéd nyomai a magyar 10. századból IV. ....	19
	Uhug .....	118
<i>Kalmár Elek:</i>	Kerek erdő .....	85
<i>Kardos Albert:</i>	Budenz József és Lugossy József .....	43
<i>Kertész Manó:</i>	Scerelmes bratym .....	1
	Süt .....	73
	Élek a gyanúperrel .....	101
	Konyhai magyarság .....	133
<i>Knöpfler László:</i>	A magyar és vogul kérdőmondat szórendje 16, 95, 121, 148	
	A magyar ég ige etimológiájához .....	126
<i>Kúnos Ignác:</i>	Budenz József és törökföldi tanulmányutam .....	62
<i>Moór Elemér:</i>	Hont és Pázmány .....	8, 88
<i>Munkácsi Bernát:</i>	Budenz-ereklyék .....	51, 107, 136
<i>Rubinyi Mózes:</i>	Irodalmunk és a finnugor nyelvhasználat .....	83
<i>Steinitz Wolfgang:</i>	Magánhangzóilleszkedés az osztjákban .....	14
<i>Turóczi-Trostler József:</i>	Világirodalom magyar ponyván .....	112
<i>Vikár Béla:</i>	Budenz és a Kalevala .....	67

## Gyászjelentés.

Kosztolányi Dezső (Balassa József) .....	151
--	-----

## Irodalom.

Istvan Pap: Piano d'un Atlante Linguistico Ungherese. — Pap István:	
A területi elvek és a magyar nyelvjárások ( <i>Balassa József</i> ) .....	22
Végh József: Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez ( <i>K. M.</i> )	24
Világirodalmi Lexikon ( <i>Elek Oszkár</i> ) .....	24
Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft ( <i>Beke Ödön</i> )	25
Szécsi Ferenc: Idegen szavak nagy szótára ( <i>B. J.</i> ) .....	26
Budenz- emlékek .....	69
Budenz József centenáriuma .....	99
Budenz József emlékezete .....	127
A magyar Kalevala jubileumi kiadása ... ..	128
Max Vasmer: Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas, ( <i>Beke Ödön</i> ) .....	152
Könyvek és folyóiratok .....	26, 128, 154

## Nyelvművelés.

Szótározatlan szók ( <i>Kardos</i>	Kurti ( <i>Gáll István</i> ) .....	28
<i>Albert</i> ) .....	Olimpia vagy olimpiász? ( <i>B. J.</i> )	131
27, 130	Gyermeeknyelvőr ( <i>Kardos Al-</i>	
Könyvcsárda, sajtóforrás ( <i>Joze-</i>	<i>bert</i> ) .....	131
<i>fovics Sári</i> ) .....	Csokonai s az is ( <i>Kardos Al-</i>	
27	<i>bert</i> ) .....	155
Két és többfejű alkalmazottak		
( <i>Jozefovics Sári</i> ) .....		28

## Magyarázatok.

Kőkori emlékek a népnyelvben	Ahol a madár sem jár ( <i>Vidor</i>	
( <i>Beke Ödön</i> ) .....	<i>Pál</i> ) .....	31
28		
Penész, penészes ( <i>Beke Ödön</i> )	Derogál ( <i>Kallós Ede</i> ) .....	131
29		
Állatneveink történetéhez	Fakadék. — Báb. — Bánya. —	
( <i>Beke Ödön</i> ) .....	Ludvaj. — Haj és héj. —	
29	Csécskés ( <i>Beke Ödön</i> ) ....	156
Új szó-e vagy régi? ( <i>Beke</i>	Érez. — A többes szám. — Hó,	
<i>Ödön</i> ) .....	hó-nap ( <i>Fokos Dávid</i> ) .....	157
29		
Fél szemmel ( <i>Fokos Dávid</i> ) ..	Láng ( <i>Knöpfler László</i> ) .....	158
30		
A nyelvújítás állat- és növény-	Szikkad ( <i>Beke Ö.</i> ) .....	159
neveihez ( <i>Beke Ödön</i> ) ....		
30		
Algebrázni ( <i>Zsoldos Jenő</i> ) ..		30

## Szómutató.

ahol a madár se jár 31	forma 6	követség 130	sajinka 12
alak 6	fűszer 29	kurti 28	sajtforrás 27
algebrázni 31	gyanúper 101	láng 158	Sári 12
aprószeres 27	haj és héj 156	ludvaj 156	sorty(a) 13
báb 156	harmad magá- val 81	minek 82	süt 73
bánya 156	hírvegy 130	olimpia, olim- piász 131	sütkő 13
csécskés 156	hó, hó-nap 158	páva 29	szép asszonyok 13
derogál 131	Hont 8, 88	Pázmány 8, 88	scerelmes bratym 1
dúródik 130	ím, imént 19	penész, pené- szes 29	szikad 159
ég(ni) 126	iringó 30	pergel 76	tikmony 138
éréz 157	is 155	puszta 12	trágya 134
erjed, erjeszt 29	kankalék 10	ránt, rántotta 74	tyukmony 133
fakadék 156	kerek erdő 85	ravasz 29	vetélgő 27
fél szemmel 30	kő 28	röstöl 76	viszont 91
felszül 27	könyvecsárda 27		zerge 30

## A Magyar Nyelvőr 1936. évi dolgozótársai.

Balassa József	Jozefovics Sári	Moór Elemér
Beke Ödön	Kallós Ede	Munkácsi Bernát
Dénes Szilárd	Kallós Zsigmond	Rubinyi Mózes
Elek Oszkár	Kalmár Elek	Steinitz Wolfgang
Erdődi József	Kardos Albert	Túróczi-Trostler József
Fokos Dávid	Kertész Manó	Vidor Pál
Gál Kelemen	Knöpfler László	Vikár Béla
Gáll István	Kúnos Ignác	Zsoldos Jenő



# MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként  
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó  
**BALASSA JÓZSEF**

Szerkesztőség és kiadóhivatal  
Budapest V.  
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

## SCERELMES BRATYM.

Írta: **Kertész Manó.**

Kétségtelenül igazuk van az Etymologiai Szótár szerzőinek abban, hogy a szláv eredetű *barát* szavunk nem 'amicus' jelentéssel, hanem egyházi műszóként került nyelvünkbe és kezdetben a bencésekre, majd a később keletkezett szerzetesrendek tagjaira is alkalmazták. Ám a szláv *bratъ* mint egyházi műszó a latin 'frater' fordítása, mert a szerzetesek az Egyház tanítása szerint valóban testvérek: 'fratres in Christo', lelki testvérek 'fratres spirituales'. Érdekes, hogy a magyar az idegen szót veszi át, holott a testvéri viszony kifejezésére van ősi, keletről hozott szava, az *atyafi* (l. Nyr. 38:385 s köv.); ugyancsak ezt az idegen szót alkalmazza nyelvünk kezdetben a tágabbkörű, minden embert magában foglaló keresztény testvériség kifejezésére, amint ezt a HB. *scerelmes bratym* kapcsolata bizonyítja. Mert nem lehet kétséges, hogy itt a *bratym* jelentése 'fratres' és nem 'amici'; helyesen jár el tehát Szinnyei, mikor a HB. e kifejezését 'kedves testvéreim'-nek magyarázza.<sup>1</sup> Ám ez az értelmezés a 12—13. századbeli magyar nyelvtudatra vonatkoztatva mégsem egészen pontos, mert ha a HB. szerzője valóban testvéri viszonyt akart volna kifejezni, akkor *szerelmes atyámfiai*nak szólította volna a gyászoló gyülekezetet. Hogy nem ezt tette, abból hitem szerint jogunk van azt a szellemtörténeti következtetést levonni, hogy a magyarság, amelynek társadalmi szervezete a kereszténységretérés idejében jó-részt vérségi kapcsolatokon nyugodott, csakis ezt a vérségi köteleket, a vér szerint egy atyától való származást ismerte el atyafiúi kapcsolatnak és a 'fraternitas spiritualis' fogalma lelkétől ekkor még idegen volt. — Tehát a HB. *bratym* szava ámbár annyi, mint a latin 'fratres mei', mégsem egy jelentésű a magyar *atyámfia*ival. Tudtommal eddig még nem mutattak rá arra, hogy a *felebarát* összetételt a HB. korában még alig ismerhették, mert hiszen az összetétel első tagja a szöveg elején (Latiatuc feleym), a második meg a vége felé fordul elő, pedig akkor még mindenik tag külön-külön is azt jelenti, amit az egész összetétel és a szónok

<sup>1</sup> A magyar nyelv (A Magyar Szemle Kincsestára 2. sz.) 62. l.

bizvást fel is cserélhette volna a két szót, mondván «latiatuc bratym» és «scerelmes feleym». A *felebarát* nyilván a *bajviadal*, *perpatvar*, *zuzmara* mellérendelő összetételek családjába tartozik, amelyekben egy-egy azonos jelentésű magyar és idegen szó forrad egységbe (Szarvas, Nyr. 29:539 s köv.).<sup>2</sup> A m. *barát* tehát, ámbár a HB. korában a latin 'frater' helyettesítője, mégis csak a 'coaequalis, socius' jelentésű *felem*, *feleim* jelentésbeli párja, nincs tehát benne semmi utalás a kereszténység tanította egy atyától származásra. Nyilván nemzedékek egész sorának kellett egymást váltania, míg a kereszténység annyira átítatta a magyar lelket, hogy a középkor végén a kódexíró még a szerzetes fratert is *atyafiú*-nak nevezi (VirgK. 66, 69, NySz.).

Sokkal korábbi és gyökeresebb az *atyafi* használatának az a bővülése, hogy nemcsak testvért, hanem mindenféle valóságos *rokont* is jelent. Csakhogy erre a jelentésbővülésre semmi befolyása sem volt a vallásos vagy egyházi életnek; mert mikor az *atyafi* szűk használati köréből kilépve a rokonság legtávolabbi ágait is jelenti, akkor a szóhasználat a vérségi köteléken belül marad és tökéletesen megegyezik a *frater* szónak a magyar középkor jogi nyelvében való használatával. Ismeretes, hogy az öröklött nemzetségi birtokokkal a tulajdonosaik még abban a korban sem rendelkeztek teljesen szabadon, mikor ezek a birtokok egyéni birtokokká lettek, mert a nemzetségalapító ősök minden leszármazójának a közös őstől öröklött vagyona — ha a tulajdonos fiutód nélkül halt el — törvényes öröklési joga volt. Ezt az ősi jogi állapotot erősíti meg Nagy Lajos 1351-ben kelt ősiségi törvénye.<sup>3</sup> Így az egy atyától való származás tudatának ébrentartása még távoli rokonok közt is a régi magyar nemesi társadalomnak fontos érdeke volt. Ezeket a vérségi kapcsolatban levő, valóban egy ősatyától származó, sokszor egészen távoli rokonokat nevezi a magyarországi latinság *fratres*-nek. A klasszikus latinban is hasonlóan széleskörű a *frater* jelentése, mert hiszen a régi rómaiaknál a *gens*-nek vagyoni jogi szempontból a magyar nemzetséghez hasonló fontossága volt.<sup>4</sup> Ám a nyugateurópai népek latinsága, úgylátszik, nem ismeri a *frater* szónak ezt a jelentésbővülését, legalább is Du Cange szótára nem tud róla; tehát magyarországi jelenséggel van dolgunk, amely a régi magyar örökösödési joggal kapcsolatban lép fel. Okleveleink a távolabbi atyafiságot a valóságos testvéri viszonytól a *frater* jelzőivel különböztetik meg; így Zsigmond királynak egy 1431-ben kelt címeradó-mányozó oklevelében a *fratres carnales* (vértestvérek) mellett ott vannak a *fratres proximi et consanguinei* — a mai értelemben vett atyafiak' (Turul 20:36). Legtöbbször találkozunk a *fratres carnales*

<sup>2</sup> Zsirai tagadja Szarvas megállapításának helyes voltát (MNY. 22:184).

<sup>3</sup> Hóman-Szekfű: Magyar Történet III, 121, 458.

<sup>4</sup> Pecz Vilmos: Ókori Lexicon, *gens* alatt.

és a *fratres condivisionales* 'osztályos atyafiak' szembeállításával (Turul 18:49, 26:82, KárOkl. 2:58 stb.) De a *frater* minden megkülönböztető jelző nélkül is jelenthet rokont; például Apponyi Istvánnak unokatestvére, A. György ellen mint «contra fratrem suum» van panasza (AppOkl. 1:397, 1497-ből); Apponyi Tóbiás és Benedek is unokatestvérek és három másik unokatestvérük után «iure fraterno et successorio» örökölnék (uo. 2:38, 1524-ből).

Az *atyafi* jelentése tehát az ősiségnek nevezett magyar örökösödési jog hatása alatt terjedt ki az egész rokonsági körre<sup>5</sup> A szó jelentésének ez a bővülése szükségessé tette, hogy a valóságos testvéri viszony kifejezésére az *atyafi* valami jelzöt kapjon; így keletkezett az *egy test-vér atyafi* kapcsolat, amelyből a *testvér* szavunk körülbelül százötven esztendővel ezelőtt szakadt ki<sup>6</sup> (l. Nyr. 38:385 s köv.).

Jó volna tudnunk, hogyan nevezték az egy őstől származottakat, mielőtt a 'testvér' értelmű *atyafi* jelentése így megváltozott; azt hiszem, a szintén finnugor eredetű *ősfi*, *ösfi* szavunkban láthatjuk az *atyafi* előzőjét.<sup>6</sup> E szó multban való életét alig ismerjük, feltevésünknek mégis van egy bár viszonylag kései, de nagyon nyomós bizonyítéka: Molnár Albert szótára szerint az *ősfi* jelentése többek között 'heres', 'örökös'.<sup>7</sup> Ez a jelentés nyilván másodlagos és abból, amit a régi magyar örökösödési jogról tudunk, egészen kétségtelen, hogy szavunk eredetileg azt jelentette, amit elemei szerint is jelent: az *ősfiak* egy ősnek a fiai, vérrokonok, akiknek a nemzetségi birtokra nézve örökösödési joguk van. Érdekes, hogy ennek az *ősfi* szónak, bizonyára szórványosan 'szerzetes' jelentése is volt (NySz).<sup>8</sup>

## A JELZŐK SORRENDJE.

Írta: Fokos Dávid.

A szórend kérdéséhez c. cikkünkben (Nyr. 64:117) arra az eredményre jutottunk, hogy a nyomatéktalan mondatnak az a szórendje, hogy a hangsúlyos bővítmény mindig közvetlenül az ige (az állítmány) előtt áll, szórendünknek ősrégi, urál-altaji eredetű törvénye. Ezúttal szórendünknek egy másik sajátosságával akarunk foglalkozni, amely kevésbé jelentős ugyan, de fontossá lesz azáltal, hogy szintén ősi eredetűnek bizonyul.

Ez a szórendi törvényszerűség a jelzők sorrendjében figyelhető meg.

Ha t.i. ugyanahhoz a jelzett szóhoz két jelző járul, a jelzők sorrendjében bizonyos szabályszerűséget találunk. Természetesen köz-

<sup>5</sup> Az udvariasság az *atyafi* jelentésének körét még jobban kiterjesztette (l. Kertész: Szállok az Őrnak 29. s köv.).

<sup>6</sup> Beke, Nyr. 41:300.

<sup>7</sup> Azokat, akiknek valamely birtokra örökösödési joguk volt, így is jelölték: *vérek benne v. hozzá*.

<sup>8</sup> Simonyi, Nyr. 42:439.

vetlenül jelzett főneve előtt kell maradnia annak a jelzőnek, amely a főnévvel együtt szinte egységes fogalmat jelöl, amely a „főnév jelölte nemnek egy-egy faját nevezi meg” (Simonyi A jelzők 105); ebben az esetben a másik jelző tkp. egyedülálló jelzőnek számít, vagyis tkp. nem két egyenrangú jelzővel van dolgunk, hanem az első helyen álló jelző az egységesnek (összetételszerűnek) érzett jelzős kifejezésnek a jelzője; pl. *szép* [*fehér ló*], németül 'ein schöner Schimmel'. De már más esetekre vonatkozólag alig tudtak ilyen általános érvényű szabályt felállítani. Simonyi megállapítása szerint pl. a nagyságra, mértékre vonatkozó jelző többnyire megelőzi a tulajdonságra vonatkozót (Simonyi id. m. 106), pl. *a kicsiny fehér domb* (Arany), de viszont nem ritka ennek a sorrendnek a megfordítottja sem; pl. *az alföldi szép nagy róhaságon* (Petőfi). Vagy ilyen szabály pl. az is, hogy a számnév rendszeren megelőzi a melléknévet (Simonyi uo.), pl. *három erős apród* (Vörösmarty); ennek bizonyos tekintetben a fent említett általános érvényű szabály az oka, hiszen a számnév az egész, tehát egységes jelzős kifejezésben megjelölt fogalomnak a mennyiségét jelöli; és mégis gyakori ennek a sorrendnek a megfordítottja, a tulajdonság erős kiemelésével (*édes négy gyermekem* Apor), de nyomaték nélkül is (*förödni való egy vasabrincsos kádám* Tört. T. 1908: 352; *a szép két lány* Nyr. 4: 474). (L. Simonyi uo., A magy. szórend NyF. 1: 82 és Molecz: A magy. szórend történeti fejlődése 158.)

A fent említett eseten kívül — amely azonban természetesen nem speciális fgr. sajátosság — a jelzők sorrendjében régebben nem sikerült általános érvényű szabályt megállapítani. Azonban már Molecz észrevette, hogy a jelzők sorrendjének sokszor nem a jelentésben rejlő, hanem tisztán alaki, külső oka is lehet. Megállapítja, hogy „a tárggyal vagy határozóval alkotott s így több szóból álló tulajdonságjelzők ma előbb állanak, mint a rövidebbek s azért feltűnő régi nyelvünknek némely mondata, melyben ellenkező szórend van” (id. m. 158). Molecznek ezt a fontos megfigyelését igazolta azután Kertész, aki a Keleti Szemle 14. kötetében (306—318) megjelent „Zur ugrischen Wortfolge” c. cikkében arra az eredményre jut, hogy az ugor nyelvekben, de valószínűleg általában a fgr. nyelvekben is, a többtagú jelző megelőzi az egytagú jelzőt.

E jellemző sorrendnek igen fontos, a hangsúllyal összefüggő oka van és erre szintén Kertész mutatott rá (uo.; de vö. Balassa: Hangsúly a magyar nyelvben NyK. 21: 414). A jelzős szerkezet t. i. teljes egészében egy egységes szólamot alkot. Így egy szólam, még pedig természetesen első tagján hangsúlyozott szólam van pl. a következő kapcsolatokban: magy. *kősziklán termő lány fiú* (Misk. Vkert 471), vog *uj unlanə sāt jā* 'állat lakó hét folyó' (Munk 3: 297), *ēlən-χāləs ānšəm kit pī* 'ember szülte két fiú' (uo. 4: 201). Ilyen alakban, de csakis ilyen alakjában, teljesen világos, félreérthetetlen a kapcsolat jelentése. Ezzel ellenkező sorrend esetén azonban könnyen félreértés támadhatna, mert így az (első tagján hangsúlyos) egységes szólamot alkotó jelzős kapcsolat alapján

[*lágý kősziklán*] *termő füre*, [*hét állat*] *lakta folyóra*, [*két ember*] *szülte fiúra* gondolhatnánk, vagy pedig kénytelenek volnánk olyan eljárással, melyet már Arany János is elítélt (A magyar nyelv gyönyörűségei. Össz. Munk. 10:419), a jelzős szerkezetet két szólamra bontani: *lágý, kősziklán termő fű*; *nagy, a keleti határszélhez közel fekvő megye* stb.

Többtagú jelzővel kapcsolatos számnévi jelző esetében is eredetileg a félreértés elkerülése végett tették a számnevet közvetlenül a jelzett főnév elé, de itt idővel általánosabb lett ez a szórend és ma már a számnévi jelző több nyelvben sokszor követi a másik jelzőt, még akkor is, ha az a másik jelző nem többtagú.

Nézzünk most néhány példát az itt tárgyalt szórendre: *ma g y. barson zynn werős kezed* (Czech K. 26); *aranyhajú két szép gyermek* (Gyulai); *fán csiperkedő kis madár* (Népk. Gy. 9:224); *egy asszony embernek való kis subácska* (Gazd. Tört. 8:39); *hintóra való két létra* (uo. 8:476) (l. Kertész KSz. 14:312, Simonyi id. h., Molecz id. h.) | *o s z t j. törəmna kaləm lābat xōs siǰālālən* 'az égen föltetszett hét csillagot látsz majd' Pápay FgrF. 15:87; *kurəl mōžəŋ ār orl* 'lábafájós sok fejedelemhőse' Pápay Népk. 119: *sarŋi xōnpi xōnəŋ xāt* 'arany tetőnyílású tetőnyílásos ház' uo. 226; *nunə taimen jim vōjeken* 'die dir gehörigen zwei schönen Rosse' Patk. 2:210 | *v o g. luwŋ puŋkəp jāni* 'xul' 'csontos fejű nagy hal' Munk 3:500; *šimna jērna ākw' jēri* 'egy szívnek tetsző ének' 4:114; *Tārəm vārəm jaməs ētkwə* 'egy T.-tól alkotott jó éjjelecske' uo. 275 | *z ü r j. zəl bur kŋk iž-ku* 'nagyon szép két báránybőr' (kézir. gyűjt.) | *v o t j. šurəs-vilŋn koškŋs kniŋ džičijəz addži* 'úton haladó három rókát láttam' Munk. Népk. 263 | *c s e r. šüšpək-neran šem alašam* 'mein schwarzer Wallach mit dem Schnabel der Nactigall' Porkka Aik. 13:54 | *m o r d v. vėškiñede vėškiñe, zolotoj parkiñe* 'minder als das kleinste, ein goldenes Fässchen' Paas. Aik. 12:71. (Vö. Kertész KSz. 14:306—312, 317—318, Simonyi A jelzők 109.)

A jelzőknek ugyanezt a sorrendjét találjuk a t ö r ö k s é g b e n is. *Pl. ó t. ältä qalmyš alty bilgü bəg oŷlyŋə* 'bei den beim Volke zurückgebliebenen sechs weisen Fürstensöhnen' Radl. Tsch. M. 5 | *kt. uluŷ barɣuluŷ bir jurɥ turur* 'es ist ein sehr reiches Land' Bang-Rachmati Die Legende von Oghuz Qaghan 296—7 || *alt. tört toluqtū, aq Altai* 'du weisser Altai, du vierwinkliger' Radl. Pr. 1:237 | *tel. pir kōs jütpäs kōk talai* 'egy szem elérhetetlen kék tenger' uo. 1:105 | *szag. at pazynča ala qusqun* 'ein bunter Rabe von der Grösse eines Pferdekopfes' 2:194; *qyryq köznöktiŋ qara tura turčā* 'mit 40 Fenstern steht das Haus da' 2:176 ('40-ablakos fekete ház áll'); *abam tutpān aq ādīm* 'mein vom Vater nicht berührtes weisses Fleisch' 2:32 | *balkár: Fatıma degen atlı bir arū qız* 'ein schönes Mädchen, namens Fatima' Pröhle KSz. 15:204 (l. még uo. 16:240) | *o s z m. čenesi düšük kodža karı* 'lelógó állú öreg asszony' Kúnos OTNy. 326; *başy bāly bir jemiş* 'feje összekötött (egy) gyümölcs' Palló NyK. 48:225; l. még Simonyi id. m. 109 | *a d a k. karynyn verdiyi altmyş paraŷy* 'die 60 Para, die die Frau ihm gege-

ben hatte' Kúnos Türk. Volksmärchen aus Adakale 80; *güzel bir konaya girerler* 'sie kamen zu einem schönen Konak' uo. 43 | csuv. *ült səvələ şur kabē, tēxenajmārem ūjavrā* 'hat varrásos fehér ing, nem viselhettem az ünneppen' Mész. 2:104: *sāger šellē sar šuna* 'nyolc fogú sárga szán' uo. 164; *vārmanta kasnā pilāk juman* 'az erdőben vágott öt tölgyfa' Ašm. Szint. 20. (Több példát l. Finnugor-török mondattani egyezések c. munkám 73. pontjában.)

De ugyanez a szórend használatos a mongolban is. Pl. irod. mong. *Burxan xamiya бүкii tere dzük* 'Burxan hol való azon táj = azon táj, ahol B. van' Budenz NyK. 21:209 | kalmük: *arwn džil bolād unyvldag alvktši gūn bād-īmn* 'es gibt eine schwarz u. weisse Stute, die alle zehn Jahre ein Fohlen wirft' Ramst. Toim. 27:158; *ödrt gurwn unyvldag alvktšn gūtā sandži* 'sie hatten eine schwarz u. weisse Stute, die dreimal jeden Tag Fohlen warf' uo. 31; *gurwn köwütā neg övgn* 'ein Mann mit drei Söhnen' uo. 3 ('három fias egy öreg'). De nem ritka az a sorrend sem, hogy a számnév megelőzi a másik jelzőt; pl. *gurwn šara tolyātā xunu* 'drei gelbköpfige Schwäne' uo. 149; *neg tsar terəktā oros jomnā* 'ein Russe fährt mit einem Ochsenwagen' uo. 3 ('egy ökrösszekeres orosz'); *neg bajn xān gedag xān bādž* 'es war ein Chan, der der reiche Chan genannt wurde' uo. 21 | khalkha: *tīm gessə neg ug wāen(ā)* 'es gibt ein solches Sprichwort' Ramst. Toim 19:15; *xurugār xudgom, xumvson dēr togtom xōšši šarv tsäē* 'dicker, gelber Tee, der mit den Fingern geklopft werden und auf dem Nagel stehen bleiben kann' uo. 37 (hasonló példa uo. 38).

Szórendünknek az a törvénye tehát, hogy a többtagú jelző megelőzi az egytagú jelzőt, úgy látszik nyelvünknek ősi, urál-altaji eredetű jellemző sajátága.

## FORMA ÉS ALAK.

Írta: Kallós Ede.

A latin *forma* szó oly mély gyökeret eresztett nyelvünkben, hogy nyilván már maga is elfelejtette idegen származását. Elsőbbségi joga is van az *alak* szóval szemben. Egészen a 19. századig csak a latin szó volt használatban, mert az *alak* megvolt ugyan már régi nyelvünkben is, de bábut vagy álarcot jelentett. Csak Kazinczy ruházta fel mai jelentésével. Előzőleg már mások is gondoltak erre a jelentésbővítésre, de csak ő tette véglegessé 1793-ban. (L. NyU.Sz.) Ámde tévednénk, ha azt hinnők, hogy a magyar szó teljesen egyértelmű latin megfelelőjével. A *forma* szónak igen gazdag filozófiai multja van és ahol a szó jelentéshasználata ehhez a multhoz igazodik, ott bizony hiába akarna az ember *forma* helyett *alak*-ot mondani.

Aristoteles egyik alapvető tétele azt tanítja, hogy minden önálló valóságban (szubsztanciában) két tényezőt különböztethetünk meg. Az egyiket mint esetenként változó külsőséget — mint színt, térfogatot, halmazállapotot, hőfokot stb. — érzékeljük. Ez az *anyag*. A másik az a benső

tényező, amely az anyagot ténylegesíti, azzá teszi, aminek látjuk, érzékeljük. Ezt Aristoteles εἶδος-nak nevezi. Így nevezte már Platon is, csak hogy ő a formáló tényezőket nem helyezte bele magukba a dolgokba, hanem egy érzékfölötti világba vetítette őket s azt álmodta róluk, hogy mint ösképek, eszmények onnan irányítják a dolgokra vonatkozó szemléleteinket. Aristoteles nem szerette mestere gyönyörű álmait s ezért az εἶδος-okat kiragadta a Platon-féle eszmei világból. Magukban a dolgokban utalt ki nekik helyet, s mint belülről formáló tényezőket, mint a létet belülről ténylegesítő mozzanatokot tárgyalta őket.

Az εἶδος-t, melyet Aristoteles mint formáló elvet néha μορφή-nek is nevez, a középkori filozófia — aquinói Szt. Tamással az élén — *formának* fordítja.

Aristoteles és a szkolasztika tanításában tehát a forma egészen más értelmezést kap, mint a közönséges, filozófiától mentes felfogásban. A köznapi értelmezés szerint a forma esetről-esetre változó, szemlélhető, anyagi *külsőség*, — mögötte szerény mozdulatlanságban gubbaszt a *lényeg*, türelmesen várva arra az éles szemre, amely esetleg felfedezi. Aristoteles iskolája számára ellenben a forma maga a diadalmas lényeg, a hatalmát ellenállhatatlanul érvényesítő, láthatatlan erő, mely az anyagot addig húzza, feszíti, repeszt, míg ez végre is az ő kívánságának megfelelő módon tárul érzékeink elé.

Ez a kétféle felfogás pontosan megszabja a *forma* és az *alak* szó használatára közötti viszonyt.

Csak akkor mondhatunk forma helyett alakot, ha a közönséges értelemben vett formáról van szó. Ilyenkor a forma szó azonos jelentésű a latin *figurá*-val. Kazinczy ezt a «figura» jelentésű formát fordította *alak*-kal, ahogy az ugyancsak a 18. században keletkezett német *Gestalt* is csak ennek a pótlására szolgál.

De valahányszor olyan létszemlélettel akad dolgunk, mely az εἶδος-tanhoz kapcsolódik, illetve reá emlékeztet, tartózkodni fogunk attól, hogy az *alak* szót használjuk, mely azért nem alkalmazható a belülről ható, lényegbeli mozzanatnak a megjelölésére, mert soha nem tudja levetni annak a nyomát, hogy a bábuk, álarcok világából ered, a csupán érzéki jellegű, látszatos külségek honából.

Az Aristoteles és Szt. Tamás alapján álló keresztény bölcsélet szellemében különbözteti meg a katolikus hittan a szentség anyagát és formáját. Így pl. a keresztség anyagát a víz tárgyi mivolta és a vízzel való leöntés cselekedete alkotja, formáját pedig a keresztelő pap megszentelő szava («En téged megkeresztellek az Atya, a Fiú és Szentlélek nevében»), amely a meghatározatlan anyagot szentséggé ténylegesíti.

De nemcsak itt lenne érthetetlen a beszédünk, ha forma helyett alakot mondanánk. Kant filozófiájának alapvető tételéről szólva szintén a latin szót vagyunk kénytelenek használni. Senki sem fogja alakoknak mondani a Kant-féle szemléleti és gondolkodási formákat, a tért, az időt és a kategóriákat, vagyis azokat az őseredeti, apriorisztikus mozzanatok, amelyek érzéki benyomásainkat és gondolkodásunkat ugyanoly értelemben határozzák meg, amely értelemben Aristoteles szerint a forma az anyagot meghatározza.

De a filozófia világától távol eső területeken is gyakran érvényesül az Aristoteles—Szt. Tamás—Kant-féle metafizikai szemlélet. A társadalmi formákat sem mondhatjuk alakoknak, mert ezek a formák az Aristoteles εἶδος-ának módjára hatnak ránk. Cselekvéseinket, viselkedésünket, magatartásunkat megszabó erők ezek. Ragaszkodunk és alkalmazkodunk hozzájuk, követjük őket — vagy ha ezt nem tesszük, beléjük ütközünk, megsértjük őket. — Hasonló a helyzet akkor is, amikor formaruháról beszélünk. Alakruhát nem mondhatunk helyette. — Ugyancsak az Aristoteles-féle elgondolás értelmében vett forma az a mintázókészülék is, amelybe a háziasszony a tortát, kuglófot, a fémöntő a fémot önti. Ez formálja az anyagot azzá, amivé lennie kell. Ilyenkor sem mondhatunk alakot forma helyett, legfeljebb *alakzónak* nevezhetjük az Aristoteles-féle εἶδος-nak e mindennapi életbeli megnyilvánulását. — A sportban is mint meghatározó mozzanat, mint lényegbeli alakító tényező szerepel a forma. Az angol lóversenyeken már a 18. század óta használatos, majd onnan az embersport különböző ágaira is átment s világszerte elterjedt a *forma* szónak «versenyképesség, teljesítőképesség, kondíció» értelemben való használata. — Végül: a Kant-féle kategóriák módjára használjuk a *forma* szót, amikor úgy érezzük, hogy minősítő ítéleteinknek bizonyos zárt számú módozati lehetőség áll rendelkezésére. Így beszélünk a létformákról, a vallásformákról, az állam- vagy kormányformákról, műformákról, stb.

## HONT ÉS PÁZMÁNY.

Írta: Moór Elemér.

— Első közlemény —

Kézaí krónikájának függelékeképen közli a jövevéynemzetségek jegyzékét. Ebben azt olvashatjuk, hogy még Géza fejedelem idejében származott Svábföldről Magyarországra két testvér, *Hunt* és *Paznan* vitézek, a Huntpázmány nemzetség ősei. Ha Kézai tudósítása igaz, akkor a mai *Hont* és *Pázmány* nevek nyilván német eredetűek. Ebből indult ki Melich János is egy értekezésében, amely még 1924-ben jelent meg a Századokban.<sup>1</sup>

Melich szerint a magyar *Hunt* > *Hont* név<sup>2</sup> ófn. *Hund* — *Hunt* szn. átvételéből származott. A két név betűalakja valóban egyezik, azonban mégsem tehető fel, hogy a magyar név őse a fenti német név lett volna. Az idézett német névben ugyanis a szókezdő *h*-nak a 10. század második felében már nem volt spiráns értéke, hanem az minden bizonnyal már a mai német *h*-nak megfelelő hang volt; az óm.-ban pedig — amint ez közismert — a *h* hang hiányzott. Arra pedig sehol egyetlen példa nincsen, hogy valamely nyelvben, amelyben a *h* hang nem volt meg, jövevéyszavakban és neveken az idegen *h* hangot *χ*-val helyettesítették volna, ahogy ezt Melich a magyarra vonatkozólag felteszi. Ilyen nyelvekben

<sup>1</sup> Melich János, Pozsony magyar, német és tót nevééről. Száz. 1924, 695—713.

<sup>2</sup> A nemzetségnév a krónikákban Melich összeállítására szerint (i. m. 705); *Hunt* és *Chunt* alakban fordul elő; mint személynév többször szerepel az Árpád-korban *Hunt(h)* alakban; Hont vármegye neve pedig az egykori vár után először 1150-ban van említve, mint parrochia *Chunt* (Melich. i. h. 707).



t. i. az idegen név vagy szó szókezdő *h* hangja nyom nélkül el szokott tűnni.<sup>3</sup> De az *Imre* név tanúsága szerint így jártak el a régi magyarok is; ez a név ugyanis tudvalevőleg a német *Heinrich* név átvételéből származott: Imre herceg anyai nagatyja után kapta ezt a nevet. De fordított irányban sem lehetséges természetesen ilyen hanghelyettesítés, vagyis idegen *χ*-t még egy nyelvben sem helyettesítettek *h*-val.

Az itt elmondottakkal szemben azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy hisz én magam is egy *h*-val kezdődő óbajor névalakból (\**Hrepina*) származtattam a magyar *Herpenyő* pataknevet (v. ö. DUHbl. 6,98). Ez igaz. A hangjelölés körül valóban hiba volt. Azonban én sohasem gondoltam arra, hogy a feltételezett német névalakban a magyar név szókezdő *h*-jának megfelelő hang nem — legalább is tág réssel képzett — spiráns, vagyis *χ* lett volna. A Rábamellék honfoglaláselőtti régi németiségéről ugyanis feltehető, hogy izolált helyzetében tovább őrzött meg egyes régi hangsajátságokat, mint a belső német nyelvterület nyelvjárásai. Feltevésem szerint tehát a mai német szó kezdő *h*-t a Rába vidékén a magyar honfoglalás korában még spirantikusan ejtették. Erre van egy bizonyosságunk is. A *Rába* nevet ugyanis a 871-ben keletkezett *Conversio Bagoariorum*-ban még *Hrapa*-nak (< szl. \**Chraba*) írják<sup>4</sup>, amikor pedig ebben a korban a régi *Chr*- helyén az egész német nyelvterületen már *R*-t találunk nevekben. Időközben ugyanis a németben bekövetkezett a *χ* > *h*- hangváltozás, aminek folytán a *h*-nak mássalhangzók előtt a szókezdetben el kellett tűnnie. Mivel pedig a Rába nevet ekkor is még *hr*-rel írják, a *h* betűnek megfelelő hangot még bizonyára spirantikusan ejtették a rábámelléki németek a IX. században, vagyis *χ*-nak, ezért nyilván feltehető ez az ejtés a magyar *Herpenyő* név óbajor ősalakjára vonatkozólag is.<sup>5</sup>

A felhozottakból nyilvánvaló, hogy a magyar *Hont* < *Chunt* név előzőjét nem kereshetjük a német *h*-val kezdődő nevek sorában. Ellenben igenis származhatott az óm. *Chunt* névalak olyan német név átvételéből, amely az ófn.-ben a germ. szókezdő *k* ófn.-kori felsőnémet megfelelőjével, vagyis a *kχ* affrikátával kezdődött. Ez az affrikáta ugyan csak svájci és elzászi német nyelvjárásokban maradt meg napjainkig, másutt aspirált *k'* fejlődött belőle. A 10. században azonban másutt is kétségtelenül affrikáta volt a mai német szókezdő *k*, de különösen alemann nyelvterületen, amelynek egyes részein — amint említettük — napjainkig megmaradt, már pedig *Chunt* vitéznek — Kézai szerint sváb származású lévén — alemann nyelvjárási területen volt a hazája. Hogy pedig a *kχ* affrikátát a magyarban a *χ* spiráns helyettesíthette, azt a *pf* affrikátának szókezdeti helyzetben *f*-fel való helyettesítése is tanúsítja (v. ö. *font*, *fánk*, *fussol* stb. szavainkat).<sup>6</sup>

<sup>3</sup> V. ö. orosz *Olga* < óskand. *Helga*, cseh *Ojir* < n. *Högēr*, szlov. *ostęgelj* < n. *Halstüchel*, olasz *elmo* < n. *helu*, olasz *Ildeberto* < n. *Hildebert* stb.

<sup>4</sup> (V. ö. Melich, Honfogl. Magyarország, 379. — Tulajdonképpen ezen *Hrapa* névalak nyomán írtam én le a magyar név feltételezett óbajor ősalakját *h*-val.

<sup>5</sup> Hogy pedig a németek már régi telepések voltak a magyar honfoglalás korában a Rába mellékén, azt a 871-iki *Hrapa* névalak *p*-je tanúsítja. Ez a név ugyanis még a bajor *b* > *p* hangváltozás előtt került a németbe, vagyis még a 8. században. Ugyanezt tanúsítja különben az óbajor eredetű magyar *Lapincs* név *p* hangja is, vagyis hogy a magyar név óbajor előzőjét is a *b* > *p* hangváltozás előtt vették még át a németek a szlávoktól (v. ö. DUHbl. 6,95).

<sup>6</sup> A (*ts*) affrikátának hasonló helyzetben hasonló módon (*s*)-szel való helyettesítésére azért nincs példa a magyarban, mert ez az affrikáta jobban volt helyettesíthető a hozzá közeleső (*tš*) affrikátával.

Ezeket figyelembe véve nyilván Förstemannak nem *h*, hanem *k*, illetve *c* betűs részében kell keresnünk azt a német személynevet, amelyből az óm. *Chunt* névalak származhatott. Förstemannál t. i. a germán tövek szerint van csoportosítva a rég német névanyag. És a *cuni* „nemzetség” címszó alatt akad is egy olyan felnémet név, amelyből a magyar névalak hangtanilag kifogástalanul levezethető. Ez a név *Chunzo*-nak van írva: felsőnémet emlékekben ugyanis a *kx* affrikátát szókezdetben általában *ch*-val jelölték.<sup>7</sup> Hogy pedig a *Chunzo* szn.-nek *Chunz* mellékalakja is lehetett,<sup>8</sup> azt a *gundhi* címszó alatt (Förstemann, I.<sup>2</sup> 696) található *Cunzo* szn.-nek *Cuniz*, *Cunz*, *Cunzman* alakjai tanúsítják. Sőt ezen nevek közül egyesek esetleg a *cuni* címszó alá tartoznak, mert hisz a *kx* affrikátát tökéletlenebb módon *c*-vel is szokták jelölni, amint ezt maga Förstemann is megjegyzi. Ismeretes, hogy az ómagyarban hiányzó [ts] affrikátának kölcsönszavakban és neveken szóvégi helyzetben többször *-t* felel meg (v. ö. *német*, *Marót*);<sup>9</sup> így tehát feltehető, hogy a magyarok az ófn. *kxunts* szn.-t is hasonló módon, tehát *xunt* alakban vették át. Ezek szerint a mai magyar *Hont* név szabályszerűen megfelel a mai német *Kunz* nevnek.

(Folytatjuk.)

## ÚJABB TÁJSZÓMAGYARÁZATOK.

Írta: **Beke Ödön.**

— Harmadik közlemény. —

*Kankalék.* Csűry Bálint Szamosháti Szótára szerint a szatmármegyei Egriben *hangaré*k, *hankaré*k, Szamoskóródon *honkorék* 'a kútostor vashorga, melybe a vödröt akasztják' (l. a mellékelt rajzot; vö. Nyr. 10:138). A szó eredeti alakja megmaradt ebben a kifejezésben: *kutyakankarekba* 'kuporgó helyzetben, összegubbaszkodva'. A *h*-s szókezdet a MTsz szerint egész Északmagyarországon elterjedt. Mezőtúron *kankarik* 'a kútostor végén levő eszköz, mely a vedret tartja' (Nyr 10:285), Turkevén *kút kankaré*k a kútostor végén, melybe a vedret akasztják (8:469). A komárommegyei Nagyigmádon 'a kútostor végén levő vedertartó vashorog' *kankalik* (MTsz), a Balaton mellett *kankalék* (Tsz). Somogy megyében az utóbbi hangalakban már nemcsak a vashorgot, hanem magát a kútostort is jelentheti (Nyr 2:376), de máshol is, sőt a kútgém, s a Csallóközben (MTsz. MNy 4:482) ennek a végén levő kolonc nevéül is szerepel. Hogy az eredeti jelentés ennyire megváltozott, annak oka az, hogy a gémeskút eredeti neve *kankalékos-kút* volt, de az idők folyamán lhomályosult annak tudata, hogy melyik részétől kapta nevét. Az OklSz 1594-ből idézi *Kankalekos kwt* vagjon No. 1. A nép Dunántúl ma is így nevezi (vö. Sebestyén SzegF 1:62). Ami a szó hangalakját illeti, nyilvánvaló, hogy az *r*-es alak az eredetibb, melyre az OklSz már 1519-ből közöl adatot: Sunt putei septem supra quos noscitur wlgo *kankarek* septem esse. Calepinus is még ebben a változatban közli: haustum — *Kerekes kankarik* (473), telo, -nis — *Kankarig* (1050), tollenon, -onis — *Kan-*

<sup>7</sup> V. ö. Braune, Althochdeutsche Grammatik<sup>3</sup>, 160.

<sup>8</sup> A *-z* végződésű nevek korábbi *-zo* vagy *-zi* végződésű nevekből származtak már az ófn. korban, a szóvégi *-o* vagy *-i* eltűnése után (v.ö. Förstemann, i.h. 1668).

<sup>9</sup> Ilyen szó és név több is van; én csupán a közismerteket említettem.

*karik fa, kankarik orra* (1072). Szikszai Fabriciusnál már Tollon, tollenon — *Kankalik* (209). Az OklSz azonban még 1638-ból is közöl *kankarek* alakot. Heltai Meséiben *kankarik* alakban fordul elő (1566, NySz). A régi Tsz szerint Göcsejben a *kankalék* 'horgas fa, melyet a szénahordó szekér oldalának hátulso zápjához kötnek, hogy a rudazókötelet rudaláskor behúzhassák s a szénát erősebben összeszoríthassák'. Már CzF megállapította e jelentés alapján, hogy 'görbe, kampós fa vagy vas' a szó eredeti jelentése (vö. még *kankalékos* 'görbe' Szeged, MTsz), az alaktani magyarázat azonban egészen CzF-as. Nem fogadhatjuk el Sebestyén magyarázatát sem, aki szerint a *kankaré*k a *kunkorodik* ige tövének főnévi származéka (SzegF 1:66), mert van *kankarodik* ige is. CzF szerint jelentése 'görbén forogva hengeredik'. Ezt a jelentést ugyan más szótárból nem tudom idézni, de Csűry Szamosháti Szótárában megvan *kankarodik* 'akaszcodik, függeszkedik' *fékankarodik* 'lábaít fölhúzza felfüggeszkedik', *kankárgóuzik* 'csimpalygózik, lábaít fölemelve függeszkedik'; vö. még *kankaringó kalács* (Udvarhely m. egy karácsonyi köszöntőben, Nyr 9:39). Ide tartozik nyilván a székelyföldi *kankad* 'hajlik, görbed, görnyed' (MTsz)

A zalamegyei Tapolcán a *kankalék* «amivè a csigás kútná a vödröt lezárgyák, hogy a sudárról le ne essen» (MNy 4:482). A Szamosháton 'a kútostor végén a horgot, vagyis hangaréket elzáró kulcsforma vas eszköz' neve *kóucs*, azaz kulcs (Csűry). Mármost a *kankalin*-nak (*Primula veris*) a népnyelvben *kulcsvirág* neve is van. Így Tapolcán (SzegF 2:163), Vas megyében a Sorok mellett (Ethn 3:57) *P. veris*, Somogy megyében *P. auricula* (MNy 27:76), *ölbenyiló kujcsvirág* (Zala m. Kisörs Nyr 37:286), *istenkulcsa* (Pest m. Tök, Tinnye), *ményország-kulcsa* *P. veris* (Keszthely MTsz. Veszprém m. Enying Vajda Ödönné) *P. auricula*, (Pozsony m. Ethn 3:58), *mennyei-kulcs* *P. vulgaris* (hol? Fialowsky Nyr 7:502), *Péterkulcsa* *P. kerti* hibrid (Somogy m. Marcali Gábor Vilmos), *Szent Péter kulcsa* *P. veris* (Eger vid. BotKözl. 5:99, Lippai Posoni Kert 1664, 1:77). A németben is *Schlüsselblume*, *Himmelsschlüssel*, *Sankt Petersschlüssel*, a latin füveskönyvekben *clavis S. Petri*, *clavis caeli*, de más nyelvekben is (Fialowsky Ny. 7:261, 10:248). A nép más növényeknek is adta ezt a nevet, vagy azért, mert a néphit szerint a legerősebb zárt is kinyitják, vagy mert ők nyitják meg a tavaszt. Így Háromszékben *kócsvirág* az ibolya, *Viola odorata* (MNy 14:43), Kőszegen *Isten kulcsa* a *Pulmonaria officinalis* (Szegei Ödön); Csurgó vidékén (MNy 27:76) és Zalaszegváron (SzegF 2:160) a *kulcsvirág* *Hyacinthus orientalis*, általában a 'jácint' Zala m. Pölöskefőn (Pálffy László), Nagykanizsán (Keller Oszkár), Vas m. Csehimindszenten (Schönberger György), Veszprém m. Adorjánházán (*kujcsvirág* Kalmár László). Ennek alapján Sebestyén fölveti azt a gondolatot, hogy a «ma közhasználatú *kankalin* neve sem egyéb, mint a fennebbi, 'kulcs' jelentésű *kankaré*k > *kankalék* szónak egyik alakváltozata» (SzegF 1:67, jegyz.). Magam is azon a véleményen vagyok, hogy a *kankalin* összefügg a *kankalék*-kal. Ennek egyik bizonyítéka, hogy Csapó, kinek 1775-ben jelent ismeretes botanikus munkájában először jelenik meg a *Primula veris* *kankalin* neve, közli e növénynek *kankalék* nevét is (148. l.) A név kétségtől népies eredetű, mert a bakonyalji nyelvjárásban (Veszprém m.) a

Salamon pecsétje (*Polygonum officinale*) *kankalikfü* (NyF 34:74). Azonban a virág nevét nem a 'kulcs' jelentésű szótól kapta, mert erre a jelentésre csak egy adatunk van, s így nem lehet nagyobb területen elterjedve. Nézetem szerint csüngő virágaitól kapta *kankalin*, *kankalék* nevét, miként más hasonló virágú növények nevében a 'kampó, horog' jelentésű *kankó* szó van. Ilyenek: *kankó* (Maros-Torda m. MNy 4:482), *kankós* (Közép-Ajta, Benkő, MKönyvh. 1:354), *kankósvirág* (Udvarhely m. Bene MNy 4:32), *fehér kankósi* (hol? Jávorka 187) *Narcissus poeticus*; *kankós virág* (Udvarhely m. Csekefalva MNy 13:312), *fejér kankós* (Közép-Ajta, Benkő, MKönyvh. 1:354) *Galanthus nivalis*, *fehér kankósi* (Maros-Torda m. Selye SzegF 2:159) *Galanthus nivalis*; *Leucojum vernum*; *kankóvirág* (Erdély MNy 3:330), *kankósvirág* (Háromszék m. Étfalvazoltán SzegF 2:159), *veres kankós* (Közép-Ajta, Benkő, MKönyvh. 1:356), *piros kankósi* (hol? Jávorka 177), *kankósdí* (Udvarhely m. Szentmiklós SzegF 2:159), *kankuska* (Brassó m. Hétfalu MNy 4:32, Tatrang Nyr 37:377) *Erythronium dens canis*.

*Pusztá*. A *puszta* szónak érdekes alakja fordul elő egy szólásban: *pusztra ment nekem mindenem* (Nagykúmadaras MTsz). Ehhez hasonló adatot találunk Nyr 12:528 (hely nélkül): *veszpuszba ment a jószág*: *veszendőbe, pusztulóba*. Eredeti alakját Mátyusföldén jegyezték föl: *vésztpusztra beszél*: végtelenül, hiába (4:175).

*Sajinka*. A hétfalusi csángóknál ez a szó selyemkendőt jelent (Nyr. 3:373, 564, 22:48, *sajinko* 5:378, *salyinka* MTsz). Horger szerint e szó a német *Schalchen* erdélyi szász alakjának átvétele, megtoldva a magyar -ka kicsinyítő képzővel. (Nyr. 32:310.) Én azt hiszem, hogy a *sajinka* a régi magyar *sája* (*sállya* Vect. Trans.) kicsinyítőképzős alakja. Jelentése a NySz. és OklSz. szerint 'pannus tenuis, affabre factus; feines, dünnes Tuch', s mint Simonyi kimutatta (Nyr. 45:131), az olasz *saia* 'szatin' szó átvétele. A régi magyar nyelvben előforduló *sajéta* ennek a kicsinyítője (olasz *sagetta*, francia *sayette* 'Sarsch, Sersch').

*Sári*. A MTsz. egy pünköszdőlésből idézi e szót, sárga jelentéssel: Hagy csörögjön, hagy pörögjön *Sári* sarkantyútok (Nyr. 5:280, Szeged vid.). Megvan azonban egy orosházi gyermekjátékban is: Tárgyillom, tárgyillom Sárga gilicécske, Irgem-forgom *Sári* torkom Fényes madárkácska (1:229). A közlő a *sári*-t megkérdőjelezte, de jelentése kétségtelen, mert hiszen sárga gilicécskéről van szó. Az azonban kétséges, hogy a madár valóban gerlice-e, mert Kassainál a *sár-gelle* «*parus caudatus* alias *parus pendulinus*» (Heves m. Bekőce), *sár-véhely*, ua. Borsod m. Noszvaj uo., tehát a függő cinke. Azonban nemcsak a *sári*-tők '*Cucurbita aurantia*' (Nógrád m.) szóban rejlik az említett *sári* melléknév, hanem a *sári-virág* '*Caltha palustris*' (uo.) nevében is, mert a 'mocsári gólyahír' virágja sárga valóban, tehát jogtalanul különíti el a MTsz. ezt a 'sárga' jelentésű *sári*-tól. Kalmár László, szegedi egyetemi m.-tanár szíves értesítése szerint Veszprém m. Adorjánházán *sárvirág* a neve. Gönczi F. Göcsej c. művében közli a *sáriküllő*-t 'szekérküllő' értelmezéssel. (514.) Ez nyilvánvaló tévedés, mert a *küllő* nemcsak szekérküllőt jelent, hanem a harkálnak is egyik nagyon elterjedt neve, s a zalamegyei Szentgyörgyvölgyében a

*sárkülü* valóban a 'szürke harkály', melynek farcsíkja és felső farkfedői fényes olajsárgák.

*Sorty* vagy *sortya*? A MTsz *sorty* alakban közli jelentés nélkül, de ott a *nád sortya* (*sortyo*) 'a levágott nádnak földben maradt szára'. Az eredeti közleményben azonban *sortya* van 'torsa, tarló' jelentéssel. Igaz, hogy a példamondatokban csak *nádsortya*, *nádsortyo* fordul elő (Nyr. 17: 44, 16:573); ezeket a MTsz. szerkesztője, úgylátszik, birtokragos alaknak tartotta, s kikövetkeztette belőlük a *sorty*-ot. Véleményem szerint a *sortya* nem más, mint a *tors*, *torzs*, *torzsa* hangátvetéses alakja (vö. *nádtorzs* 'nádtöve' Borsod m. Kassai 2:131), s így a végső -a valóban a 3. sz. birtokrag, azonban a *ty* csak ilyen személyragos alakban fejlődhetett, ragtalan alakban csak *t* lehetett, s ez arra mutat, hogy ebben a nyelvjárásban csak *sortya* a nominativus-alak. Megvan azonban a *tors* is származékigében: *torsóni* a fa ágait levagdalni. (A fiszfákat is meg kő má torsóni uo. 17: 191). Mindenesetre érdemes lenne ezt az érdekes nyelvjárást újból tanulmányozni, a közölt tájszókát átvizsgálni és kiegészíteni újabb gyűjtéssel, s akkor azt is meg lehetne állapítani, hogy a *sortya* jelenti-e a gabona tarlóját is, s például mondják-e a baranyamegyei Kopácson: *káposzta-sortya*?

*Sütkő*. *Sütkő nyúl*. Kiskúnhalason 'süldő nyúl' (Nyr. 15:381), s a régi Tsz. szerint Baranyában is mondják: *sütkő nyuszk*a, sőt azt is, hogy *sütkő-legény* 'siheder, suhanc'. Újabb följegyzés szerint az Ormányságban *sütkő* 'suhanc', *sütkő gyerök* (SzegF. 1:295). Korda Imre A kiskúnhalasi nyelvjárás leírásában azt írja a *sütkő*-ről, hogy ebben «a -k momentán képző látszik» (Nyr. 15:213), tehát ő arra gondol, hogy a *süt* ige származéka. Véleményem szerint a *süt* igének a *sütkő*-höz nem lehet semmi köze s ez nem lehet más, mint a *süldő* kicsinyítőképzős alakja. Az *l* kiesésével e szó a népnyelvben *südő*-nek hangzik, s ehhez járult a -*kő* kicsinyítőképző, mely előtt az -*ő* kiesett, a *d* *t*-vé hasonult, s a hosszú *ü* két mássalhangzó előtt megrövidült. Az -*ő* *ö*-nek a kicsinyítő képző előtt való kiesésére példa a *nyalka* szó, amely MA-nél még *nyaloka* alakban is előfordul. Így keletkezett valószínűleg a *fonka* 'fonóka asszony' (Hegyalja, Kassai 2:218), vö. *fonóka* 'anyámasszony-katonája, elasszonyosodott, puha, gyáva, jámbor ember' (Gömör m., Szföld, *fonóka ember* Háromszék m. Tsz., MTsz); *ülkö* Zemplén m. Szürnyeg és *ülöke* Abaúj m. 'kocsiderék alakú ládika, amelybe a csecsemőt ültetik'; *ükö* 'ház előtt fekvő száraz fatönk, amelyre vásár- és ünnepnapokon kiülnek' Komárom m. Bagota és *ülöke* 'ház előtti kis pad' Debrecenben; *ükö* 'tyúkülő, a tyúkok téli hálólhelye' Csallóköz és *ülő* Rábaköz, Nagybecskerek, *üllő* Csallóköz, Debrecen 'kakasülő, tyúkülő, házi szárnyasok téli hálólhelye' MTsz., s talán a *gyürke* 'a kenyérnek sülés közben kihasadozott és kiduzzadt része' (MTsz.); de vö. *gyür* 'forrás' (Nyr. 1:278, a MTsz. nem közli; a *forrás* 'gyürke' jelentésére nézve vö. *kenyér forrása* ua. Tsz. 201a); vö. még *kuckó* és *kucó* MTsz.

*Szép asszonyok*. Egy hétfalusi csángó (Bácsfalu) közlemény szerint így hívják a forgószelet (Nyr. 3:564). A MTsz az adat pontosságát kétségbe vonja, s szerinte csak ilyenféle mondásokban jelentheti ezt: 'Elkapták a szépasszonyok'. Valóban, a gyűjtő helytelen következtetése az említett jelentés, de ugyanazon gyűjtő egy hosszúfalusi babonában közölte a

szólás teljes alakját: Ha *szép asszonyok* (forgósziel) *táncolnak*, említsd Jézus nevit s eltűnnek (4:517). Újabb följegyzés szerint is Háromszék megyében és Hétfaluban *szépasszonyok-tánca* forgósziel. Háromszékben még azt is mondják: *Jó kedvük van a szépasszonyoknak*: nagy a forgósziel, s ugyanott *szépasszony-szele* forgósziel, amely a nép hite szerint elkapja a leányokat, ha a közepébe kerülnek. Hosszúfaluban *szépasszonyok-szele* gutaütés. A *szépasszonyok* tehát a székely néphit alakjai közé tartoznak. Hszékben a *szép-asszony* lidérc, boszorkány, gonosz szellem, amely a nép hite szerint éjjelente megizzasztja a lovakat és befonja a sörényüket, Tordán pedig tündérek a *szépasszonyok*, akik a Torda-hasadéokban laknak (MTsz.).

## MAGÁNHANGZÓILLESZKEDÉS AZ OSZTJÁKBAN.

Írta: **Steinitz Wolfgang.**

A finnugor nyelvtudomány két „kézikönyvében” — Szinnyei Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft<sup>2</sup> (1922) és Magyar Nyelvhasználat<sup>7</sup> (1927) c. könyveiben —, valamint a finn iskola munkáiban az osztják azok között a fgr. nyelvek között szerepel, amelyekben a magánhangzóilleszkedés nincsen meg. Így pl. Szinnyei (Fgr. Sprachw. 41) szerint „a lappban, a permi nyelvekben és az osztjában a magánhangzóilleszkedésnek semmi nyoma nem fedezhető fel.” Karjalainen a maga terjedelmes munkájában (Zur ostjakischen Lautgeschichte I. Über den Vokalismus der ersten Silbe) egyáltalában nem említi meg a magánhangzóilleszkedést, vagyis ennek semmiféle nyomát nem találta.<sup>1</sup>

Castrén osztj. nyelvtanában az osztj. vokalizmusnak néhány olyan jelenségét említi, amely az ő véleménye szerint összefügg a finn magánhangzóilleszkedéssel, de ennek törvényei az osztjában szerinte kevésbé jelentősek („von wenig durchgreifender Bedeutung“)<sup>2</sup>. A magánhangzóilleszkedés „nyomairól” van szó Patkanow-Fuchs nyelvtanában (Laut- und Formenlehre der süd-ostj. Dialekte, 17-18. l.). De ezeket az adatokat a finn iskola nem vette figyelembe.<sup>3</sup> Igaz viszont, hogy itt nincs szó a magánhangzóilleszkedésnek valamilyen élő rendszeréről, amely különösen a ragozásban nyilvánulna meg, hanem a szóképzés bizonyos jelenségeiről.

A Sarki Népék Intézetében, Leningradban, végzett osztják tanulmányaim során, amelyek egyelőre főleg az északi nyelvjárássokra terjedtek ki, az elmúlt év április havában néhány följegyzést készítettem a Vach és Vaszjugan közötti obi nyelvjárásból.<sup>4</sup> Már a

<sup>1</sup> V. ö. még Kannisto: Die Vokalharmonie im Wogulischen FUF. 14:79: „A harmadik ugor nyelv, az osztják, nem ismer magánhangzóilleszkedést.”

<sup>2</sup> Castrén: Versuch einer ostjak. Sprachlehre<sup>2</sup> 1858, 7. l.

<sup>3</sup> Utalás történik az osztj. magánhangzóilleszkedés nyomaira Lewynél (Zur fgr. Wort- und Satzverbindung 22. l.).

<sup>4</sup> Följegyzéseim az Ob melletti Kijevszkaja (alexandrovszki kerület) nyelvén alapszanak; közlőjük az 1914-ben született osztj. Ologina egyetemi hallgató.

nyelvjárással való felületes megismerkedésem után észrevettem, hogy a ragozásban egészen világosan jelentkezik magánhangzó-illeszkedés.<sup>5</sup> Kellő idő hiányában az e nyelvjárással való beható foglalkozást a következő évre kellett halasztanom. Az itt közölt adatok tehát csak „ideiglenes közlésnek” tekintendők.<sup>6</sup>

Magánhangzóilleszkedéssel a megnevezett nyelvjárásban először is a névragozásban találkozunk a helyhatározó három ragjánál:

	<i>uāc</i>	'város'	<i>āmp</i>	'eb'
lativus:	<i>uāč-a</i>		<i>āmp-ä</i>	
locativus:	<i>uāč-na</i>		<i>ām-nä</i>	
ablativus:	<i>uāč-ox</i>		<i>āmp-öx</i>	

Másodszor az igeragozásban, mégpedig a főnévi igenév képzőjében és az alanyi ragozás felszólító módjának egyesszám második személyében:

<i>āmāš-ta</i>	'ülni'	<i>jī-tä</i>	'enni'
<i>k'ančj-ta</i>	'írni'	<i>jui-tä</i>	'jönni'
<i>jms-a</i>	'ülj'	<i>jīγ ä</i>	'egyél'
<i>k'ančj-a</i>	'írj'	<i>juiγ-ä</i>	'gyere'.

Az eddig említett esetekben hátsó és elülső magánhangzók egyszerű váltakozását látjuk (*a~ä*), de néhány birtokos személyragnban négyszeres váltakozás lép fel:

<i>pvχ</i>	'fiú'	<i>jəŋk</i>	'víz'	<i>āmp</i>	'eb'	<i>riŋ</i>	'ladik'
<i>pvγ-am</i>	'fiam'	<i>jəŋk-ām</i>	'vizem'	<i>īmp-im</i>	'ebem'	<i>riŋ-im</i>	'ladikom'
<i>pvγ-an</i>	'fiad'	<i>jəŋk-än</i>	'vized'	<i>īmp-in</i>	'ebed'	<i>riŋ-in</i>	'ladikod'.

Más személyekben viszont kettős váltakozás észlelhető; pl. *pvγ-uχ* 'fiúnk' *jəŋk-üχ* 'vizünk' *īmp-üχ* 'ebünk' *riŋ-uχ* 'ladikunk'.

Magánhangzóilleszkedést látunk még néhány más esetben is, de ezekre vonatkozólag még nincsen elegendő anyagom. Azonban már az eddig idézett példák alapján is világos, hogy ebben a nyelvjárásban, mely a paradigmatisz minőségi magánhangzóváltakozás szempontjából is régi fokon áll, van magánhangzóilleszkedés.

<sup>5</sup> Azt, hogy ebben a nyelvjárásban nyilván magánhangzóilleszkedés lép fel, már az elmúlt év január havában említette nekem Karger N. K.; e „felfedezés” elsőbbsége tehát őt illeti meg. Feltűnőnek találom, hogy sem Karjalainen, sem Paasonen nem vette észre a magánhangzóilleszkedést a keleti osztják nyelvjárásokban.

<sup>6</sup> Technikai okokból egyszerűsített átírást használunk.

# A MAGYAR ÉS A VOGUL KÉRDŐMONDAT SZÓRENDJE.

Írta : Knöpfler László.

— Első közlemény. —

A részletkutatásoknak igen csekély volta miatt összefoglaló fgr. mondatnak még nem jelenhetett meg.<sup>1</sup> Ugyanakkor az indogermanisztikában már se szeri, se száma az egyes idg. nyelvek mondatának. Ezen különnyelvi mondatnak eredményeit hatalmas munkák foglalják össze, az anyagot összehasonlító szempontból is felhasználják és meglepő biztonsággal következtetnek az idg. alapnyelv mondat szerkezetére. (Vö. Delbrück 3 kötetes mondat-tanát,<sup>2</sup> Brugmann : Kurze vergleichende Grammatik megfelelő részét, valamint Hirt : Indogerm. Grammatik-ját Teil VI. Syntax Heidelberg, 1934. stb). E munkákban aránylag terjedelmes fejezet jut a szórendi kérdéseknek is (Grundriss 5. Bd. 259-288, Brugmann 677, Hirt 10). A nálunk még kezdetleges szórendi kutatásnak elméleti alapot Wundt (Völkerpsychologie) és H. Paul (Prinzipien der Sprachgeschichte), módszert pedig Brugmann és Delbrück nyújtanak. Természetesen mindez csak a keretet adhatja meg, de mivel tanulságos összevetésekre adnak alkalmat, nélkülözhetetlenek. A nyelvcsaládok fejlettségi foka, lelki beállítottsága vizsgálatuk módszerét is meghatározza<sup>3</sup>. A fgr. mondat felépítése — különösen, ami az összetett mondatokat illeti — nyelvtanilag lényegesen egyszerűbbnek látszik az idg. alapnyelvénél. A fgr. nyelvek nagyrésze — e népek primitívebb életmódja és eddigi elzárkózottsága következtében — az egyszerűbb grammatikai mellérendelés fokán áll<sup>4</sup>. A tisztán logikai alárendelés, különösen szórendi tekintetben, lényegesen más elbírálás alá esik, mint a nyelvtani alárendelés. Hiszen más nyelvekben az esetek nagyrésztében maga az alárendelő kötőszó befolyásolja a szórend kialakulását. A magyar szórenddel két összefoglaló munka foglalkozik. (Molecz Béla : A m. szórend történetének fejlődése és Simonyi Zsigmond : A m. szórend, Nyelvészeti Füzetek.)<sup>5</sup> Az orosz-

<sup>1</sup> Magyarban : Gombocz Magyar tört. nyelvtan V. Mondattan (könyvmarat)

<sup>2</sup> Brugmann u. Delbrück : Grundriss der vergl. Grammatik der idg. Sprachen.

<sup>3</sup> Éppen ezért nem lehet nálunk eredményes Brunot felfogásának és rendszerének alkalmazása „La pensée et la langue, Paris 1927.)

<sup>4</sup> Klemm Antal : A mellérendelő és alárendelő viszony kifejezése az északi osztják és votják nyelvben (A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve 1911-12-iki tanévre (1915); K. A. : A vogul alárendelő viszony (u. ott 1915-16-iki tanév 1916) K. A. : A mordvin alárendelő viszony NyK 45, Lőcsei : Északi-vogul mondat-tani kérdések NyK 47, Fazekas : Az egyszerű mondat fajtái az északi osztják nyelvben

<sup>5</sup> Jelentősebb magyar szórendi munkák még : Fogarasi J. : Εἰρηνα (Athenaeum 1838 I.), Hangsúly vagyis nyomaték a m. nyelvben, Brassai S. : A m. mondat, A mondat dualismusa 1854, Szórend és accentus 1888, Vadnay L. : A magyaros szórendről 1867, A Magyar Nyelvőrben sok kisebb-nagyobb dolgozat jelent meg szórendi kérdésekről Joanovics György (1872, 1884, 1889) Arany János (1873), Kicska Emil (1890-93) és Gerbner Árpád tollából. E lap hasábjain zajlott le a nagy érdeklődéssel kísért vita az „is” kötőszó szórendje körül 1879-80 és 1883-85). A NyK-ben is több érdekes szórendi fejtegetés látott napvilágot (p. o. Pázmány szórendje 15 : 243. Itt jelent meg Balassa Józsefnek szórendi kérdésekkel is foglalkozó értekezése : Hangsúly a m. nyelvben. (NyK. 21, 1890.)



országi fgr. nyelvek egyikének szórendjéről sem készült monográfia, egyes szórendi jelenségek fgr. illetőleg ugor voltával több dolgozat foglalkozik. (Ezekről e jelenségek tárgyalásánál.)

A kérdésnek két lényegesen különböző faja van: a kiegészítendő vagy ténykérdés (Gänzungsfrage, Tatsachfrage), mely a gondolatnak valamely ismeretlen részét tudakolja és az eldöntendő vagy kételkedő kérdés (Entscheidungsfrage, Zweifelsfrage), amelyre igenlő vagy tagadó feleletet várunk. Ezek lehetnek egyszerűek és összetettek.

Ha a kérdőmondat különböző fajait tanulmányozni akarjuk, tekintettel kell lennünk mindazon kifejező eszközökre, melyeket a kérdező a tudattartalmát kísérő szubjektív érzelmek kifejezésére felhasznál.

A kérdő mondatot a kijelentőtől a hangmenet, a mondatmelódia és bizonyos símuló partikulák különböztetik meg. Az idg. nyelvekben igen nagy szerepe van az inverzióknak, mely a vogulban szinte ismeretlen. A nyelv az ilyen hiányt más nyelvi eszközök felhasználásával igyekszik pótolni. Ez magyarázza a kérdő hangmenetnek a vogulban oly változatos voltát. (Erről bővebben az eldöntendő kérdésekről szóló fejezetben.) A szórend kutatójának tekintettel kell lennie azokra a mondatfajtákra is, melyekben semmiféle szórendi „különösség” sem mutatható ki. Ilyen esetben ennek a ténynek a megállapítása a feladatunk, továbbá annak leszögezése, hogy a kérdés szórendje milyen más mondat típusával egyezik és melyek azok a kifejező eszközök, melyeket a beszélő a különbségtételre felhasznál.

Példáimban kizárólag Munkácsi gyűjtéseit használtam fel. (Vogul nyelvjárások=VNyj., Vogul Népköltési Gyűjtemény. Utóbbinál rövidség kedvéért csak a kötet és lapszámot írom ki.) Ahlqvist szövegei fordítások és szórend tekintetében is hemzsegnak az oroszosságtól.<sup>6</sup> Az újabb orosz kiadványokat is hasonló okokból egyelőre figyelmen kívül hagyhatjuk. A különbségek megállapítása, az orosz hatás pontos kimutatása igen vonzó feladatnak ígérkezik, de vizsgálata túlságosan felduzzasztaná vizsgálódásaim anyagát, fgr. összehasonlító szempontból pedig úgy sem bír nagyobb jelentőséggel.

A kérdő mondat szórendjének tárgyalása előtt ismertetnünk kell azokat a megállapításokat, melyek a vogul nyelv más természetű mondatainak (nyomatéktalan, tagadó és tiltó, felszólító mondatok) szórendjéről a fgr. nyelvészeti irodalomban közvetve elhangzottak, továbbá azokat, melyek a szövegek áttanulmányozása közben szabályosságukkal feltűntek.

A jelző megelőzi a jelzett szót: a) melléknév a jelző: *jätal rumakəm āsən*<sup>7</sup>, kedves barátom vagy (VNyj. 40.), *naŋ āln-χāŋχältəp*

<sup>6</sup> A Popov-féle vogul evangélium fordításban: *Isus Xristos telem ašä oles timil amelel* (J. Kr. születésének dolga ilyen módon volt), vele szemben Ahlqvistnál: *təlym āš Isus Xristos oles tēmil amēləl*. [рождество-же Иисуса Христа было так (Mát. 1, 18. vers)] stb. Munkácsi is kétségsévonja Ahlqvist szövegeinek használhatóságát. (VNyj. 186. l.)

<sup>7</sup> A dolgozat korlátozott terjedelme miatt kevesebb, de lehetőleg jellegzetes példát idézek.

*tārätən jolä*, te ezüst létrát bocsáss alá (I:132); b) tulajdonnév a jelző: *Mān Pākin jāməs jurtəm* kis Pákin jó társam IV:44; c) földrajzi név: *Tuopel ūš* Tobolszk város; d) a vezetéknév a keresztnév jelzője: *Pākin-pi'* Mikola Pákinfi Miklós' IV:44; e) a jelző szerepű határozó jelzett szava előtt áll: *Poləm-tumən vātat ālnə jelpiŋ matāt* a P. tó partján levő szent helyen (I:37).

A többtagú jelző megelőzi az egytagút: a) a többtagú jelző két melléknév, az egytagú jelző is melléknév; *sārni vansiŋ jāməs mā ānši* arany gyepes szent földje van (III:6), *luviŋ punkəp jāni ɣul* csontos fejű nagy hal (III:560); b) a többtagú melléknévet határozott vagy határozatlan számnév követi: *sārniŋ alāp kit josāyā* aranyos fejbőrű két hótalpja (III:9), *ɣansāŋ punkəp saw uj* tarka fejű sok állat (III:368); az első jelző kiegészítő ige név, a második egyszerű melléknév: *tārä pinəm vāsiŋ āŋk* (IV:37) kendőjét feltett szép leányzó.

Az ige név és kiegészítője az első jelző, a második határozott vagy határozatlan számnév: *mə tawnə lāu k'ortpəl* föld hányó tíz hólapáttal (IV:109 KL.), *pil vātə saw paip* bogyószedésre való sok puttony (III:465).

Ezen szórendi sajátásnak jelentés megkülönböztető szerepe van, pl. *uj ūnlənə sāt jā* 'állatoktól lakott hét folyó' más szórenddel *sāt uj ūnlənə jā* hét állat lakta folyót jelentene.<sup>8</sup>

A hangsúlyos bővítmény közvetlenül az ige előtt áll:<sup>9</sup> *mān piŋəm neyəl vīləm* nőt veszek kis fiamnak (IV:324) *am lapəmt ālən* közelemben légy (II:116).

Ez a tény segítette elő az ige-kötők kialakulását, mely folyamat már az obi-ugor alapnyelvben megindult. A két nyelv (osztják és vogul) különválása óta állandóan folyik bennök az ige előtt állt hangsúlyos határozószavak ige-kötökké fejlődése.

A magával hozott készség hozta létre a magyar nyelvben is, külön élete alatt, az ige-kötőket.<sup>10</sup>

Vogul példa: a *pāri tūs* 'hátra ment' féle határozós szerkezetekből lett *pār-tūs* 'visszament' ige-kötős szerkezet. Ugyanígy az osztjákban: *šoppj ɣātšalem* 'darabra töröm'-ből lett *šop-ɣātšalem* 'összetöröm'.

Ha a tagadás a cselekvésre vonatkozik, a tagadó szó az ige előtt áll: *at ratawəs* 'nem veretett meg' (VNYj. 31) *at minəm* 'nem megyek' (VNYj. 121 kt.); ha névszóra vonatkozik, azt előzi meg: *at lūltəŋ osəm* 'ártatlan vagyok' (u. o.); tagadó névmások előtagja: *at-k'ot* 'sehol', *at-k'ūn* 'soha' stb.

A tiltó szó is az ige előtt áll, ha a tiltás az ige-re vonatkozik: *tū ul minən!* oda ne menj (VNYj. 33), *vəl sōrən!* ne hazudjál (VNYj. 213 k.).

Ige-kötős ige-k esetében a tagadó vagy tiltó szó kerül az ige elé és a bővítmény a tiltó vagy tagadó kifejezést előzi meg: *am*

<sup>8</sup> Kertész. KSz 14

<sup>9</sup> Kertész, FUF 16, Nyr 54.

<sup>10</sup> Zsirai, Az obi-ugor ige-kötők (Akad. székfogl.) 1933.

*kwon at kwalə' im* 'én ki nem járok' (1:5), *jol ul joxtən, nānχ ul joxtən* 'alá se juthass, fölfelé se juthass' (1:5).

A vogulban az állítmány szinte kivétel nélkül a mondat végén áll. (Erre a jelenségre nem kell példát idézni, hiszen az e dolgozatban előforduló összes példák ezt igazolják.)

Ha a mondat állítmánya a vogulban tagadó szó, akkor az kerül a mondat végére: *am āšəm oātim* nem az én dolgom (не мое дело) (VNyj. 248 P.), *am-paltəm atə sǎ'ir, atə lū, atə-k'ān ātim* én nálam sem tehén, sem ló, semmi nincs (у меня ничего нету, ни коровы, ни лошади) (VNyj. 248 P.), *háñ ātim* nincs kenyér (VNyj. 32), *jənə oāmələm oati* nincs módom rá, hogy eljöjjek (не могу прийти) (VNyj. 213 K.), *tōrəm jāl-poālt nə tənə oāti, sǎk' ūli* ami étel csak van (tdk. nincs) az ég alatt, minden megvan (что за пища под недом не была, все есть) (VNyj. 213 k.), *tāu tiť oātəm*: ő nincs itt.<sup>11</sup> (Folytatjuk.)

## JELBESZÉD NYOMAI A MAGYAR TIZEDIK SZÁZADBÓL.

Írta: Kallós Zsigmond.

— Negyedik közlemény. —

A *gy-ny*, (*ny-gy*) hangváltozásokhoz vö Nyr 5:15 *binyó* < *bogyó*, *nyufa*, *kinyó*; *borgyu*; 12:486 *gyermek vog-o. naurem, neurem* stb., és MNy 31:119 Szabó T. A. bizonyítékait N. Enyednek korábbi «Egyed» voltához.

*Imént*-nek *igyen*-nel azonos jelentését régebbi cikkeimben mutattam be. De intenzív mutató jellegénél fogva a *puszta im* is hasonló értelmű volt (vö *émül* > *ámul* > *bámul*; *imedten* stb. Nyr. 63:119); és különösen a hódítók nyelvében járatlanok nem tehettek különbséget a mutató *igy*, *ilyen* és *im* között: ezek egyaránt hivatva voltak a hallgató figyelmét a gesztusra irányítani. Ha idegen ember magyar környezetbe csöppen, gesztusait kísérő ezt a két fogalmat kell elsősorban elsajátítania: *igy* (*im*) és *csinálni* (fr. *faire, comme ça*); és csak valamivel később képes a *cselekvés* egy-egy igéjét elsajátítani, de a helytelen kiejtés félelmében, vagy *szokásból* a mutató szó még ott maradhat az eltanult *cselekvés-képzet* előtt, ahogy azt a gyermekek nyelvében látjuk. De az *imád* és *imádkozik* fogalmaknál más okokból maradt meg a mutató szó.

Az olvasó itt tanuja lesz a magyar családba került idegen menyecskék első térítő kísérleteinek. Feltűnő ugyanis az *imád* igének csanád-megyei „*imáld*” alakja, és még inkább a szónak népies jelentései: 1. 'kér' 2. 'kinál, ajánl', sőt *meg-imád* 1. 'megszid' 2. 'megkinál' (vö Nysz 3. MA. 'offerō' PPB. 'darbringen', anbieten). *Ald* régi jelentései Nysz. 1. 'im-molo, offero, opfern' 2. 'benedico, laudo, segnen' 3. 'fortuno, condono, segnen, beglücken'. Mind e jelentések, de különösen „*imád*” népies „*kér, kinál*”, sőt „*megszid*” jelentései a nép pogány isteneihez való viszonyának emlékei, az *imád* szónak irodalmi, tehát keresztény használata azonban

<sup>11</sup> Az *oātəm* alak nom. verb. és így mint bármely más igenév kerül a mondat végére. E tagadószó mint a többi hasonló végzetű nomen verbale személyragokat is vehet fel: *ām jun oātāməm* én nem vagyok otthon (меня дома нету) (VNyj. 121. KL.)

*áld*-nak leginkább olyan jelentéseit őrizte meg (1. 'oro, beten' 2. 'adoro, anbeten'), melyek a keresztény istenimádással összeférnek. Az idegen menyecske háborítatlanul hozhatta új otthonába keresztény kegyszereit, istene képét, imádatát; a magyar család szemében ez csak bálványainak gyarapodását jelentette, vagyis nem csekély előnyt. De a keresztény aszszonynak (és lelkészének) „áldása” gyökeresen különbözött az új környezet bálványtiszteletétől. Ezt a szemükben oly fontos és értékes eltérést ők a csendes szó, és az imára összetett kéz gesztusával (*im áldani*) igyekeztek szemléltetni, és el is fogadtatni új családjukban: valószínűleg nem kevés sikerrel. A kereszténység felvétele után a népnél elmosódtak a különbségek, és *imád* megőrizte *áld* jelentéseit is (vagyis általánosabb használatúvá vált), az egyház beszédje azonban (vagyis az irodalmi nyelv) csak eredeti, keresztény jelentését tartotta meg, és *áld*-nak is csak 1. 'offert' és 2. 'benedicit' értelmét, tehát *kér*, *kinál* és *szid* kizárásával. *Szidas*, *kérés* és *kinálás* (a szükség szerint felváltva) volt a pogányok közt az *áldkoz* szó tartalma is, és nyilvánult abban a fülsiketítő, éktelen zajban, melyet a rokon népek pogányul megmaradt törzsei közt az utazók ma sem győznek eléggé színezní leírásaikban.<sup>1</sup> Ez az «áldkozás» (Komjáthynál: *adkoz*), a térítők szemében az áhítatnak éppen ellenkezője volt: ördöggel való cimborálás, isten káromlása, röviden az «átkozás» maga. Viszont megfelelő más magyar kifejezés híján, mégis ennek keresztény módon megtoldott mását (*im áldkozik*) tették meg a keresztény istentisztelet lényeges megkülönböztető szavául, mint az első vallási érintkezés gesztusi emlékét, és ellentétéül a pogány vonatkozásúnak maradt «átkozás»-t. A kétfajta kultusz különbsége szemlélhető a nyelvtani alakban is: az egyik iktelen maradt, sőt transitív, a másik ikessé vált: *in se*.<sup>2</sup> Horger joggal ide vonja az *ádáz* szót is. A jelentésfejlődéshez, melyen keresztül a székely «*áldázkodik*, *áldázódik*»-ból ('áldásokat mond, hálálkodik, hosszasan búcsúzik'), az ismert jelentésű *ádáz* elvonódott (MNY. 9:422), a pogány vallási szertartás szemlélete vezet el legkönnyebben. (V. ö. MTSz. *megádádzik* 'majd megette a méreg, hogy el nem érte, ami után vágyódott', és az *átkoz*-ról mondottakat).<sup>3</sup>

<sup>1</sup> Ennek emléke fennmaradt még a dunántúli regös énekekben, melynek szereplői a velük hozott készségekkel az ütemet oly erővel döngetik, «hogy elhallatszik a tizedik házhoz is». (Sebestyén R. É. 104 és szerte.)

<sup>2</sup> *Áld* és *átkoz* összetartozását már Budenz és Munkácsi is emlegetik («jelentős mondás» vö. Nyr 8:43), továbbá Horger M. Szav. Tört. 20. — «*Áldoz*», *föláldoz*» és «*áldás*» fogalmai nemcsak vallási, hanem profán használatúak is voltak, ezekhez sem amaz első vallási szemlélet, sem az egyház nem nyúlt. — «*Áldomás*» pogány vallási kifejezés volt, mely a közös áldozati lakomákat jelentette; ez a nép nyelvében ú. l. teljesen profán jelentésű lett. (De ott is: MNKGy. VIII:132. Isten áldása és szent *áldamása*.)

<sup>3</sup> A «*csinál*, *tesz* (tész), *cselekszik* és *mivel*» igék jelentéskülönbségeit a mai nyelvhasználatban Békésy Kálmán fejtegette (Nyr 19:538). Ha avval amit a viszonylatban a '*tész*, *tészen*, *tizek* (LevT) értelméről mond, összevetjük ez igének régi és népi jelentéseit (NySz 1. '*facio*', 2. '*pono*', 3. '*creo*, *condo*', 4. '*contineo*', 5. '*reddo*, *efficio*', 6. '*indico*, *significo*', MTSz. 1. '*ültet*', 2. '*gondol*, *vél*, *hisz*'), és összehasonlítjuk «*intéz*» ér-

*Im* (és *ám*) továbbképzéseit többször érintett «*ámul*» cikkemben tárgyaltam (Nyr. 63:119), itt csak az ott elmaradt mellékformákat sorolom fel. Hogy a székelyföldi *ámbolyog*, *ámbojog* (és *bolyog* 'cél és irány nélkül tévelyeg' Cz. F.) nem választható el *ámolyog*-tól, már Szeremley Cs. F. is állítja (MNy. 4:344). Ő *ámolyog* és *bolyog* összevegyítését látja benne. De az alábbiakban oly gyakran lesz dolgunk ilyen anorganikus *b*-vel hasonló helyzetben, hogy inkább a *bolyog* igéről hiszem el, hogy különvált a gesztus elmaradása után érthetatlenné vált *ám*-tól, illetőleg «*im*»-tól: *im-bolyog*, *himbolyog*, *imbalyog*, *imbolyong* ('inog, ingadozik, himbálódzik, hajladozik, támolyog, tántorog'; az Alföldön szerte és Szatmár, Bereg, Székelyföld), *himbál*, és idesorolom mingyárt a MTSz. *himba-limba* ('hinta?'), *himbóka* 'hinta', 'himbókáz(ik?)' 'hintázik' és a *hinta*, *hintó* féléket (*hindogál*, *hindzsál*, *hinga* 'hinta'; 'NySz' schwankend 'schwach'; *hingároz*; *hinna* 'hinta'; valamint ezt is: *hintorog* 'inog, billeg, dülöng', mely mellett az egyéb ikerítéses eredetűeknek látszó *finterdik*, *finderedik* 'fölfordul, fölhemperedik'-félék miatt is feltűnik: *fintorog* (fintolog, fitorog) 'izeg-mozog, billeg'. *Imbolygat* 'ingat, hajladoztat') ugyanígy viszonylik «*bolygat*»-hoz (MTSz. 2. 'bolyong'). *Ámolyi* 'bámészkodó, csodálkozva bámuló' *ányoli* 'gyáva, ügyefogyott, életterlen'; *ányolog* 'ámolyog, bámészkodik' szintén nem eshetnek távol az 'ámul-bámul'-féléktől és époly kevéssé az ugyancsak székelyföldi *ámbolya* 'ámolygó'-tól, melyben pedig *b* bizonyos nem kombinált szóra utal, hanem szintén járulékhangra. *Elámpicsorodik* 'elbámészkodik, elbámul' azonban mégis valami vegyülést rejthet: 'ámul' + áncsi-picsori 'ferdeszájú'. Ehhez már a MTSz. hivatkozik az *elkámpicsorodik* (*elkánficsorodik*) alakra, melynek különösen 4. jelentése vág ide: 'elbámul, elbámészkodik. A többiek 1. elferdül, elgörbül (létra)' 2. 'megbotlik, félreszalad, 3. savanyú képet vág, sírva fakad'. Ezek mind valahogy összefüggenek, nem tudhatni, nem gesztus útján-e. Az említett cikkben tárgyalt gesztusi *émelyeg*, *imelyeg*, *émelyedik*-féléket (NySz) megint járulékos *d* köti ezekhez: (MTSz.) *endelődik*, *endelég*, *endelgős*, *endellős* 'émelyítő' *felendeleedik* 'fölkaba-

telmezéseivel: NySz 1. 'specto, intendo, zielen', 2. 'aestimo, arbitror, meinen, dafürhalten, schätzen', 3. 'ordino, dispono'; MTSz. 'hozzávetőleg mér vagy számít', (még ha hozzávesszük is ez igének ezektől eltérő újabb használatát), — lehetetlen észre nem venni e jelentéseknek sokszori egyezését. Így nem járhatunk messze az igazságtól, ha a feltűnő hasonlóságot annak tulajdonítjuk, hogy «*intéz*» tartalmában a *tesz* ige jelentései különösen megnövekedtek a diszponáló munka gesztusának hozzájárulása által: *im-tesz*. Ezt az igét már régebben is gesztusi eredetűnek mutattam be: 'im-int-ez > im-ntez < 'intez > intéz. (Nyr 60:143). Amit ott az eltűnt szemgesztusra vonatkozólag mondtam, az «*im-tesz*»ből való származás esetére is fennáll. Fent már céloztam az idegenajkúak első érintkezéseinek igepótló gesztusára: «*igy csinál*», ill. «*im cselekedik*». Ez utóbbiból vonódott össze (Horger hangtörvénye szerint) az «*incselkedik*» ige, melynek összes jelentései feltalálhatók a bevezetésben említett három primitív kategóriában: 1. gazdasági élet (munka) (NySz. 'studeo, trachten', mint *igyekezik*), 2. az idegeneknek a hódítókhoz való viszonya ('insidio, lauern, hinterlistig nachstellen', mint MTSz *ügyelőg*), 3. szerelmi élet ('hízelkedik, kedveskedik', mint *enyeleg*). Minderről és «*intéz*»-ről is, hely híján bővebben másutt.

rodik a belseje'; valamint a jelentése miatt elkülönítendő és talán más gesztusra is célzó e szóhoz: *elendeledik* 'elgyengül' (éhségtől, hidegtől).

A népi hangtan törvényei szerint mindezekben *g*, *d*, illetőleg *k*, *t* változatok is mutatkoznak. *Ám*, *am* viszonyát *im*, *ém* és *em*-hez többször említett előző cikkemben tárgyaltam. Hasonló vonatkozásban áll *inog* (> *\*imeg*, *\*imog*) és *indít*, *indul* (< *\*imed*; vö. Nyrf. 63:119: «ébred» jelentéssel is) *\*im-d-it*, *\*imdul-hoz* (vö. fent *hinga* NySz 'schwankend, schwach', és NySz 'hingadoz 'schwanken, sich beugen, mely az *inog*-félét a fenti *imbolyog*, *himbókáz*, *hingároz*-félékhez kapcsolja). A *b*-nek ikerítéses eredete is lehet: *inog-binog*. Ugyancsak ikerítéses eredetből magyarázhatók (mint *ámul*-ból *bámul*): *bambuszkodik* 'bámászkodik', *bandali* 'ámolyogva, mélázva, bámészkodva ténfergő, lebzselő', *bandalog* (vö *andalog*), *bambalyog* 'mélázva, bámészkodva ácsorog, bódorog, lebzsel', *bandukol* 'lassan, mélázva, gondolatokba merülve baillag', *bamba-bambu*, 1. *bambuc* 'mogorva, szóval, bamba, buta', *bambuk* 'bamba', 1. *bandó* 1. 'helytelen' 2. 'féleszü', *bandsali* 2. 'bámészkodó, bamba' 1. 'kancsal', *elbandsalodik* 'elbámul', *bandsalog* 'mélázva, bámészkodva ögyeleg'; *bandsi* 2. 'bamba, hülye, együgyű, ügyefogyott, élehetetlen' 1. 'kancsal'; *bangul* 'bámul, bámészkodik, bangó, *bangula* 'bamba' stb.

Az itt említett *ingat* igének a régi nyelvben 'hortor, aneifern, bewegen, Megy : 3. Jaj. IT. 37 : nógat' jelentése is van, és ehhez viszonyítható MTSz. *imporit* 'nógat, uszít, biztat, loval, ingerel' (vö *igyehezt* jelentéseit) *Inderget* 'békitget' (egyszer Nyr 6:473) és *indérekedik* (*ingérekedik* és *ingerség* 'harag') más-más gesztussal könnyen a szerelmi élet tárgykörébe utalhatók és ide talán *emlékdedik* is (NySz. egyszer, 'invito' jelentéssel Nyírk. XXVIII).

A felsorolt jelbeszéd-eredetű jelentések *egyeledik*, *ögyeleg*, *igyekszik*, *gyentet*, *lentet*, *igenel*, *enyeleg*; *ámul* és *émül*, *incselkedik*, *intéz*, *imbolyog* alatt sokszorosán és következetesen visszatértek, vagy más hasonló eredetű szavakkal alkalmasan kiegészítődtek; ellenben ugyanezek a szavakon belül ugyanezek a jelentések («*enyeleg*»-nél 17-szer) egymás közt, egyébként nagyobbára teljesen áthidalhatatlanoknak bizonyulnának.

## IRODALOM.

Istvan Papp: Piano d'un Atlante Linguistico Ungherese. (Egy magyar nyelvátlasz terve.) Különnyomat a *Bollettino dell' Atlante linguistico italiano* c. folyóiratból. (Udine, 1935. XIII.)

Papp István: A területi elvek és a magyar nyelvjárások. (Budapesti Szemle, 1935 szept.)

Papp István már évek óta foglalkozik avval a gondolattal, hogy a német, francia, olasz, finn nyelv-

járás kutatás mintájára meg kellene indítani egy magyar nyelvátlasz szerkesztésének munkálatait. A Debreceni Szemle 1929. évfolyamában közölte Magyar Nyelvátlasz c. dolgozatát és közli, hogy a debreceni egyetem német szemináriumával kapcsolatban dolgozó Nyelvátlasz-Intézet működése körébe vonta a magyar nyelvátlasz előkészítésének feladatát. (Vö. Nyr. 58:69.) Azóta nem hallottunk ennek, a magyar nyelvtudomány szem-

pontjából oly fontos munkának a haladásáról. Most egy olasz folyóiratban ismét előadja Papp I. ezt a tervét. Bevezetésül ismerteti a magyar nyelvjáráskutatás eddigi történetét. Három korszakot különböztet meg a nyelvjáráskutatás fejlődésében: az első korszakban a tájshógyűjtés a fődolog, a másodikban a nyelvjárási szövegek gyűjtése, a harmadiknak feladata a nyelvátlaszok szerkesztése. A második és harmadik között hiányzik a nyelvjárások tanulmányozásának egy fontos korszaka: az addig gyűjtött szó- és nyelvtani anyag feldolgozása, a nyelvjárások osztályozása, jellemzése és a nyelvtörténeti tanulságok szempontjából. Eddig jutott el a magyar nyelvjáráskutatás. Ezt kellett volna hogy kövesse már évtizedekkel ezelőtt a nyelvátlasz szerkesztése. De ennek még előmunkálataihoz sem jutottunk el még ma sem. Az első követelmény, hogy hozzá lehessen fogni egy, az egész nyelvterületre kiterjedő nyelvátlasz készítéséhez, gondosan összeállított, az illető nyelv sajátosságait a leggőrdosabban figyelembe vevő kérdőívek szerkesztése. Midőntöbb mint 40 évvel ezelőtt a magyar nyelvjárásokról szóló könyvem megírásához fogtam, akkori ismereteinknek megfelelő, ma már kezdetlegesnek mondható kérdőívet küldtem szét. (Újra lenyomatam Nyr. 58: 71—76.) Papp nagyon helyesen rámutat arra, hogy kétféle kérdőívet kell szerkeszteni. Egy kisebbet, amely a legfontosabb nyelvi sajátosságokat tartalmazza és célja, hogy tájékoztassa a kutatót a feldolgozandó terület legjellemzőbb sajátosságairól. Ezt olyan egyén is kitöltheti, akinek nincs nyelvészeti készsége, de állandó érintkezésben van az illető terület népével. A nagyobb és végleges kérdőív összeállítása, amelynek alapján lehet csak a nyelvátlaszt szerkeszteni, csakis széleskörű nyelvészeti tudás és tájékozottság alapján készülhet. Az ilyen kérdőívek alapján nyert anyagot térképeken kell feldolgozni. Így nyerhetünk teljes tájékozódást az élőnyelv szókinszbeli, hangtani és a nyelv szerkezetére vonatkozó sajátosságairól és így érté-

kesíthetjük ismereteinket a nyelv történeti fejlődése szempontjából.

Papp másik tanulmánya a kitűnő olasz nyelvtudós, *Bartolinak*, a *neolinguistica* (új nyelvtudomány) megalapítójának rendszerét és alapelveit ismerteti. Meg kell vallanom, hogy nem tartom szerencsés gondolatnak, ha egy újabb iránynak, a régi felfogás továbbfejlesztésének az «új nyelvtudomány» nevet adják. Amit ma újnak neveznek, egykét év vagy évtized múlva elavulhat. Egy félszázaddal ezelőtt nagy jelentőségű volt a német «junggrammatische Schule», igen nagy hatással volt az élőnyelvek tudományának fejlődésére. Az akkori «ifjú» grammatikusok ma öreg emberek, sokan közülük, legkitűnőbb vezérük, Vietor is már sírban nyugszik; elveik közül is sok megöregedett már. A *neolinguistica*-ból is évek múlva *paleolinguistica* lehet. Ez a megjegyzés semmit sem von le Bartoli rendszerének és felfogásának fontosságából és érdekességéből. Kétségtelen, hogy az általa fölvetett gondolatok termékenyítőleg hatnak a nyelvtudományi kutatásra. A főkérdések, amelyekkel foglalkoznak, a következők: 1. Hogy lehet a különböző fejlődési fokokat képviselő nyelvi változatok időrendi egymásutánját megállapítani? 2. Hol van egy-egy nyelvi újításnak a hazája? 3. Mi a nyelvi újítások keletkezésének az oka? Ezekre a kérdésekre felelve, három alapvető területi elvet állapít meg Bartoli. Ezeket így szövegezi meg Papp:

«1. A szélső területek elve a következő. Ha két nyelvi fok közül az egyik szélső területeken van vagy volt meg, a másik pedig a közbeeső területeken, akkor a szélső területeken járatos változat rendszerint régibb a köztük fekvő területek változatánál. Kivételt alkot az az eset, amikor a középső területek kevésbé hozzáférhetők a közlekedés számára, mint a szélső területek. 2. A nagyobb terület elve ez. Két nyelvi fejlődési fok közül rendszerint az a régibb, amelyik nagyobb területen van vagy volt elterjedve. Itt két eset alkot kivételt: amikor a kevésbé kiterjedt terület egyszersmind kevésbé van

kitéve a forgalomnak, vagy amikor az a szélső területekből adódik. 3. Az elszigeteltebb vagy a közlekedésnek kevésbé kitett terület elve így szól. Ha egy terület egy másiknál kevésbé van kitéve más nyelvterületekkel való közlekedésnek, akkor a kevésbé hozzáférhető terület rendesen a régebbi nyelvi fokot őrzi meg, míg a forgalmasabb már nyelvi újítást mutat.»

Ezek az elvek alkalmazhatók a magyar nyelvjáráskutatás terén is. Csakhogy itt figyelembe kell venni, amit Papp meg is említ, hogy a magyar nyelvterület középső része a török hódoltság után majdnem teljesen elnéptelenedett s a Duna és Tisza között és a Tiszántúl nem egységesen fejlődött a magyarság, tehát nyelvi sajátosságait is egészen másképp kell megítélni. (V. ö. Balassa J. A magyar nyelvjárások keletkezése. Ethnographia. 1898.)

Papp István nagyon hasznos munkát végzett, hogy Bartolinak nálunk kevésbé ismert és nehezen hozzáférhető munkásságát ismertette.

BALASSA JÓZSEF.

Végh József: Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. (Dolgozatok a debreceni Tisza István Tudományegyetem magyar nyelvészeti szemináriumából. Szerkeszti: Csüry Bálint. 1. szám.)

A szerző a rokonértelmű szópárok és szócsoporthoz kifejlődésének történeti feltételeit vizsgálja és tüzetesen fejtegeti az egyénítésnek, az eufemizmusnak, a szemléletes kifejezés keresésének, meg a régiségből, a népnyelvből vagy idegen nyelvekből való kölcsönvételnek és a jelentésváltozásnak e tekintetben való fontos szerepét. A dolgozat szép elméleti készültségről tanuskodik, a tárgyalás gondos és világos. Ismereteinket még nagyobb mértékben gyarapíthatta volna a szerző, hogyha említett szempontjai közül csak egyet-kettőt választ ki és azt a magyar nyelvtörténeti irodalom nagyobb mértékű felhasználásával, részletesebben tárgyalja. Nagyobb elmélyedés bizonyára rávezette volna a szerzőt például a primitív nyelvek ú. n. rokonértelmű

szavai és a mi rokonértelmű szavaink között levő nagy különbségre. Az olyan népnek a nyelvében, amely például külön névvel nevezi a fehér, fekete meg a tarka tehenet, de nincsen összefoglaló neve a 'tehén'-re, tehát a nem fogalmáig még nem jutott el, rokonértelmű szavakról alig beszélhetünk. Az eufemizmusnak a magyar nyelv életében való tüzetesebb vizsgálata stilustörténeti ismereteinket gyarapította volna (pl. *uram* — *férjem*; *jeleségem* — *házastársam* — *hitvesem* — *nőm*.) A jövevényszavaknak a rokonértelmű szócsoporthoz való beilleszkedése is sok tanulsággal szolgál, hogyha megfigyeljük azt a társadalmi csoportot, amelynek csatornáján át az idegen szó nyelvünkbe jutott. És hogyha a szerző ilyen sok szempontból tárgyalja a rokonértelmű szócsoporthoz kialakulását, figyelembe kellett volna vennie a művelődési mozzanatot és azt a hatalmas erőt, amelyet a magyar élet gazdagodása és sokrétűvé válása különösen átvitt értelmű szóláskincsünk kialakulása tekintetében jelent.

E megjegyzések nem csökkentik elismerésünket a szerző gondos munkája iránt, mert a dolgozat érdekes és tanulságos olvasmány.

K. M.

Világirodalmi Lexikon. Szerkesztette dr. Dézsi Lajos, 3 kötet. Dr. Dézsi Lajos halála után, az 1384. oldaltól kezdve a kiadást gondozta dr. Mészöly Gedeon, Budapest, Stúdium, 1931—1934.

A nagyszabású Világirodalmi Lexikonnak a magyar irodalommal és a magyar kutatásokkal kapcsolatos mozzanataival az Irodalomtörténeti Közleményekben foglalkoztam (1935.) Ma, a magyar nyelv tisztaságáért vívott újabb küzdelmek idején bizonyára helyénvaló, hogy ebből a nézőpontból is szemügyre vegyük. A bőséges anyag változatossága keltette szellemi gyönyörűséget le-lehűti nem egy munkatársnak eléggé kifogásolható stílusa. Kellemetlenül lepi meg a figyelve olvasót a latin szavak bő-



sége, pl. inaugurált, emancipálta magát, exponálta, tradálnak, dokumentálódott, izolálja magát, szuggerálja. Néha szédülve állunk a latin és latinos főnevek táborá előtt: dokumentum, szisztematizálás, intrikái, requisitumai, szofiszticizmus, reprezentánsai, extravaganciái, kvintesszenciája, stb. stb.

Garmadával nyomakodnak elő a melléknevek és a melléknévi ige-nevek latinos, csonkítottan latinos vagy latin többől képzett alakban: mediterrán (költők), autobiografikus, regisztráló, deformáló, propagáló, szubtilis, szimbolikus, humán, szervilis, agitatív, evokatív, kompozicionális, stb. stb. Jelzős csoportosulásban rikítanak ezek: excentrikus, abnormis karakterek, kanonizált komédiaköltő, dissonans tableau, stb.

A latin és görög szók hajszája, kivált Marót Károly cikkeiben, dodonai titokzatosságok elé sodorja a gyanútlan olvasót. A görög *kartánc* iránt érdeklődő, nem óklasszikus képzettségű kíváncsiskodó aligha okul ebből a mondatból: «A kartánc legősibb formáira való vissza-utalás volt a hyporchémák, akár mint ünnepélyes emmeleia a tragédiában, akár mint lasciv kordax a komédiában, akár mint szökellő sikinnis a satyrdramában.»

A francia szók is előtörtetnek: persziflázs, karrier, attitűd, stb. Hogy a németiség se szégyenkezzék, felüti fejét a germanizmusok tekintélyes hada is. Sok a németesen összetett melléknév: szégyenteljes, osztrákhű, fantáziagazdag, akaratgyenge, stb. Nem kevésbé szűrnak szemet német szellemre valló szerkezeteik: alapját képezték; gyakoriak az ilyenek is: elbeszélése megírásánál.

Hébe-hóba az ízlés is szenved. Hankiss azt írja, hogy La Calprenède *Cassandreja* világhírré «vergődött.» Bizony ez a hírkapás sokkal lendülőbb volt, mintsem a legszemernyibb vonaglást is fel kellene tennünk róla. Az írói átalakulás helyett nem egyszer ezt olvassuk: «vedlenek», így esik szó a «Stürmerré vedlett» Goethéről. A hivatalos jegyzőkönyvnek nyelvére emlékezteti az olvasót Lamar-

tine-nak ez a jellemzése: Lírája levonta Rousseau és Chateaubriand temperamentumának és világnézetének költői következményeit...»

A nyelv fogyatékoságain kívül még egy mozzanatra kell utalnunk: a címkérdésre. Ebben rikító a következetlenség: egyik cikkben lefordítják a művek címét, a másikban nem. A sok idegen és le nem fordított cím valóságos bábeli zür-zavar bódulatába ejti az okulni vágyó olvasót. A rengeteg anyagból egy jellemzőt emelünk ki: A kaukázusi irodalom alkotásainak csak kaukázusi rejtvényei merednek felénk.

A kritikus felszisszen, mikor egy ilyen komoly cél felé igyekvő és a legtöbbször komoly törekvésre is valló munkában ennyi nyelvi fogyatékoságba botlik. Abban az eljárásban, hogy gombostűre tűzte őket, az a vágy vezette, hogy újabb kiadásban nélkülök lássa viszont a *Világirodalmi Lexikont*.

ELEK OSZKÁR.

Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1932. Tartu 1935.

A két év múlva százéves Észt Tudós Társaság működéséről a Sitzungsberichte és Verhandlungen című kiadványaiból szerezhetünk tudomást, melyek történelmi és archeológiai dolgozatokon kívül nyelvészeti és néprajzi cikkeket is tartalmaznak. Újabban Sonderabhandlungen címen nagyobb munkákat is kiadtak. Így Manninennek, a nemrég elhunyt kiváló finn etnografusnak *Die Sachkultur Estlands* c. nagyértékű munkáját két kötetben, amely a gyűjtőfoglalkozásokról, vadásatról, halásatról, földművelésről, állattenyésztésről, építkezésről szól. A *Verhandlungen* 26. kötetében Mark Julius, tartui egyetemi tanár *Einige mythische Gestalten bei den Utsjoki-Lappen* c. lapföldi tanulmányútjáról közöl a lappok vallására vonatkozó adatokat és elbeszéléseket. Mark tárgyi néprajzzal is foglalkozik a *Sitzungsberichte* 1931. és 1932. évfolyamaiban *Über*

*das Roggendreschen bei den Esten és Neue Bemerkungen über das Dreschen und Ernten bei den Esten* c. dolgozataiban. Becses tájékoztató az észti nyelvtudományi és néprajzi törekvésekről Loorits *Die bisherigen Errungenschaften der Estnischen Sprachwissenschaft und Volkskunde* c. beszámolója a *Sitzungsberichte* 1928. évfolyamában. A finnugor nyelvtudományt szintén Mark dolgozatai képviselik: *Das System der Possessivsuffixe in den Uralischen Sprachen* és *Zum Verbum substantivum im Ostseefinnischen*. (*Sitzungsber.* 1929. és 1932.) Az elsőben Mark abból a körülményből, hogy az obi-ugor nyelvekben a 2. sz. birtokrag és igerag *t* helyett *n*, (a 2. sz. igerag a zürjénben szintén *-n*, az egyik szamojéd nyelvben pedig  $\eta$ ) s ennek megfelelően a vogul-osztjában a személynévmás 2. sz. alakja ugyancsak *n*-nel kezdődik, azt a következtetést vonja le, hogy az urali alapnyelvben két 2. személyű névmásnak kellett lennie: egy *t*- és egy *n*-kezdetűnek, mivel hangtani úton nem magyarázható a  $t \sim n$  megfelelés. (De vö. Beke NyK 41: 478, jegyz.) A másik finnugor tárgyú cikkben azt iparkodik Mark bebizonyítani, hogy a finn létige 3. személyű alakja (*on*, vepsz stb. *om*), nem valóságos igealak, s nem is függ össze az igetővel, hanem az *oma* 'saját' szó, tehát a nyelvbeli kiegészülés egyik esetével állunk szemben. Ezt az érdekes nyelvi jelenséget a finnugor nyelvekre kiterjeszkedve a cikk bevezetésében részletesen tárgyalja a szerző.

*Die Kollektivzahlwörter im Tscheremissischen* c. cikkemben kimutatom, hogy a cseremiszi kollektív számnevek képzésük szerint négy csoportra oszlanak. Az elsőbe az instrumentális raggal, a második és harmadikba a lokatívus raggal képzettek tartoznak. Vannak azonban olyan nyelvjárások, amelyekben a lokatívusragon kívül *s't* elem is van. Ez nézetem szerint eredetileg a többes 3. sz. birtokrag volt.

BEKE ÜDÖN.

**Szécsi Ferenc.** *Idegen szavak nagy szótára.* (Universum könyvkiadó, Budapest.)

A közhasználatú idegen szavaknak ez az újabb szótára gazdag anyagot ölel fel, tartalma kb. 25.000 szó. A szerző igyekezett felvenni szótárába mindazokat az idegen eredetű, de egészen meghonosodtnak nem mondható szavakat, amelyek a mindennapi beszédben, a napilapok közleményeiben gyakran előfordulnak. Az idegen szó mellett rövid magyarázatot ad, vagy a helyes magyar szót közli, amellyel az idegen szó helyettesíthető. A címszavak írásában, nagyon helyesen, különbséget tesz a teljesen idegen és a közhasználatban elfogadott, de még idegennek érzett szavak között. Az előbbieket (pl. *taux pas*, *farewell*, *pace-maker*, *stichwort*) és az idegen nyelvű idézeteket az eredeti nyelv írásmódja szerint közli, ellenben a közhasználatban elfogadott és gyakran használt szavakat magyar írásmód szerint (pl. *garázs*, *funkció*, *intarzia* stb.). A könyv berendezése, nyomdai kiállítása ügyes és tetszetős.

B. J.

### Folyóiratok.

A *Szegedi Füzetek* legújabb füzetében (II. évf. 10—12. f.) *Mészöly Gedeon* közöl egy részt az Ó-magyar Mária-siralom magyarázatából, *Zolnai Béla* folytatja «Szóhangulat és kifejező hangváltozás» c. nyelvészeti tanulmányát. *Erdődi József* «Magyar szampó» címen megjegyzéseket és újabb fejtegetést közöl *Vikár Béla* dolgozatához (Balassa Emlékkönyv), *Kelemen József* az és-vés igealak származását tárgyalja. *Bálint Sándor* Szegedi tájszók közlését kezdi meg.

*Turán.* (18. évf. 1—4. sz.) *Bán Aladár:* A százéves Kalevala. — *Virányi Elemér:* A finn-ugor nép rokonság eszméje az irodalomban.

*Magyar Figyelő.* (Pozsony, 1935. 2—4. sz.) *Balassa József:* A nép nyelvének tanulmányozása. — *Fokos Dávid:* Finnugor-török mondat-tani egyezések. (Folytatás)

Lakó György: A permi nyelvek szövégi magánhangzói. (NyK. 48—49. k. és Finnugor Értekezések. 2.) — A liv népről. (A Földgömb. V. évf. 3. sz.)

Vasi Szemle. III. k. 1—2. sz.

Bátty Zsigmond: Két érdekes vasi tájszó: 1. Csontika, csontorja, csontorka. 2. Bömhéc. — Polány István: A nyugatmagyarországi magyar elem kipusztulása. — Abai Imre: Boszorkányégetés Szombathelyen.

## NYELVMŰVELES

Szótározatlan szók. Úgy emlékszem, valaki megszámolta, hogy hány szót foglalnak magukban a magyar szótárak, értve ezeken első-sorban a Czuczor—Fogarasi, a Nyelvtörténeti, a Nyelvújítási Szótárt, valamint a Tájszótárt. Ez a megszámolás nagyon helyes és okos dolog volt, de az is nagyon helyes és okos dolgot cselekednék, aki összeállítaná a szótárba be nem jutott magyar szókat, amelyek akár a köznyelvhez és nyelvjárásokhoz, akár az irodalmi és újított nyelvhez tartoznak.

Ennek a bizonytal sok százra menő szónak az összegyűjtését nem vállalom magamra, de a hajléktalan szók menedékházához megpróbálok néhány tégladarabot hordani az alábbiakban.

1. *Aprószeres*. Ki s mi az az *aprószeres*? Olyan fiatal korú, kisegítő munkás, aki másod-harmadrendű munkát végez a kész mester vagy a felnőtt segéd mellett. Aprószeres, aki a kőművesnek téglát hord vagy maltert kavar, a kovácsnak a fujtatóját nyomkodja, a gazda lovainak a kötőfékét fogja, mikor az ágyást járják. Természetesen nemcsak aprószeres személy van, hanem aprószeres munka is.

2. *Felszül*. Mit jelent ez az ige? *Felszül* annyi, mint alacsony sorból fölemel, naggyá, híressé tesz; majd-nem annyi, mint: felviszi Isten a dolgát. Pl. Ezt is felszülte a korteskedés. Majd felszül a protekció. De ne gyártsunk példákat, ott a klasszikus tanu, Csokonai, aki 1795. VI. 18-án kelt önvédelmi iratában így kiált oda Debrecennek: *«felszül* (t. i. öt) *Eger vagy Kalocsal»*

3. *Vetélgő*. Ezt a szót nem kell magyarázni, mert aki Aranyt ismeri, tudja a szónak a jelentését is

a Szibinyáni Jank-nak ebből a másfél sorából: «...vége, hossza Nincs vetélgő hegyke dicsnek.» Nyilvánvaló, hogy ez a főnévi melléknév a *vetélgő* mása, éppen olyan, mint *hivalkodó*, *hizelkedő*, *incselkedő*, *társalkodó* mellett *hivalgó*, *hizelgő*, *incselgő*, *társalgó*, azzal a megjegyzéssel, hogy ez utóbbiaknak az igéje is használatos: *hivalog*(?) (inkább *hivalg*), *hizeleg*, *incseleg*, *társalog*, míg a *vetélgő* igéjének akár *vetéleg*, akár *vetélg* formában való előfordulására nem tudok példát.

Egyelőre megállok ennél a három szónál és megállapítom, hogy a hivatalosnak nevezhető szótárakban, tehát a Nyelvtörténeti, a Czuczor—Fogarasi, a Nyelvújítási, az Etimológiai és a Tájszótárban nem találhatók, de nem találhatók a Simonyi—Balassa- és Kelemen-féle magyar-német szótárakban sem.

Ezen annál inkább csodálkozhatunk, mert mégis van egy szótár, mely mindhárom szavunkat már 70 évvel ezelőtt leltározta. Ez a *Ballagi Mór* Teljes magyar szótára (1867), amelyben a *vetélgő* Aranyból, a *felszül* Jókaiból van merítve, csak az *aprószeres* forrása nincs megnevezve. Ezt annál inkább sajnálom, mert az *aprószeres* magyarázatában nem értünk teljesen egyet; szerinte ugyanis *apróárus*-t jelent, amely jelentés nem jár messze az általam ismert használattól.

KARDOS ALBERT.

Könyvcsárda, Sajtforrás. Az előbbi a napilapok kishirdetései közt kelteti magát mostanában. A másikat, nagybetűs, ríkító cégtáblát, egy hetedik kerületi sajtüzlet ajtaja fölött láthatjuk. Vannak ugyan, akik

«könyvek mákonyától mámorosodnak», de jobban szeretjük azokat, akik szellemük, lelkük szomjúságát *oltják* jó könyvek olvasásával. És mert bajosan is bírának olyan forrást elképzelni, amelyikből ementáliak, rokfortok, ostyepkák és más jófajta sajtok korongjai, gömbjei buzognak elő, azt hisszük, helyesebb lenne, ha cserélnének. A csárda meg a sajt mégis közelebb áll egymáshoz! Könyvesárda, Sajtforrásnál szebben hangzana Könyvforrás, Sajtcsárda. A különféle Szőnyegforrások is jobban tennék, ha megelégednének a «Szőnyeges bolt» egyszerűbb, de értelmesebb cégével.

Az üzleti érdekek nagy segítőtje a reklám, azonban a hangzatosság kedvéért mégse kellene túllépni a nyelvi jóízlés határát.

JOZEFOVICS SÁRI.

Két és többfejű alkalmazottak. Hivatalos fogalmazvány — zárórahágási följelentés — derítette nap-

fényre ezeket a természeti csodákat. «Megállapítottam, hogy X. Y. két főből álló alkalmazottját a zárórán túl foglalkoztatta üzletében...» «Belépésemkor láttam, hogy nevezett öt főből álló alkalmazottja rakárrendezési és takarítómunkával foglalkozott...» Stb. Vajjon mi történt derék őrszemeinkkel, hogy becsületes *egy fejükből* a helyes magyar nyelvérzék ennyire kiveszett? Miért nem jegyzik fel egész egyszerűen: *két, három, öt* vagy *akárhány alkalmazottját*.

JOZEFOVICS SÁRI.

Kurti. (V. ö. Nyr 64:111.) A Nyr-ben említett *kurti* szóra vonatkozólag közlöm, hogy Imecsfalvy értelmezésében egész Háromszék megye területén használatos a szó. Közelebbről az Olt és a Feketeügy folyása menti községekben tapasztaltam e szó használatát. De hallottam máshol is.

GÁLL ISTVÁN.

## MAGYARAZATOK.

Kőkori emlékek a népnyelvben. A szatmármgyei Egriben a nép a mérleg súlyát *kő-nek* mondja, (MNY. 29:68), a halmágyi nyelvjárásszigetben pedig *kilás-kő* 'vasból öntött kilós súly', *font-kő* 'a mérlegelésnél használt vasból vagy sárgarézből készült súlymérték' (NyK 31:411, 408). A *fontkő* előfordul már Melius Juhász Péter 1565-ben megjelent Jóh könyve fordításában: Ő a szélnek *font köue*, es megméri (NySz.). Ki gondolna arra, hogy e súlynevek még abból a korból valók, amikor valóban kősúlyokat használtak. De nemcsak nálunk, hanem külföldön is, Adeling szerint a németeknek is voltak kősúlyaik: *Zentnerstein, Pfundstein, Lothstein*. Régi inventáriumokban nálunk is meg lehet őket találni. Radvánszky Magyar családélet és háztartás c. munkájában pl. közli, hogy Nagyszombat város gazdájának ingóságai közt 1605-ben a mázsáló házban többek közt volt «egész *kőmázsa* 2» (2:117).

Másutt meg ezt olvassuk: Vagyon mérő serpenyőm, két bokor, egyik öreg, másik kisebb nr. 2. ahhoz két rendbeli *fontos kövem*, réz öreg s kisebb nr. 2. (TörtT. 1886:164). De nemcsak kősúlyokat használtak régen, hanem mértékegység is volt egykor a *kő*: 2 *kő gesztenyét* fl. 8... 2 *kő velencei fa olaját* fl. 9. (1620-ból, Radvánszky, Udvarart. és számadáskönyvek 43). *Edgy kö kötélnek való Kender* den. 60. (1707-ből, TörtT. 1897:602). *Bors kö nro ½ Gyömbér kö nro ½. Malosa-szőlő fertálykö nro 1. Nád-méz kö nro ½. Faolaj kö nr. ½* (1707-ből, TörtT. 1895:388). Már a bibliában előfordul a *kő* súlymértékül, s a középkorban egész Európában, a németeknél még a 19. sz. ban is, az angoloknál ma is súlyegység a *kő*. Azonban nem volt egységes súlymennyiség, mert nemcsak helyenként, hanem anyagonként is változott. Az angol *stone* pl. 14 font.

BEKE ÜDÖN

**Penész, penészes.** Penész szavunk, mint ismeretes, a szláv *plěsnь* átvétele. Az *l* nemcsak a régi megh *penyészledek* (JordK) és meg *penyészledett* (Pázm. NySz), népnyelvi *penészlödik, pilisznýdík, pirisznýdík* igékben maradt meg, hanem a penész *pisisznye, pilisznye, pirisznye*, s a penészes *penészlős, penészlős, pilisznýs, pilisznýs, pirisznýs* változataiban is (MTsz). Nyilvánvaló, hogy a szláv szó a magyarba *\*pelész*n alakban került át, melyből hangátvetéssel fejlődött a *\*penész*l változat. Mármost ezeket ki is tudjuk mutatni két régi szójegyzékünkől: muscido — *pelezn*, muscidus — *pelezn*es Besztercei Sz. 1278-79, muscido — *penýzl*, pel muscidus — *pelíznes* Schlägli Sz. 1872-73. Szamota a BesztSz. adatát helytelenül olvassa *pisisznye*-nek, Simonyi pedig *pelészne* és *pelésznes*-nek, a népnyelvi *pisisznye* stb. tekintetbe vételével (NyK. 23:231) Ezekben u. i. a végső *-e* újabban fejlődött járulékhang (vö. Beke, Nyr. 58:79), amely két szójegyzékünkben még nincs meg. Érdekes az is, hogy a BeszterceiSz-ben levő adat áll hangtanilag legközelebb az eredetihez, a SchlägliSz-beli alakban már végbe ment a hangátvetés, az *-s* képzős *pelíznes* azonban még megtartotta az *l*-et eredeti helyén. BEKE ÜDÜN.

**Allatneveink történetéhez.** 1. *Páva.* Ezt a madárnevet, mely már a Besztercei és Schlägli szójegyzékben előfordul (*pauo — paua*), Miklosich a szláv *павъ*-ból származtatta (Nyr. 11:364), s ezt a nézetet Budenz is elfogadta (NyK. 6:310). Újabban Melich (MNY. 29:113), a latin *pavo* átvételének tartja, s szerinte az eredeti szóvégi *-o*, épúgy mint szláv eredetű szavainkban, a 11-12. században hanghelyettesítéssel *-a*-vá lett. Én ezt az *-a* hangot másképp magyarázom (vö. Nyr. 60:108), de a *páva* talán nem is tartozik ebbe a csoportba. T. i. nem egészen kétségtelen, hogy *páva* szavunk a latin *pavo* alaknak az átvétele. MA szerint pl. *Páva — Pavo, Pava, Pavus*. Calepinusnál *pauo — Paua; paua — Nösten paua*. A magyar *páva* tehát lehet a latin *pava* átvétele is, s így ez a szó nem bizonyító erejű a szóban forgó hangváltozásra nézve.

2. *Ravasz.* Ismeretes, hogy a *ravasz* eredetileg a róka neve volt. A népnyelvből azonban a *ravasz* nincs kimutatva róka jelentéssel, de vannak nyomok, amelyek arra vallanak, hogy

a nép is használja. Így Melich Kalotaszegen és Zsobokon föjegyezte a róka *ravaszállat* nevét, melyben az összetétel első tagja valószínűleg az eredeti állatnév, nem pedig a mai melléknév. Felsőborsodban (Mátraalja, Disznósd) a *ravaszfark* 'erdei indás szeder' (Nyr. 30:349), tehát növénynév, azonban a *ravaszfark* nyilván azt jelentette eredetileg: rókafark. BEKE ÜDÜN.

Uj szó-e vagy régi? 1. *Erjed, erjeszt.* A NyUSz. szerint (vö. még Nyr 27:456) az *erjed*, illetve ennek *erjedzik, erjedzik* alakja a nyelvújítás alkotása s alapszava az *erő* főnév. Nem lehetetlen azonban, hogy az *erjed* és *erjeszt* megvolt a nép nyelvében is és eredetileg azonosak voltak az *ered* és *ereszt* igékkel. Cserei Mihálynak jegyzőkönyvében u. i. ezt találjuk: *Eresztő kádak* (1741, Tört.Tár 1903:568), s ez talán a. m. erjesztő kádak.

2. *Fűszer.* A NyUSz I. kötete szerint BSzabó elvonása e szó a régente használatosabb *fűszerszám*-ból (1779), a II. kötet azonban már elismeri, hogy a *fűszer* nem a nyelvújítás alkotása, s GKatonából idéz rá adatot (1645): *külömb külömb fű szereklvel készítettett halak*. Az kétségtelen, hogy a régiségben a *fűszerszám* sokkal gyakoribb kifejezés, mint a *fűszer*, azért fontosnak tartjuk az erre vonatkozó adatoknak a közlését. Így az 1695 és 1698-ban Kolozsvárt megjelent Szakátskönyvtárában is van adat a *fűszerre*: igen szép étek, főképen ha a' *fő-szereknek* szerit teheted (31); ezekkel-is a' *fű-szerekkel* egybe kell jól vágni (46). Megvan itt a *fűszeres* melléknév is: ezzel a' *fő-szeres* lével botsásd fel a' húst (31). Erre azonban már 1554-ből idéz adatot a NySz Radvánszky Magyar családélet és háztartás c. művéből: *Fűszeres szekrényke* Loculus Specierum (II. 12). A NyUSz ezt szintén BSzabóból idézi (1784): *fűszéres*: fűvet ismérő, fűszedő (fűszér, fű-szeresség), de ez az adat Molnár Magyar Könyvházából való: Benkő *Fűszéres* Nevezeti (1783). E műben a *Laurus Cinnamomum*: Fa-héj, *Fűszeres héju fa* (I. 364). A *Caryophyllus aromaticus* (ma *szegfűszeg*): *Szegfű, Fűszerszám Szegfű* (378), de az oláh

nevekkel bővített nomenclaturában: *Szeg fü-szer* (2:419). Molnár A. szótárának már 1610-i kiadásában megvan: *Füszerzet*, *Aroma. Fueszerzet arolo* Aromatopola. A NyUSz ezt is csak Pápai Párizból idézi (1708). Különben fűszer jelentésben az egyszerű szer is használatban volt: ezek a *szerek* együtt lévén, föld-meg jól (Szakátskönyvetske, 1695:45); ezekkel a *szerekkel* a' töltött czipót a' tsuporban egészen tedd-fel (62). Előfordul aztán a *szerszámos* is a *fűszerszámos* helyett: a' ki *szerszámoson* akarja, a' minémü *fűszerszámost* akar ember, aprón metélve belé vetheti (164). S régen nemcsak *patika-szerszám*, *füstölő-szerszám* volt, hanem *gyógyító-szer*, *orvosló-szer*, *orvoslani való szer*, *temjenező szer* is (NySz).

BEKE ÜDÖN

**Fél szemmel.** Tudjuk, hogy a finn-ugor nyelvek a páros testrészeket egységnek fogják fel és e testrészek egyikét a fél szó segítségével jelölik: fél szemmel, fél kézzel stb. A fél szónak ezt a jellemző használatát (ú. l. a mordvin kivételével) valamennyi finnugor nyelv ismeri; l. Kertész: MNy. 9:309, KSz. 14:81, FgrF. 17:58, Fokos: MFigyelő 2 (3.—4. sz.):31.

Mármost nevezetes dolog, hogy ez a szerkezet nemcsak a fgr. nyelvekben, hanem az egész urál-altajiságban, nevezetesen a szamojédban, a törökségben és a mongolban is használatos. (Csak a mandzsunguzból nem tudok még példát idézni.)

Lássunk néhány példát: szamojéd: osztják-szam. *peläl' sajisä* 'fél szemmel', *peläl' utisä* 'fél kézzel' (Prokofjev: Szelkupszkaja gramm. 95,121) (*peläk* \*'fél; rész; oldal') || török: alt. *saŋar kös* 'ein Auge' Radl. 4:286 | kaz. *siŋar küz* 'félszemű' Bálint 2:137 | jak. *aŋar ataxpynan* 'mit einem (meinem) Fusse' Böhtl. 363 (*aŋar* 'Hälfte') stb.: l. Fokos id. h. || mongol: kalmük: *keltykē* 'die eine Seite, die Hälfte, halb, ein Stück' Ramst. Kalm. Wbuch 224; *örēl* 'Hälfte, halb; der eine von zwei Gleichen' uo. 298; *örēsü* 'der eine von zweien': ö. *nüdü* 'das eine Auge', *örēsü gartē* 'mit nur einer Hand, einhändig', ö. *tsar* 'der eine Ochs (vom Paare)', ö. *öwrte* 'ein-hörnig' uo.; *örēl tsar* 'ein Ochs allein (von dem Paare)' uo. 422.

Érdekes, hogy a 'fél' szó mindezekben a nyelvekben nemcsak 'Hälfte', hanem 'Seite' jelentésben is használatos (vö. Zsirai MNy. 22:176).

FOKOS DÁVID

**A nyelvújítás állat- és növény-neveihez.** 1. *Iringó.* Jávorka Magyar Flórájában az *Eryngium* magyar tudományos neve *iringó* s ez a név sok más társával együtt a Debreczeni Fűvészkönyvben jelent meg először (1807). Az *iringó* az Orvosi Fűvészkönyv szerint (1813) Diószegiéknek azon alkotásai közé tartozik, „meljek Deákból lágyítódtak“ (358 l.). Azonban nem bizonyos, hogy az *iringó* az *eryngium* magyarosítása, mert Csapó József Új Füves és Virágos Magyar Kertjében *Eringium* mellett latin *Iringus*<sup>1)</sup> is van, s ami a legérdekesebb, olasz *Iringo* (165. l.). Nem tartom lehetetlennek, hogy Diószegiék *iringó*-ja ebből való. Az olasz szótárakban *Eringe* (lat. *erynge*, gör. *ἑρύγγη*), *Eringio* (lat. *eryngion*, gör. *ἑρύγγιον*) mellett valóban van *iringio* is (pl. Zingarelli, Vocabolari della lingua italiana, 1934).

2. *Zerge.* Ezt az állatnevet Budenz (NyK 20:160, és nem 169, mint Gombocz, MNy 3:369, BTL 137 és Németh MNy 11:316 idézi) török eredetű szavaink közé sorolta, s egyeztetését Gombocz is elfogadta, annak ellenére, hogy legrégibb adatunk a szóra Földi Természet-történiája (1801): *zerge* vagy *zerna* Antilope; *kőszáli zerger* Gemse (NyUSz). A szó történetére nézve érdekes még, hogy a Doronicum pardalianches nevű növény neve Csapónál: *Ketske-fű*, *Vad-ketske-fű*; *Gemsennwurz* (Új Füves és virágos Magyar kert, 1775, sőt Benkónél is, 1783, Molnár MKönyvház I 417), Veszelszki 1798-ban megjelent A 'növény-plánták' országából való erdei, és mezei gyűjtemény stb. című művében *Ketske-fű*, *vad-ketske-gyökér*, az 1807-ben megjelent Magyar Fűvész Könyvben pedig már *Zerge Tarkör* (*Zergefű*, *vadketskű*) 479. Legrégibb magyar neve valóban *vad-kecske*: ylex (ibex) — *vad hegke* BesztSz. 1085. Meg van Calepinusnál és Szikszai

<sup>1)</sup> Vö. a Herbolarium c. 1491-ből való természetrajzi műben: *Iringus* — *papa fyw* (a magyar bejegyzés a 16. század első feléből való, MNy 11:133). Az 1517-ből való Ortus sanitatisban: *Yringus* — *Machka thynwys* (a magyar bejegyzés 1520—30-ból, MNy. 11:81).

Fabricziusnál is. Az utóbbinál Rupicapra — *Kő sziklan iaro keczke*, Comeniusnál *kőszáli kecske* (a NySz átírásában). Molnár A.-nél *havasi-kecske*, *havasi-bak* (NySz). Németh Gyula tehát helyesen rekesztette ki a zörgét török eredetű állatneveink sorából.

BEKE ÖDÖN.

**Algebrázni.** Az algebra szó igévé képzett alakja a szaktudománytól távol eső területen, az irodalom szókinsében bukkan föl a múlt század harmincas éveiben. Jelenése a töprenkedni, tanakodni, tűnődni igék tartalmával azonosult. A Hasznos Mulatságok 1832. I. 279. 1. olvasható anekdótás közleményben egy zsidó a báméskodó sokaságban el akarja lopni a mellette álló fiatal ember tajtékipipáját. Az ifjú észreveszi szomszédja szándékát, de vár, hogy tettenérje a tolvajt. «Míg így algebrázik, néhány pillantat mulva hátra néz, s imé sem pipa, sem zsidó!»

ZSOLDOS JENŐ.

**Ahol a madár sem jár.** A Nyr.-ben (64:114) a magyar népmese e szólásmódjának egész sor megfelelőjét olvastam. Közéjük kívánczik, úgy érzem, egy bibliai példa is (Jób XXVIII. 7-8. és 21.): 7 «Ösvény az, melyet nem ismer a ragadozó madár s nem villant rá a sólyom szeme; 8 nem tiporták meg büszke vadak, nem vonult el rajta croszlán... 21 El van rejtve minden élőnek szeme előtt, s az ég madarai előtt eltakarva.» (Imit ford. IV. 197.) Károli fordításában «ragadozó madár» helyett «sas» szerepel (1934-es kiadás 483.), Hevesi «ragadozó madár» helyett «ölyűt», «sólyom» helyett «héját» fordít (Frenkel: Szentírás IV. 201.) stb., a szólásnak a magyar népmese szólásáéval hasonló jelentése azonban nem kétséges.

VIDOR PAL.

**Most jelent meg****Bibliotheca Humanitatis Historica**

uj kiadvány - sorozat első kötete.

**Dr. Kozáky István:**

# A haláltáncok története

I. kötet: A mulandóság ábrázolásai történeti fejlődésükben. Német nyelvű szöveggel és magyar bevezetéssel. — Nagy 4<sup>o</sup> alak (körülbelül 350 oldal szöveg). 8 tábla képpel és 2 melléklettel.

**Ára 40 pengő**

A magyar irodalomban a mulandóságra vonatkozó népiesszokások jelenségei a világirodalom hasonló műveivel egybevetve új szint és jelentőséget kapnak. Az eddigi kutatások eredményeinek összefoglalásával nélkülözhetetlen forrásművet nyújt e nagyarányú munka a lényeges problémák ismeretéhez. A II. rész „Danse Macabre” és a III. rész „A mai haláltánc” címen fog megjelenni. — Prospektust küld a főbizományos

**STEMMER ÖDÖN**, tudományos könyvkereskedés és antikvárium  
Budapest, V., Gróf Tisza István ucca 14. sz.

# A kiadóhivatal értesítései.

A Nyelvőr előfizetési ára az 1936. évre 5 pengő.

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

Külföldi előfizetők számára az előfizetési díj 5 német márka, 40 cseh korona, 160 lei.

A legközelebbi szám 1936 április havában jelenik meg.

A Magyar Nyelvőr kiadóhivatala útján kapható kedvezményes áron a Nyelvőr előfizetői számára:

Nyelvőrkalauz II. (Tartalomjegyzék a Magyar Nyelvőr 26—50. évfolyamához.) Ára 3.— P.

Balassa József, Kis Magyar Hangtan, ára 1 P.

Balassa József, Az egységes nyomdai helyesírás szótára és szabályai; ára 3.— P.

## A MAGYAR NYELVŐR

szerkesztősége és kiadóhivatala

Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

Telefón: 22-2-29.

Postatakarékpénztári számla: Dr. Balassa József 2560

### TARTALOM:

<i>Kertész Manó:</i> Scerelmes bratym .....	1
<i>Fokos Dávid:</i> A jelzők sorrendje .....	3
<i>Kallós Ede:</i> Forma és alak .....	6
<i>Moór Elemér:</i> Hont és Pázmány .....	8
<i>Beke Ödön:</i> Újabb tájszómagyarázatok III. ....	10
<i>Steinitz Wolfgang:</i> Magánhangzóilleszkedés az osztjákban .....	14
<i>Knöpfler László:</i> A magyar és vogul kérdőmondat szórendje I. ....	16
<i>Kallós Zsigmond:</i> Jelbeszéd nyomai a magyar tizedik századból IV. ....	19

**Irodalom:** István Papp: Piano d'un Atlante Linguistico, u. az: A területi elvek és a magyar nyelvjárások. (Balassa József.) — Végh József: Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez. (K. M.) — Világirodalmi Lexikon. (Elek Oszkár.) — Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. (Beke Ödön.) — Szécsi Ferenc: Idegen szavak nagy szótára. (B. J.) — Folyóiratok ..... 22

**Nyelvművelés:** Szótározatlan szók. (Kardos Albert.) — Könyvesárda, sajtóforrás. Két és többfejű alkalmazottak. (Jozefovics Sári.) — Kurti. (Gáll István.) ..... 27

**Magyarázatok:** Kőkori emlékek a népnyelvben. (Beke Ödön.) — Penész, penészes. Állatneveink történetéhez. Új szó-e vagy régi? (Beke Ödön.) — Fél szemmel. (Fokos Dávid.) — A nyelvújítás állat- és növényneveihez. (Beke Ödön.) — Algebrázni. (Zsoldos Jenő.) — Ahol a madár se jár. (Vidor Pál.) ..... 28



# MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként  
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó  
**BALASSA JÓZSEF**

Szerkesztőség és kiadóhivatal  
Budapest V.  
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

**BUDENZ JÓZSEF.**

1836—1892

Írta: **Balassa József.**



*Budenz József arcképe  
a hatvanas évekből.*

Negyvennégy év múlt el Budenz József halála óta. Tanítványai közül többen, akik akkor mély fájdalommal állották körül a mester sírját a németvölgyi temetőben, szintén elköltöztek már az élők sorából. Mi, akik még élő tanúi vagyunk annak a korszakalkotó tudományos munkának, amellyel Budenz lerakta a finnugor összehasonlító nyelvtudomány szilárd alapjait, kegyelettel gondolunk reá születése napjának századik évfordulóján. Hálánk és szeretetünk jeléül e szerény dolgozatainkkal áldozunk emlékének, hogy nemes emberi képét azok elé állítsuk, akik őt csak műveiből ismerik.

Száz évvel ezelőtt egy kis német faluban, az 1500 lelket számláló Rasdorfban (Hessen) született az ottani tanítónak, Budenz Balthasarnak a fia, József. Nagyapja is tanító volt. Ebben a környezetben, egy kis faluban, a szűkös viszonyok között élő tanító családjában nőtt fel a tehetséges gyermek. Öccse feljegyezte róla, hogy erős, jólelkű, vidám fiú volt, akit gyakran láttak nevetni, de sohasem láttak sírni. Apja falusi iskolájába járt, s a falu lelkésze, látva szorgalmát és tudásvágyát, a 9 éves fiút a latin

és görög nyelvre kezdte tanítani. Ebben olyan eredményt ért el, hogy midőn a közeli város, Fulda gimnáziumában felvételre jelentkezett, azonnal a III. osztályba (Quarta) vették fel. 1854-ben letette az érettségi vizsgálatot. Bizonyítványában ezt a megjegyzést olvassuk: *Da er jetzt das Gymnasium verlässt, um Philologie und Geschichte zu studieren, so wird ihm hiermit das Zeugnis der Reife für die akademischen Studien mit dem Prädikate «sehr gut vorbereitet» erttheilt.*

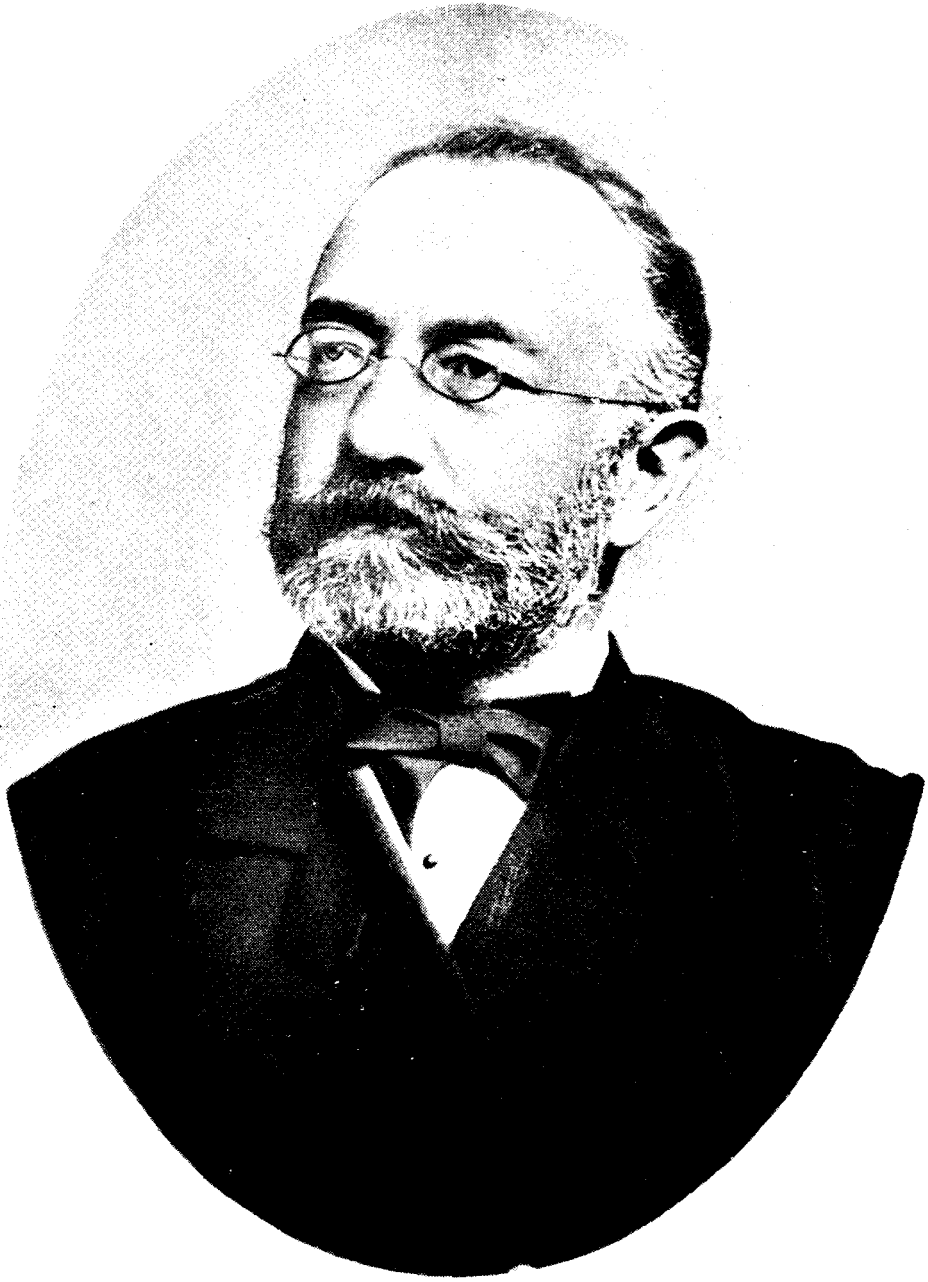
A tudományos pályára induló ifjú előtt két út volt: a papi és a tanári. A fuldai püspök felajánlotta atyjának, hogy saját költségén taníttatja fiát, ha papi pályára lép; de ő másképp határozott. Őt a tudományos pálya, a klasszika filológia és a történelem vonzotta. S öccse, akinek följegyzéseiből merítjük ezt az adatot, hozzáteszi: *gewisz nicht zum Schaden der ungar. Sprachwissenschaft.*

Egy évet a marburgi egyetemen töltött. De az ottani tanárok nem elégítették ki tudásvágyát s a következő évben Göttingába megy, ahol kiváló tanárok működtek. Itt főleg Benfey szanszkrit és görög, Leutsch latin, Wieseler archeológia, Ritter filozófiai, Müller és Meyer német nyelvtörténeti előadásait hallgatta. A legnagyobb hatással a kitűnő filológus, Benfey volt a tanulni vágyó ifjúra. Érdeklődése más nyelvterületek iránt már ekkor, egyetemi éveiben is megnyilvánult és hallgatta Ewald perzsa és örmény és Wüstenfeld arab előadásait is.

A göttingai egyetemi évek új irányba térítették Budenz jövő sorsát. Ebben az időben erdélyi unitárius teológusok nagy számban keresték fel a híres göttingai egyetemet s ott egész kis magyar gyarmat keletkezett.<sup>1</sup> Budenz egy házban lakott Nagy Lajossal és vele benső baráti viszonyba került. Óáltala ismerkedett meg a többi magyar diákkal, akik között ott volt Ferencz József, a későbbi unitárius püspök, Buzogány Áron, később Kolozsvárott unit. gimn. tanár, majd miniszteri tanácsos, továbbá: Marosi Gergely, Szabó János, Szabó Samu, Pap Károly, Farkas József, Nagy Ferenc, Végh.

Budenz előbb talán csak kíváncsiságból, később komoly tudásvággal kezdett Nagy Lajosnál a magyar nyelv szerkezete iránt érdeklődni. Magyar barátainak társaságában annyira megtanult magyarul, hogy olvasmányai segítségével szókincse is jelentéke-nyen gyarapodott és társalgásukban is részt vehetett. Csakhogy Budenzet nemcsak a magyar nyelvszerkezet különössége érdekelte, hanem a magyar nyelv rokonságának tudományos feladatai is. Ebben az időben jelentek meg a bécsi tudományos akadémia nyelvtudományi értekezései között Boller tanulmányai az altaji összehasonlító nyelvtudomány köréből. Ezek hívták fel Budenz figyelmét arra, hogy mennyi megoldatlan feladat vár a kutatóra ezen a nagy nyelvterületen.

<sup>1</sup> L. Gál Kelemen cikkét: Budenz első magyar nyelvtanítója.



*Bushenz J*





*Ferencz József (jobb felől) és Buzogány Áron arcképe 1859-ből.*

Az egyetemi évek befejeztével 1858 március 6-án doktorrá avatják. Most döntenie kell jövő sorsáról. Ha komoly az az elhatározása, hogy az altaji nyelvtudomány területén akarja megkezdni tudományos munkásságát, szükségesnek érezte, hogy ez idegen nyelvcsaládnak legalább egy nyelvében teljesen otthonos legyen. Ez érlelte meg benne azt a vágyat, hogy Magyarországra menjen és hosszabb időt töltsön ott. A hazatérő Nagy Lajos felkereste a magyar nyelvtudomány akkori legnagyobb tekintélyét és irányítóját, Hunfalvy Pált és felhívta figyelmét Budenzre. Hunfalvy 1858 március 28-án írt levelében meghívja őt Magyarországra. Budenz a doktorrá avatás után hazamegy Rasdorfba s május 8-án búcsút vesz a szülei háztól. Zsebében 100 tallérral útnak indul egy ismeretlen ország felé s lelkében talán sejti, hogy ahova vendégül hívják, az az ország egész életére új hazája lesz. Május 16-án este érkezett Bécsből hajón Pestre és másnap már felkeresi Hunfalvyt. Hunfalvy nem is gondolhatott mást, mint hogy az északnémetországi ifjú, akit unitárius barátja ajánlott figyelmébe, evangélikus vallású s az evangélikus gimnáziumban szerzett neki állást. Mikor megtudta, hogy katolikus s ezt az állást nem foglathatja el, Rezucsek Antalnak, a ciszterci rend priorának figyelmébe ajánlotta őt. Így jutott Budenz tanári álláshoz a székesfehérvári gimnáziumban.

Hogy a nyarat már hasznosan töltse és tökéletesítse magát a magyar nyelv használatában, Debrecenbe ment Lugossy Józsefhez s az ő vendégszerető házában töltött néhány hónapot.<sup>2</sup> Székesfehérvárott két évig működött, de vágya Pestre vonzotta, mert minden idejét már megkezdett nyelvtudományi munkásságának akarta szentelni. Ezt elérte, midőn 1861-ben a M. T. Akadémiához könyvtársegédnek nevezték ki. Évekig szerény fizetéséből élt és céltudatosan dolgozott a magyar nyelvtudomány új alapjainak lerakásán. Az Akadémia 1861-ben levelező, 1871-ben rendes tagjává választotta. Az egyetemen 1868-ban kapott magántanári képesítést az altaji összehasonlító nyelvészet köréből, 1872-ben lett ennek a tanszéknek rendes tanára.

Ezek voltak életének külső körülményei. Ez előtt és ez után egész élete egybeforrott tudósi és a tanári munkásságával.

### Budenz, a tudós.

Midőn Budenz 1858-ban Magyarországra jött avval a gondolattal, hogy tudományos munkásságát az altaji összehasonlító nyelvészetnek szenteli, nálunk még csak csírájában volt a magyar nyelv rokonságának kutatása és tudományos megállapítása. A 18. század próbálgatásai, Sajnovics, Gyarmathi, Révai munkássága a lapp és finn nyelv felé fordították a figyelmet. A «halzsíros atyafiság»-ot némelyek érdekesnek tartották, de legnagyobbbrészt tiltakoztak a nem éppen dicsőséges rokonság ellen. Tudományos ala-

<sup>2</sup> L. Kardos Albert cikkét: Budenz és Lugossy.

pon Hunfalvy Pál indította meg 1854-ben «Tájékozás a magyar nyelvtudományban» című értekezéssorozatával a magyar nyelv eredetét és rokonságát felderítő összehasonlító nyelvészeti kutatást. Ugyanebben az időben fejtegette és bizonyítgatta a német nyelvtudós, Schott az altaji nyelvrokonság gondolatát. Hunfalvy ekkor azon a nézeten volt, hogy a magyar nyelv «közepett van a finn-ugor és török nyelvek között.» Budenz is ezt a felfogást vallja, midőn itt Magyarországon a rendszeres és szigorúan módszeres kutatást ezen a téren megindítja. Ezért egyaránt foglalkozik a török nyelvek, különösen a csuvas és a finn-ugor nyelvek megismerésével. Hunfalvy és Budenz Reguly hagyatékát veszik elő és az abban összegyűjtött gazdag nyelvyanyagot teszik tanulmányuk tárgyává. A finn-ugor nyelvekkel való foglalkozás lassanként tisztábbá teszi Budenz felfogását a magyar nyelv rokonsági viszonyairól s mind világosabbá válik előtte az az igazság, hogy a magyar nyelv legközelebbi rokonait csakis a finnugor nyelvek körében kereshetjük. Ezt «A magyar és finn-ugor nyelvekbeli szögyezések» c. művében (1868) mondja ki teljes határozottsággal. Ez a tudományos meggyőződés szabja meg további munkásságát s ebben az irányban jelöli ki a magyar összehasonlító nyelvtudomány legközelebbi feladatait. Meg kell ismerni minél alaposabban az egyes finnugor nyelveket s a szavak és nyelvtani alakok összehasonlítását egyelőre csakis ebben a körben kell folytatni.

Céltudatosan és az akkor tudományosan már megalapozott klasszika filológia és indogermán összehasonlító nyelvtudomány módszerének teljes ismeretében fogott hozzá a maga elé tűzött feladatok megoldásához.

Ez ünnepi megemlékezésnek nem lehet feladata, hogy részletesen tárgyaljuk Budenz korszakalkotó tudományos munkásságát.<sup>3</sup> Tudós munkásságának csak legfőbb állomásairól akarunk megemlékezni. A már említett «Szögyezések» alapos átdolgozásából nőtt ki egyik legfontosabb munkája, a «Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár» (1873—1881), az összehasonlító finnugor nyelvtudomány alapépítménye és a további munkásság irányítója. Művének értéke nem az, hogy hány szófejtése, összehasonlítása maradt meg, hanem módszerének szigorú tudományossága. Ő maga jellemezte legjobban munkájának értékét, midőn visszautasította Vámbéry támadását, aki egy akadémiai felolvasásában azt mondta, hogy Budenz kutatásainak csak mintegy harmadrészét fogadja el. «Igen jól tudom — válaszolta Budenz —, hogy nem mindaz, amit most állítok, a tudomány haladásával, új, bővebb ismeretek mellett és újabb alapos okoskodások fölkerültével a jövőben is megállhatónak fog mutatkozni. Meggyőződtem már eddig is, hogy sokszor tévedtem s készséggel dobtam el a többé nem tartható néze-

<sup>3</sup> Utalunk Munkácsi Bernátnak cikksorozatára a Nyr. 11., 12. és 14. kötetében (Az ugor összehasonlító nyelvészet és Budenz szótára), Halász Ignác megemlékezésére a Budenz-Albumban és Munkácsi emlékbeszédére (Budenz József emlékezete, Budapesti Szemle 1896).

tet: *mutavi sententiam in meliorem*. Ezentúl is úgy fogok tenni, mert a tudományos becsület megkívánja, hogy ne konokul ragaszkodjunk valamely nézethez csak azért, hogy a magunk nézete volt, mikor már megsemmisült az alapja. Kutatásaim eredményéből talán meg fog maradni harmad része, talán ennél nagyobb vagy kisebb része, talán csak tized része, vagy éppen század része: mind ez keveset aggaszt —; még ha semmi sem maradna belőle, mégis azzal vigasztalhatnám magamat, hogy tévedéseim a jövődöbeli tudománynak az útját egyengették.» Ugyanebből a felszólalásából idézzük még ezeket a szavakat: «Lehet valakinek tudományos működését általánosságban is elítélnünk; de az ilyen ítélet már nagy dolog, amely megkívánja nemcsak annak bizonyítását, hogy az illető egyben-másban tévedett, hanem hogy kutatás- és okoskodásbeli eljárása alapján is hibás és tudománytalan, úgy-hogy annak eredményei is szükségképpen hiábavalók — természetesen nem csak harmadrészben, hanem mind összesen. Vagy fölfedezhetjük, hogy valaki a rendelkezésére álló adatokkal nem bá-nik lelkiismeretesen — hogy elhallgat olyant, ami valamely nézetéhez nem illik, vagy hogy objektív adatot nézetéhez való alkalmazás végett módosít, változtat, ferdít: az ilyennek fölfödözése természetesen tönkre teszi az illetőnek tudományos hitét — egészen, nem csak hétharmad részben.» — Milyen bölcs megnyilatkozása egy igazi tudósnak!

A Magyar-Ugor Szótár befejezése után másik nagy feladatának kidolgozásához fogott. A finnugor nyelvek szókincsbeli egyezései után ki kellett mutatni a nyelvtani alakok egyezését is. A mi nemzedékünknek, akik Budenz személyes tanítványai közül megünnepelhetjük a százéves fordulót, jutott az a szerencse, hogy láttuk e másik korszakalkotó műnek, az ugor nyelvek összehasonlító alaktanának megszületését. Egyetemi előadásain hétről-hétre osztotta ki közöttünk a könyvmatos íveket, melyeknek legnagyobb része saját keze írásában jutott a mi kezeink közé s ezek alapján magyarázta és bizonyította be a finn-ugor nyelvek egyezéseit a nyelvtani alakok területén s ezzel szolgáltatta a szókincs nagyfokú egyezésén kívül a legfontosabb bizonyítékot e nyelvek szoros rokonsága mellett. Az egyetemi előadások tűzpróbáján keresztülment munkája részletekben jelent meg nyomtatásban (1884—1894), az utolsó füzetek már csak halála után.

S ép akkor, amidőn Budenz élete nagy feladatának befejezése felé közeledett, zavarta meg a tudós csendes munkáját egy irodalmi harc zajos lármája. 1882-ben jelent meg Vámbéry Ármin munkája, «A magyarok eredete» s ebben a török rokonságot hirdetve, heves és igazságtalan támadást intézett a finn-ugor rokonság hívei, Hunfalvy, Budenz és egész iskolájuk ellen. Sajátságos, de nem ritka jelenség a tudományok történetében, hogy a nagy lármával megindult támadás, mely a nemzeti hiúságnak is hízelgett, a hozzá nem értők tömegében, akik a tudományos bizonyítékokat mérlegelni nem tudják, tetszésre talált s a napilapok nagy



dobja segítségével még az akadémia és a hivatalos hatóságok körében is megingatták a finn-ugor rokonság igazságába vetett hitet. Négy évig tartott ez a harc és sok keserűséget okozott Budenznek. Az egyik oldalon volt a magyar nyelvtudománnyal foglalkozó idősebb és fiatalabb nemzedék egész tábora, a másikon Vámbéry és a laikusok hangos csoportja. Ami az ilyen irodalmi vitában szenzáció, idővel elült s a tudományosan megalapozott igazság, hogy a magyar nyelv legközelebbi rokonait a finnugor nyelvek között találjuk, győzedelmeskedett. Maga Vámbéry is elismerte későbbi munkáiban, hogy a magyar nyelv alapszerkezetében finnugor s csak a faji hovátartozásban ragaszkodott a törökséghez.

Ez izgalmas évek alatt és a harcok lezajlása után Budenz hanyatló testi erővel is tovább folytatta a maga elé tűzött tudományos feladatok megoldását.

Hunfalvy Pál halála (1891 november 30) mély fájdalommal töltötte el. Betegen búcsúzott el halott társától. Utolsó óráiról öccse, aki ekkor nála lakott, így emlékezik meg német nyelvű feljegyzéseiben: «Dec. 2. Hunfalvy temetése; meghült, éjjel erős asztmás rohamok, néhány hétig házi orvos; az orvosok figyelmeztetése dacára az egyetemre megy, előkészületek a vizsgálatokra; hallgatói, látva gyengeségét, lakására jönnek. Így tanított a húsvéti szünidőig, ápr. 9-ig; 14-én reggel jókedvű, megnézi a kertet; 10 órakor gutaütés, eszméletlen és mozdulatlan, csak lassan, nyugodtan lélegzik, 15. estig; 10 órakor utolsó lehelletvétele.»

### **Budenz, a tanár, az ember.**

Mi, akik a múlt század nyolcvanas éveiben más-más vidéki város gimnáziumából feljöttünk a budapesti egyetemre, hogy a magyar nyelvtudomány területén nyerjünk irányítást, olyan légkörbe kerültünk, amely a legkedvezőbb volt a tudományos munka után vágyó ifjak nevelésére. Abban a szerencsés helyzetben voltunk, hogy átértük a magyar nyelvtudomány mestereinek vezette mellett e fontos nemzeti tudomány aranykorát. Az egyetemen Budenz József és Simonyi Zsigmond, az egyetemen kívül Szarvas Gábor voltak mestereink.

S midőn most ez ünnepi évforduló alkalmából több mint egy félszázad távlatából visszagondolok az egyetemi évekre, Budenz Józsefnek, a tudósnak, a tanítómesternek és a jóságos embernek alakja a maga tisztaságában és nagyságában újul meg lelki szemeim előtt. Külsőleg száraz, nehézkes alakja, beszédjének egyhangúsága s a folyamatosságot gyakran megszakító, mormogva ejtett *háding* (hát igen) sok hallgatót elriasztott tőle. De akik a tudomány iránti komoly érdeklődéssel közeledtek feléje, csakhamar megismerték tudásának gazdagságát, a tudomány felé törekvés megbecsülését, meleg szívét és a szeretetet, amely tanítványával összekötötte. Érezték, hogy hallgatóinak megítélésében nem is-

mer más szempontot, csak a tudomány igazi szeretetét, a tehetséget és a komoly, kitartó munkakedvet. Így alakult ki körülötte a fiatal nyelvészeknek egy lelkes csoportja; a mester mindegyiküknek atyai jó barátja lett, akit minden dolguk érdekel. Tanítása nem szorítkozott csak az egyetemi kollégiumokra, hanem aki-ben szorgalmat és tehetséget látott, elhívta lakására s ott a szó legszorosabb értelmében «privatissimum»-ot tartott számára. Idősebb és ifjabb tanítványaiból alakult ki egy kis társaság, amely minden kedden este együtt volt vele egy budai vendéglőben s kedélyes borozgatás mellett beszéltek meg az előadásokon nem tárgyalható kérdéseket és készítették elő a megírandó munkákat. Ez a *ruszkij kruzsok* (orosz kör) egyesítette különböző évfjártú tanítványait. Így nevezte el ezeket a heti összejöveteleket, mert belátva, milyen fontos az orosz nyelv tudása azok számára, akik valamely finnugor nyelvvel akarnak foglalkozni, az orosz nyelv tanulására és gyakorlására is alkalmat adott ezeken az estéken. Ilyen bizalmas összejöveteleken ismertük meg derült kedélyességét, melyet egyébként hideg komolyság takart. Szerette a tréfát és a szójátékot, s kedélyessége tanítványaihoz intézett leveleiben is többször felcsillog.<sup>4</sup>

Úgy akarta megszervezni a finnugor nyelvtudomány művelését, hogy minden egyes nyelv számára neveljen legalább egy specialistát. Így foglalkoztak a finn nyelvvel Szinnyi József és Vikár Béla, a lapp nyelvvel Halász Ignác, a vogullal, votjakkal és osztjakkal Munkácsi Bernát, a vogullal Vasverő Rajmund, a török nyelvvel Kúnos Ignác; maga Budenz az általános, minden nyelvre kiterjedő tájékozódáson kívül főleg a cserenisz és zürjén nyelvvel foglalkozott, s a törökség köréből a csuvassal. Az ő buzgó-sága és szervező munkássága tette lehetővé az egyes nyelvek alaposabb megismerése szempontjából annyira fontos tanulmányutakat, Halász lapp, Munkácsi votják és vogul, Kúnos törökországi tanulmányútját. Maga intézkedett mindenről, utánajárt, hogy összeszerezze a költséget, elrendezzen mindent. «Ne aggódjanak, mindenről gondoskodom!» ez volt ismétlődő mondása — írja róla emlékbeszédében Munkácsi — s ez ígéretének eleget is tett mindenkor. Nem volt számára sok semminemű fáradság és utánjárás, kezdve az útlevélváltástól egész a külföldi bankházakkal való rendelkezésig.» Messze földön járó tanítványaihoz intézett alább közölt leveleiből ismerjük meg Budenz egyéniségének igazi nagyságát.

Budenz egész élete a komoly tudományos munkásságé volt. Az élet vidámabb oldala csak a jó barátok és tanítványok meghitt körében derült fel számára. De lelke mélyében ott laktak elfojtott érzelmek, amelyek csak önmaga előtt nyilatkoztak meg. Kéziratai között, Simonyi Zsigmond hagyatékában, reánk marad-

<sup>4</sup> Egy kedves szójátékát öccse őrizte meg már említett feljegyzéseiben: Heiszt *Examen*, weil man gern *Amen* sagt, wenn es *ex ist*.

tak naplójegyzetei s ezekből ismerjük meg Budenz igazi lelkét. 1867-től 1888-ig terjednek ezek a naplószerű följegyzések, hónapról hónapra, gyakran napról napra. Néha bőbeszédű, társalgás önmagával, máskor egy-egy odavetett szó, név. Tárgya a végzett napi munka, szórakozás, találkozás barátaival, látogatások, új ismeretségek kötése, olvasmányai, köztük szépirodalmi olvasmányok is. A feljegyzések nyelve nagyon változatos, aszerint, hogy melyik nyelvvel foglalkozott éppen akkor. Leggyakoribb a német, magyar, finn és orosz nyelvű följegyzés; néha egy rövidebb latin vagy francia mondat. A napló feljegyzései során végig kísérelhetjük tanulmányait, munkáinak készülését csaknem napról napra, érintkezését tanítványaival. Látjuk, milyen érdeklődéssel kíséri sorsukat, tanulmányaikat. Munkácsi és Kúnos utazásait lépésről lépésre kíséri. Jellemzésül csak egy bejegyzését közöljük: «Munkácsitól levél. Bazjanova (Irtis mellett, Kondától 30 verszt). Nagy dolgokat energiával mivel, s *hengensä on vireessä* (finnül, a. m. lelke izgalomban). Szinte az egész vogulságot karolja föl s még az osztjákat is hozzá veszi. Utazik elszántan, s igazán *djélo djélaet* (oroszul: végzi dolgát), időt nem vesztegetve. Bámulom.»

Legérdekesebbek azok a részek, amelyekben önmaga előtt beszámol érzelmeiről, gondolatairól.

1871-ben várta már a rendes tanári kinevezést, de csak 1872-ben kaphatta meg. Midőn erről értesült, ezt írta naplójába:<sup>5</sup>

«1872. 6. 4. Ma este első félhivatalos értesítés a megtörtént kinevezésről. «Vagynak pillanatok». Most — egy bizonyos hatalom «hatáskör» birtokába jutva, helyt kell állanom és gyakran a viharokkal is szembe kell szállnom [...*musz man seinen mann stellen und wol oft als mann auch stürmen die stirne bieten.*] Német férfi — őrizd meg a hűséget; itt az emberiség [*humanität*], a kultúra, a tudomány iránt, a külsővel, a körülményekkel, amelyeknek külső ösvényein járnod kell, nem kell törődni. Mert csak ott lehet valamit elérni, ahol az egész lélek ott van, — és most ott kell lennie [*hier musz sie, soll sie sein*] — csakhogy a dolgok lényegének, nem pedig a forma fanatizmusának hozzunk áldozatot. Nem alapítottam én egy dolgot, nem állok a nyelvtudomány egy új ágának megalapításánál? Én megteszem, ami a kötelességem, ami tőlem telik és azon vagyok, hogy mindig többet és többet tegyenek. Kinek a lelke aggódik most —, viharra harangoznak: Neki a viharnek bátran! [*Wessen seele ängstigt sich jetzt, — es läutet sturm: In den sturm mit mut!*]»

A kinevezés után a nyarat pihenéssel, utazással, szórakozással töltötte. Szeptemberben kezdődik az első egyetemi év, amidőn mint rendes tanár kezdi meg működését. Ekkor ezt írta naplójába:

<sup>5</sup> A bejegyzés német nyelvű. Magyar fordításban közlöm, de ahol jellemzésül szükségesnek tartom, a német eredetit is idézem. Az idézőjelek közé tett szavak a naplóban is magyarul vannak.

«1872. 3. 7. Minden kezdet nehéz, különösen két átlustálkodott hónap után energikusan kell dolgozni. A kéznek szokatlan a toll, a régebbi munka részletei kiestek az emlékezetből. Ehhez járul az új lakás, amelynek kényelmes otthont kellene nyújtania, de nem hiányzik az ucca kellemetlen zaja — — — —

«Egy új életpálya küszöbén állok; hivatal, cím és méltóság, pénz és barátságos lakás — mindezt elértem. Ezért a nagy jutalomért komoly munkássággal kell megfelelni. Tehát az idővel más-kép kell gazdálkodni; mindenekelőtt ismét elég agilitásra, a mozgás és a teljesítés ügyességére kell törekedni: habozó félmunkával semmit sem érhetünk el. Az állást elfogadtam és most az anyagi és társadalmi jótétemény birtokában nem akarnám elvesztegetni, ez *häpeän häpeä* [szégyen és gyalázat] volna. Gondoljuk meg tehát, miben tévedtünk eddig és hogy lehet ezen okosan segíteni bölcs napi munkabeosztással, és a bánásmód néhány alapelvvel az adott körülmények és emberek között».

Naplójából még csak egy bejegyzést idézek. 1876-ban lett 40 éves. Születése napjának előestéjén így beszélget önmagával:

«Ma, illetőleg holnap reggel fejeződik be 40. évem. Eleget éltem, hogy a sváb bölcsességhez [*Schwabenweisheit*] eljussak. Ezzel a bölcsességgel legalább elég jól meg tudom már érteni az elért életcél. Az élet szép, amíg az ember álmodik; még mindig szép, amíg az ember ideálok után törekedve dolgozik; de jól megnézve egy fabatkát sem ér, ha az ideálok eltűntek és csak a szokástól támogatva hajt a szigorú akarat — amikor végre világosan megismertük az elérhetőnek csekélységét. Tulajdonképpen csak az az írónikus tekintet nyújt keserűen édes örömet, amelyet kis és nagy gyermekek játéka felé vethetünk. A fiataloktól nem sajnáljuk a mindent megélénkítő illúziót, de az öregek mosolyra ingerelnek, ha bona fide csak elismerésre törekszenek, vagy ha műveiket rendkívül fontosaknak tartják és megvetendők, ha kikandikál belőlük az elbizakodott kópé. Tehát ez az öregség vígasza: önmagát és másokat kigúnyolni? Igen, ha az ember teljesen szabaddá tehetné magát minden előítéllettől, minden ideáltól, minden tradíciótól! Ezt megszokta az ember, mint a becsületességet, vagy hússá és vérré válik benne, mint a szívjóság, amely az okosság ellenére is üzi balgaságait. Ki tud megválni minden kegyeleltől? Mindig talál valami emléket, amelyet nem dobhat el.»

Mi, akiknek megadatott, hogy éveket tölthettünk közelében, nem is sejtettük, hogy mennyi mély érzés, költői gondolat rejlett tudós komolysága és szigorúsága mögött. A hála, a tisztelet és a szeretet soha el nem múló érzése köt mindnyájunkat az ő emlékéhez. Nála beteljesedett, amit Eötvös József óhajtott magának:

*Márvány-szobor helyébe,  
Ha fönnmarad nevem,  
Eszméim győzedelme  
Legyen emlékjelem.*

## BUDENZ JÓZSEF ÉS LUGOSSY JÓZSEF.

Írta: Kardos Albert.

*Lugossy arcképe.*

Budenz élete útján és tudományos pályáján Debrecen amilyen rövid, éppen olyan jelentős állomás volt; Jelentőssé tette a Lugossyval való ismeretség, jobban mondva, tanítványi kapcsolat.

Tudjuk, hogy Budenz, akár csak a bibliai Ábrahám, valami felsőbb intelemre, elhagyta az ő szülőtte földjét, a nagy Németországot és idevándorolt hozzánk, az akkor is több darabra szabdalt és mindenestre leigázott Magyarországra, elszakadt az akkor már világhírű tudósok által nagyra fejlesztett indogermán nyelvtudománytól és fölkereste az urálaltaji nyelvészetnek még jobbára töretlen területét, hogy hű

fia legyen új hazájának és még hívebb bűvára a magaválasztotta tudománynak, az ugor-magyar összehasonlító nyelvtudománynak. Ebben a nagy, szinte csodás lelki átalakulásban, ebben a magyar tudományra nézve mérhetetlen becsű pályaváltoztatásban rendkívül nagy része volt Lugossy Józsefnek, amint azt talán sikerülni fog az alábbiakkal megvilágítanom.

Budenz már göttingai egyetemi hallgató korában kezdett érdeklődni a magyar nyelv iránt és ugyanakkor ismerkedett meg több odakint tanuló magyar ifjúval. Nehéz eldönteni, hogy a magyar nyelv különös sajátosságai terelték-e Budenzet a magyar ifjakkal való megismerkedés útjára vagy a kedves, rokonszenves, nyílt jellemű, egyenes lelkű magyar barátok fokozták-e benne a magyar nyelv iránti tárgyilagos érdeklődést szívbéli hajlammá, a magyar nyelvnek személyes szerelmévé.

Ami termékeny magvat Budenz magával hozott Göttingából, azt teljessé érlelte benne Debrecen, illetőleg Lugossy és környezete. Budenz 1858 májusának utolsó napjaiban érkezett Debrecenbe Hunfalvy Pál ajánló levelével. Sokkal többet talált Debrecenben, mint amennyivel Hunfalvy biztatta; nemcsak alkalmat, hogy ebben a színmagyar

városban belegyakorolja magát a magyar beszédbe, nemcsak egy nagy nyelvtudóst, aki egyaránt jártas volt a görög és latin, a héber és arab, a perzsa és indus nyelvekben és aki finn-ugor nyelvekkel is foglalkozott, hanem talált egy atyai jóbarátot, aki a legmesszebbmenő vendégszeretettel fogadta őt, aki megosztotta vele lakását, könyvtárát, barátainak és tanítványainak a társaságát. A jó barátok közül megemlítem Erdélyi József nyugalmazott kollégiumi professzort, aki annak idején Arany Jánosnak is pártfogó tanára volt és aki kivitte az ifjú németet érmelléki szüléjébe, hogy falusi magyarokat is lásson; a tanítványok közül a Budenzzel egykorú Szilády Áront, aki akkor a perzsa nyelvbe volt belemerülve, és a Budenznél öt évvel fiatalabb Géresi Kálmánt, Lugossynak korán érett unokaöccsét, akikkel aztán, t. i. Sziládyval és Géresivel egy életre szóló barátságot kötött.

De Budenzre maga Lugossy volt a legnagyobb hatással, aki Budenz ideérkezésekor a debreceni református kollégiumnak professzora, könyvtárának igazgatója, a M. T. Akadémiának rendes tagja volt. De mindezek külsőségek, melyek csak halvány fogalmat adnak Lugossyról, erről a rendkívüli férfiúról, akiben a lángelme sajátosságai a különösségekkel, a tévelygésekkel, mondjuk, az abnormitásokkal csodásan, de mindenesetre úgy vegyültek, hogy az ész fénye és a szív melege sohasem veszítette el a maga uralkodó helyét.

Lugossy elsősorban a tanulás szerelmese volt. Amit a kollégium tanáraitól és a kollégium könyvtárában felhalmozott írott és nyomtatott művekből el lehetett sajátítani, azt mind igyekezett a maga szellemi kincsévé tenni az iskolai latin grammatikától a csillagászatig, az egyszerű krónikáktól a bölcsellettudományig.

A középkori legszigorúbb rendű szerzetes sem tagadta meg inkább magától a test kényelmét s az élet élvezetét, mint Lugossy, csak azért, hogy minél több időt tölthessen s azt is minél zavartalanabbul örök szerelmesei, a könyvek és kéziratok között. Ezekből hosszú élete folyamán (1812—1884) magának is gazdag kincsesházat szerzett, melyben ritka értékek, magyar unikumok is voltak<sup>1</sup> és amelyért örök kár, hogy teljes egészében nem jutott közintézmény, a M. T. Akadémia vagy még inkább a debreceni ref. kollégium birtokába. Tanulási szenvedélye az évtizedek folyamán sem lanyhult; már jóval felül volt a 60. éven, mikor Angliába utazott, hogy a British Museumban tanulmányozzon szanszkrit kéziratokat és onnan hozzon magával az óindus nyelvre és irodalomra vonatkozó műveket.

Mert tanulási szerelmének központja mégis csak a nyelv

<sup>1</sup> A híres Lugossy-kódex is az ő jóvoltából lett a debreceni ref. kollégium tulajdona.

volt, akár ó- vagy újkori, keleti vagy nyugati, északi vagy déli nyelv. Nagy gyönyörűséggel járta a nyelvek évezredeit és világtájakait, de nem mondhatjuk, hogy mindez csak céltalan bolyongás, csak nyelvi furcsaságkeresés lett volna. Lugossy a nyelvek legkülönbözőbb korszakait és területeit azért tanulmányozta, hogy abból fényt és világosságot derítsen a magyar nyelv eredetének kétségeire és belső szerkezetének titkaira. Lugossy tulajdonképp egy második Kőrösi Csoma Sándornak tekinthető, azzal a különbséggel, hogy nem ő vándorolt a nyelvek ősforrásának vélt Indiába, hanem az ő nyelveket: a parszit, szanszkritot — a görögről, héberről, szírről nem is szólva — gyűjtötte maga köré, hogy azok vezessék a nyelvek nagy birodalmában, de főképp a magyar nyelvnek áldott honában.

A magyar nyelvnek aztán nem is szerelmese, hanem rajongója volt Lugossy. Ez a rajongás nem azt a Horvát István-féle ábrándozást jelentette, mintha a magyar nyelv egyenest az Ursten kezéből került volna ki, hogy őse s tanítója legyen a többi nyelvnek, sem azt a költők-hirdette hivatkozást, hogy a magyar nyelv páratlanul és rokontalanul áll a világon, amely nem szorult rá semmiféle tudományos összehasonlításra, mert magában is tökéletesen megérthető, kész remekmű. Ez a rajongás csak a legmagasabbra fokozódott forró szerelem volt, mely Lugossyt arra indította, hogy a magyar nyelvnek multját és jelenét végigkutassa, költői és tudományos termékeivel megismerkedjék, elavult és újonnan alkotott, irodalmi és népnyelvi szavait, kifejezéseit felhalmozza, hogy e minél teljesebb ismerettel, tudással el látva, gyönyörködhessék a magyar nyelv hangzatosságában, értelmi világosságában, szerkezeti tökéletességében, szóval a magyar nyelvnek alaki és tartalmi gazdagságában, minden nyilvánvaló és rejtett szépségében.

De Lugossy lényéhez hozzátartozott a tanítás szenvedélye is, mely semmivel sem volt benne kisebb a tanulási lelkesedésnél. Azt a tömérdék ismeretet, azt a sok és sokféle szellemi kincset nem zsugorgatta, nem rejtegette, mint a magának élő fősvény, hanem szinte tékozlói bőkezűséggel osztogatta, ajándékozgatta tanítványai között; az igaz, hogy sokkal inkább szóval, mint írásban. Azok közé a tudósok közé tartozott, akik a tanulástól nem értek rá műveket alkotni. Így csak töredék dolgozatok maradtak utána, amelyek közül legérdekesebbek: *«Szócsaládrendszer»* (1856) és *«Hangrendi párhuzam»* (1858), de még csak ezeknek is a behatóbb ismertetése nem erre az alkalomra való.

Ha nem ért rá írni, annál inkább ráért tanítani, mert tanítás nélkül éppen úgy nem tudott megenni, mint tanulás nélkül. Ezt eléggé bizonyítja csupán az az egy körülmény, hogy 1861-ben féloldali szélhűdés, a megfeszített szellemi

munka következménye, miatt abbahagyta tanári működését, de 1876-ban csak visszatért a kollégiumba, hogy csupa kedvelésből, törődött testtel, de töretlen lélekkel szinte holtá napjáig tanítsa a tanulni vágyókat, tanítsa főképp azokat az ifjakat, akik készek voltak vele együtt bejárni a napkeleti, az arab, perzsa, indus nyelvek bűbajos kertjeit. Ezek közül a vele lélekben összeforrt, tőle életök későbbi folyamán el nem szakadó tanítványok közül most csak kettőt emelek ki: Szilády Áront, kit tanári pályája derekán, és Fiók Károlyt, kit élete végén vonzott magához és avatott fel az arab, perzsa, szanszkrit nyelv és irodalom munkásává. Harmadikul megemlítem Kúnos Ignácot, akit nem annyira tanított, mint biztatott a turkológus pályára.

Ilyen a tanulásnak élő, ilyen a tanításért magát feláldozni kész férfiú mellé került a 22 éves Budenz, hogy a maga fiatal lelkesedését és tudományszomját ebből az eleven forrásból táplálja, hogy a magyarság iránti rokonszenvét holtig tartó érzelmi kapoccsá, a magyar nyelv tanulmányozásának a vágyát egy életen át folytatott legkomolyabb és legbecsesebb magyar nyelvtudománvi munkássággá fejlessze. Budenz csak két hónapig (1858 június és július havában) élt Lugossynak közvetlen közelében, csak néhány hétig csügghetett tudós ajakán és merülhetett tudományos rajongásába, de ez a rövid idő éppen elég volt arra, hogy Budenz örök hálát és tiszteletet vigyen magával, amint azt többek közt az 1875 augusztus 4-én, tehát 17 évvel később kelt levele is bizonyítja.<sup>2</sup>

Kedves Bátyám uram!

Nagy vád nyomja lelkemet: hogy képes voltam egész egy féléven túl nem válaszolni Bátyám uramnak annyira szíves levelére, melynek minden sorában a régi barátság, igazán bátyai szeretetté fokozva, szólamlík meg. Magam sem értem, hogy telt ki tőlem ily szörnyű mulasztás? Talán azon emberek közé tartozom, kikben egyirányú foglalkozás, kivált ha az mindenféle hivatalos és félhivatalos gondokkal jár, képes a közönséges emberséget is egy időre háttérbe szorítani s bizonyos apathicus állapotot idézni elé. Csak azt ne higye, k. Bátyám uram, hogy már a szeretet iránt való minden fogékonyság is bennem végképen kialudt s hogy nem tudom becsülni azt a kifogyhatatlan jó indulatot, melyvel Bátyám uram első ismerkedésünk óta folyvást irántam viselkedik. Szerencsére most Géresi barátom egy amúgy is öröndetes alkalmat helyez kilátásba, mely nem sokára Bátyám urammal személyesen is fog összehozni; akkor majd bővebben magyarázhatom ki magamat.

<sup>2</sup> Az eredeti levelet a debreceni ref. kollégium nagy könyvtára őrzi. Ugyanott található Géresihez intézett számos levele is.



Nagy köszönettel tartozom a nagybátyai szeretetért is, melylyel B. uram első valamire való, azaz legalább valamikorára növekedni ígérkező gyermekemet fogadta, — értem a MUgor Szótárt, mely most megint egy arasznyival feljebb serdült, de mégis csak a fele korát és termetét érte el. Kötelességem és iparkodásom azt mennél tökéletesbbé tenni, s ezért legkedvesebb szolgálatot tesz nekem az, aki annak hibáira és fogyatkozásaira figyelmeztet. Majd Debreczenben lesz alkalmunk erről is értekezni, s igen kérem k. Bátyám uramat, hozza el magával az arra vonatkozó jegyzeteit, ha róla már egyet-mást leírt, vagy a NB-ézett példányt, a szöbeli közlés alapjául.

Szilády Á. barátunk megbízása folytán megrendeltem már régibben k. Bátyám uram számára néhány Lapponicumot — de mind eddig még nem kaptam meg. Majd más, közvetlenebb közvetítőhöz fogok folyamodni, ha a könyvárusi procuratio nem használ. Magam is szeretnék egyet-mást megszerezni.

Még egyet. Igen szívesen fogadom el B. uramtól a szeretet-teljes «te» megszólítást, éppen úgy, mint régi falusi tanítómtól, ki nagyobb koromban is tegezett, mikor otthon szüleimnél hébe hóba megfordultam; mert másképp sem neki, sem nekem nem esett volna jól. De engedje meg, hogy én tovább is éljek a junior-t illető megszólítással, melyből explicite a tartozó tisztelet hangzik ki, de a melyben implicite szintannyi szerető bizalmasság is benne foglaltatik.

Tehát viszontlátásra Debreczenben Géresi örömnapján vagy talán még előbb is!

Szíves tisztelettel

Budenz J.

Budenz a levélben említett örömnapra, Géresi Kálmán esküvőjére, (1875. VIII. 21.) lejött Debreczenbe, mint násznagy, de nem találkozott Lugossyval, aki évek óta tartó betegsége miatt nem hagyhatta el állandó üdülőhelyét, Felsőbányát, ahová Budenz levele is intézve volt.

Ha az öröm nem, összehozta őket a gyász. Budenz lejött Lugossy temetésére (1884. március 9). Szilády Áronnal együtt a M. T. Akadémia képviselőjeként jelentek meg az akadémikus Lugossy végtisztességtételén, de tulajdonképp a fiúi kegyelet és a tanítványi hála hozta le őket, hogy ezzel a kettős érzellemmel kísérik a koporsót a halottas háztól a Nagytemplomig és onnan a ceglédúccai temetőbe. Ott nyugszik Lugossy rokonaival együtt közös siremlék alatt és a nagy álmodozó bizonyára tovább álmodik a magyar nyelv titkairól, amelyeknek megfejtésén ő maga is, de még inkább legnagyobb tanítványa, Budenz József, annyit és oly nagy sikerrel fáradozott.

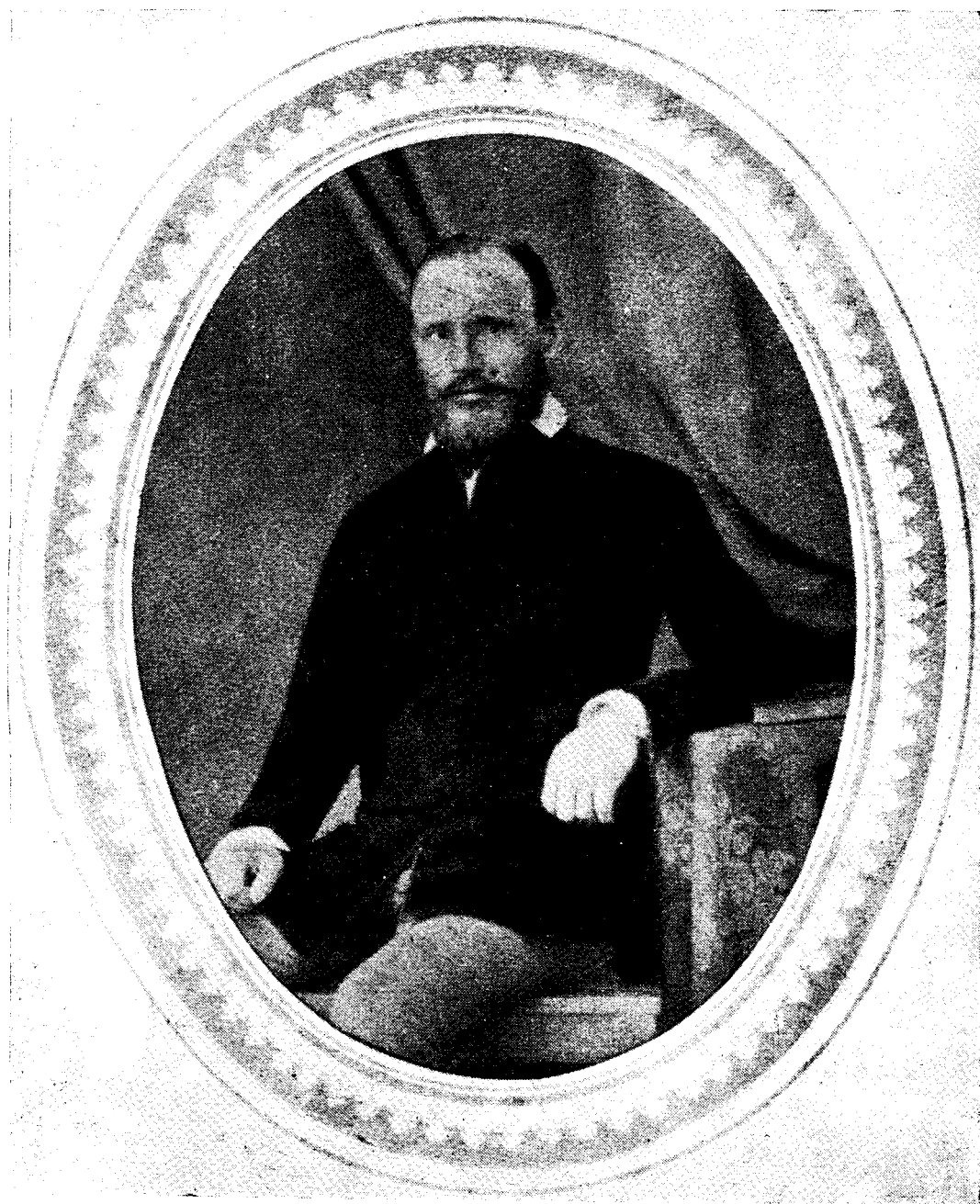
## BUDENZ ELSŐ MAGYAR NYELVTANÍTÓJA.<sup>1</sup>

Írta: Gál Kelemen.

Budenz első magyar nyelvtanítója Nagy Lajos kolozsvári unitárius kollégiumi tanár volt. Nagy Lajos (1828—1910) Székelykeresztúrt és Kolozsvárott elvégezvén iskoláit, pedagógus lett. A szabadságharc után az abszolút kormány kiméretlenül sürgetni kezdte az unitárius egyházat a kollégiumnak az Organisation-Entwurf követelte szervezésére és fejlesztésére, mindenek előtt több tanár alkalmazásával. Az 1855. évi egyházi főtanács egyserre öt ifjút jelölt ki tanárnak: Pap Mózes, Nagy Lajost, Ferencz Józsefet, Buzogány Áront és Marosi Gergelyt. Mind az ötöt fel is szentelte azonnal papokká. Egyházi törvény szerint a tanároknak külföldi egyetemi tanulmányokat kellett alkalmaztatásuk előtt végezniök. Pap Mózes és Nagy Lajos 1856-ban, Ferencz József, Buzogány és Marosi 1857-ben indultak külföldre. Nagy Lajos Göttingában ismerkedett meg Budenzcel, aki életrajzírói szerint nem tervszerű előkészület után, hanem merő véletlenből lett a nyelvtudomány munkásává. Nagy Lajos egy házban lakott vele s benső baráti viszony állott fenn közöttük. Ferencz József naplójában feljegyzi, hogy 1857-ben az első félévben 7-en, a másodikban 11-en voltak Göttingában magyarok. Buzogány, Marosi, Szabó János, Szabó Samu, Molnár László és ő; ezekhez jöttek: Sárdi Samu, Székely Károly, Széll Kálmán és Aranyi György. Sajnálni lehet, hogy Nagy Lajostól nem maradtak fenn naplójegyzetek. Igen jól éltek, a szombat estéket felváltva egymásnál töltötték s vasárnaponként kirándulásokat tettek. Feltehető, hogy Budenz, ki nyelvészeti és filológiai tanulmányokat folytatott, szívesen időzött a magyar fiúk társaságában, kiknek nemzete és nyelve nagy mértékben felkeltette kíváncsiságát, majd pedig érdeklődését. Nagy Lajostól kezdetben pusztán kíváncsiságból érdeklődött és kérdezősködött a magyar nyelv egy-egy kifejezése felől. Ez a mindinkább fokozódó kíváncsiság nemsokára annyira erősödött, hogy rövid idő alatt megismerkedett a magyar nyelv grammatikai szerkezetével. Azután szókincse gyarapítása céljából irodalmi művek olvasásához fogott. Első olvasmánya Arany Toldija volt, — természetesen Nagy Lajos segítségével. — Nem sok idő múlva már könnyen boldogult a legkülönbözőbb magyar olvasmányokkal. Még Göttingában annyira vitte, hogy a magyar társalgást is

<sup>1</sup> Forrásaim: Munkácsi Bernát: Budenz József emlékezete. Budapesti Szemle, 1896. — Budenz-Album, Budapest, 1884. — Kúnos Ignác: Budenz József, Vasárnapi Ujság, 1884. 11. sz. — Keresztény Magvető. 1884. 129. l. — Budenz: Unitárius írók a XVI. évszázadból. I. k. A nagyváradí disputatio. Kiadták Nagy Lajos és Simén Domokos tanárok. Kolozsvárott, 1870. — Ferencz József unitárius püspök kézirati Naplója. — Dr. Gál Kelemen, Nagy Lajos élete. Kolozsvári unitárius kollégium 1900/901. évi értesítője.

Budenz erdélyi barátai közül Nagy Lajos, Ferencz József és Buzogány Áron ifjúkori arcképét bemutatjuk a Nyelvőr olvasóinak. Budenz sziluettképét, melyet egyetemi barátságuk emlékéül adott Nagy Lajosnak, a Nyelvőr 58. évfolyamának 1-ső lapján közöltük.



Budenz Józsefnek Nagy Lajos  
Göttinga Május 4-1854

megértette, ha nem nagyon gyorsan pergett a beszélgetés. Nyelvtudása már annyira haladt, hogy tanárának, Benfey Tivadarnak szanszkrit mesegyűjteményéhez magyar adalékokkal is járulhatott. Olvasta Bollernek a bécsi akadémia közleményeiben (Sitzungsberichte) megjelent altaji nyelvekkel foglalkozó tanulmányait. Ez az olvasmánya és Nagy Lajossal fenntartott benső barátsága döntő befolyással volt életére. Ami eddig csak nyelvészeti érdeklődés volt, amit a pusztai kíváncsiság mozgatott, ettől kezdve céltudatos tervvé lett lelkében. Magyar barátai s különösen Nagy Lajos beszélte rá, hogy magyar nyelvi tanulmányai és nyelvészeti ismeretei gyarapítása végett Magyarországra jöjjön. Diákkorunkban nemcsak órán kívüli beszélgetéseink közben, hanem néha órákon is örömtől sugárzó arccal büszkén emlegette, hogy Budenzet ő tanította magyarul és ő csalta Magyarországra. Budenz hajlott is rá, csak hogy élete fenntartása bármily csekély módon biztosítva legyen. Nagy Lajos értesítette Hunfalvyt Budenz e szándékáról, természetesen azzal a hozzáadással, hogy szerény megélhetése valamely módon biztosítandó. Hunfalvy nagyon megörült e hírnek s mindent elkövetett, hogy Budenz megélhetése biztosításával e tervét elősegíthesse. Ilyen előzmények után érkezett meg Budenz 1858 máj. 16-án Pestre.

Élete további történetéből még csak azt a mozzanatot említem, midőn egy év múlva 1859-ben Erdélybe rándult le. Nagyon előzékeny fogadtatásra talált Mikó Imre gróf házában, mely az akkori erdélyi irodalmi törekvések központja volt. Gyulai vezette be oda, aki évtizedek múlva is lelkesen emlékszik meg egy pohárköszöntőjében arról, hogy mennyire osztozott akkor Budenz az erdélyiek hazafiúi aggodalmaiban és reményeiben. Nincs adatom arra, hogy ez alkalommal Nagy Lajossal találkozott, de igen valószínű ez a feltevés. Budenz nagyértékű tudományos munkássága közben egyszer találkozunk Nagy Lajos névvel. Budenz ismereti a Nagy Lajos és Simén Domokos kiadásában megjelent *Váradis disputatiót*. Elismeri a magyar történetkutatás és a magyar nyelvtörténeti tanulmány érdekében tett «nagy szolgálatukat», de a tárgyilagos igazság hangján megállapítja a kiadás hibáit is. «Hűséges másolatot» adnak, de nem következetesek. Az é mellett az alul-farkas e-t is é-vel szedették, az egyféle ő-t hol ö-vel, hol ő-vel, az ű-t vagy ü-vel, vagy ű-vel adják. A *Disputatio*ban elég sok a sajtóhiba, ezeket az új kiadásban ismételték. Itt-ott kijavítják ugyan jegyzetben, de célszerűbb lett volna, ha a textusban javítanak s a javított hibákat jegyzetbe vetik. Minthogy pedig a hibák javítását nem végezték el «tüzetesen», ebből az a baj támadt, hogy most már nem tudjuk, hogy mi az eredetinek s mi csak az új kiadásnak hibája. «A régiebb kor gyermeke kedves előttünk régi ruhájában, sőt csakis ebben, de nem szeretjük arcában még a régi szenny (= sajtóhiba) foltokat is.» A *Disputatio* mint nyelvemlék «korántsem elsőrangú», mert a vita tárgya igen száraz, elvont és «nem fordítottatott kellő gond a szerkesztésre sem.» Alig nyújt

nyelvészeti tanulságot szintaktikai tekintetben és jellemző magyar szólások sincsenek benne.

1884 márc. 16-án Budenz tanítványai magyar nyelvészeti munkásságának huszonötéves jubileuma alkalmából kedves ünnepet rendeztek s átnyújtották neki az ő érdemeihez méltó Budenz-Albumot, mely tanítványai dolgozatait tartalmazza. Ez alkalommal bankettet rendeztek tiszteletére. Budenz köszönetét és háláját fejezte ki a megtiszteltetésért, megemlékezett egyes férfiakról, akik az ő életére befolyást gyakoroltak; végül engedélyt kért, hogy megemlékezhessék arról is, «kinek elsősorban köszönheti, hogy Magyarországra jött.» És éltette Nagy Lajost, kolozsvári unitárius tanárt, «akitől először hallott magyar szót Göttingában s tanulta ismerni a magyar nyelvet» s aki külföldről hazajövele alkalmával Hunfalvynak ajánlotta őt.

Ime egy példa arra a szellemi haszonra és erőgyarapodásra, melyet az unitárius egyház külföldi összeköttetései és kapcsolatai révén az országnak és a magyar tudománynak szerzett.  
(Kolozsvár).

## BUDENZ-EREKLYÉK.

Írta: **Munkácsi Bernát.**

Aldott emlékű Mesterünk élete történetét megírtam az emlékezésben, melyet a M. Tud. Akadémia 1895 december 16-iki ülésén felőle tartottam. E rövid vázlat keretében kevésbé volt módom méltatni az Ő kiváló *tanári egyéniségét*, mely irányító példakép tündöklék tanítványainak lelki szemei előtt s megteremtett egy nyomdokaiban tovább haladó s tovább építő *nyelvtudományi iskolát*. Ezért szíves örömmel fogadtam e folyóirat szerkesztőjének fölhívását, hogy midőn most Budenz születésének évszázados fordulóját ünnepeljük, tanusítsuk hálás kegyeletünket a Mester iránt abban is, hogy kiadjuk legalább kivonatban hozzánk írt *leveleit*, melyek híven tükrözik az Ő igaz nemeslelkűségét és atyai szeretetét tanítványai iránt. Magam Budenznek 94 hozzám intézett iratát őrzöm becses ereklye gyanánt, keltük szerint rendezve s illő borítékba foglalva. Ezek főképp oroszországi tanulmányútjaim ügyeire vonatkoznak s a Mester vezető és segítő közreműködésén kívül sok eddig nem közölt részletét világítják meg *vojtják*, *csuvas* és *vogul* nyelvutatásaim történetének.

Szolgáljanak ezek az itt közrebocsátott «Budenz-ereklyék» bizonysgul és okulásul a ránk következő ifjabb nemzedéknek!

### *I. Magánórák. — Előkészület az oroszországi tanulmányútra.*

Az első Budenz-lelél harmadéves egyetemi hallgató koromban 1881 július 27-ikén kelt s egy lapon írva egészében ebből áll: «Visszaérkeztem. Eljöhet Kegyed *mongolizálni* holnapután (pénteken) délután. Budenz.» — Magyarázata pedig a tőlem aláhúzott rejtelmes szónak az, hogy a Mester értesülvén érdeklődésemről a keleti török (kazáni tatár, ujjur, altaji) nyelv-

vek iránt, 1880-ban maga ajánlotta fel a segédkezelést e tanulmányokban olykép, hogy hetenként egy délutánra lakásába rendelt s ott számomra két «privatissimum» órát tartott. Ez órák tárgyai voltak: kezdetben a *jakut* nyelv, még pedig az első órában Böhtlingk ismeretes művének bevezetéséből egy megjelölt szakasz, a másodikban szövegfordítás nyelvi magyarázatokkal. A kellő előkészületet hozzászólásokkal, észrevételekkel és szöszedettel kellett igazolni. A következő évben áttértünk a *csuvasra* Regulynak Budenztól kiadott csuvas példamondatai alapján, mely tanfolyamban részt vettek már Kunos Ignác és Patrubány Lukács barátaim is, kik szintén foglalkozni kezdtek a törökséggel s velem együtt Vámbéry hallgatói is voltak. Az 1881. év tavaszán indult meg a magánórák *mongol* tanfolyama, melynek ismét egyedül voltam hallgatója s mivel ez órák sem a nyári, sem az évközi szünidőkben nem szüneteltek, Budenz július végén figyelmeztet, hogy rövid nyári kirándulásából visszatérve folytathatjuk a mongol studiumot, illetve az Ő kedves írásmódja szerint a «mongolizálást.»

A hozzám írt első érdemleges Budenz-levél 1884 október 5-ikén kelt s szülőföldemre, Nagyváradra van címezve. A dolog sora t. i. az volt, hogy ez időtájt már teljesen el voltam készülve a votjákföldi tanulmányútra, nagy utazó bundát is vásároltam, de bizonyos körülmények mégis az indulás elhalasztását javasolták. Az egyik az, hogy miután Reguly, Castrén s Aminoff életük árán fizették meg a tudományért való rajongásukat, nem mutatkozott tanácsosnak éppen az északoroszországi zord téli évszakban megkezdeni az utat; a másik, hogy vállalkozásom alapja egyelőre nem volt több, mint az a szerény összeg, melyet munkáim tiszteletdíjából sikerült összeszereznem, de az akadémiai támogatás sehogyszem volt biztosítva. Legfőképp pedig az hűtötte kedvem lobogását, hogy egészségem nem volt megbízható rendben. Mindent megfontolva helyesebbnek tartottam az utazást tavaszra halasztani s egyelőre a kellő előkészület céljából is a szülői házba visszatérni. Ezekre utalva írja a Mester:

Tisztelt barátom Uram! Igen, csak tekintse Kegyed egy jóakarátú gondviselés művének, hogy testi baja még itt a hazában érte, úgy hogy még jókor családjának ápoló ölébe menekülhetett. Látnivaló, hogy Kegyednek alapos pihenésre van szüksége, hogy azután igazán és tartósan megerősödve szép és dicső szándékának kiviteléhez foghasson. Tehát ne búsuljon: njičevo! <sup>1</sup>

Most már elküldtettem (Knoll<sup>2</sup> által) az akadémiai könyvtárból való néhány tanulmánykönyvet: Sočinjenjija Votsk. jazyka, Wiedemann: Wotj. Gramm., Rogov: permi gramm., Savvajitov: zürj. gramm. — Wied. zürj. gramm, meg Castrén nem volt otthon. De ezek most bátran nélkülözhetők (legalább a Kegyed céljára); mert megjelent (tegnap kapám meg) Wiedemann: Grammatik der Syrjänischen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Wotjakischen. St. Ptbg. 1884. Gondom lesz, hogy Kegyed is nem sokára megkapja.

Ami már most a votják hangtanbeli kétségpontokat illeti, egy kicsit

<sup>1</sup> Orosz szólás, mely annyit jelent, mint magyarul: «Sebaj!».

<sup>2</sup> Knoll, Budenznek jó barátja, az Akadémia könyvkiadó hivatalának főnöke volt.

azzal vigasztalódhatik, hogy Wiedemann sincs tisztában az *ö, é, ĩ* igazi értékével. De szerencsére mégis ráakadtam egy kis útbaigazításra. Megtaláltam ugyanis irataim közt két votják mese orosz betűvel való leírását, interlinearis tatár fordítással, amelyet annak idején Bálint Gábortól kaptam volt. Közlőül alá van írva: *Boris Gavrilov!* A végén van sajátkezű jegyzete Ilminskinek, hogy ... *ö = tatar. o, ě = tatar. e, ĩ = tatar. ы*. De micsoda most a tatár *o, e, ĩ* ? Radloff azt tanítja (Phonetik, 15. l.), hogy a Volga-dialektusokban (Kaz. tatár) «die engen labialen vocale *u* und *ü* verlieren ihre energische aussprache und verwandeln sich in die unvollkommen gebildeten engen labialen vocale *o* und *ö*.» E szerint a tatár *o*, mely Bálint G. írása szerint *u* helyett áll, mégsem a közönséges *o*, mint más törökségben és az oroszban, s nyilván ezt (*o*) nevezik «tatár *o*-nak»; cf. Gavrilov, 187. l.: *ö положение рта* stb... Radloff nem tartja a többi törökségbeli *i*-nek a kazáni tatárban megfelelő *e*-t sem pontos hangjelelésnek, minthogy voltaképen *i*-féle hang hallik. Ez tehát lesz a különös «tatár *e*» — vagyis tkp. *ĕ*, illetőleg amennyiben tökéletlen articulatio jó hozzá, *ĕ* (így írhatjuk tán). Azt gyanítom, hogy tat. *ĭ* sem egyéb mint *e* felé hajló mély *i*, írjuk tehát *ĩ*-nak.

*e* és *ä*-re nézve: Radloff Phon. IX. l. az *ä* jegy alá fogja a két vocast: a) Das deutsche *ä* in östl. Deutschland; b) das deutsche *e* in «ehrlich», russisch *э* in *эго* Ez utóbbi bátran a magy. nyílt *e*-vel azonosítható, mely nem éri a finn *ä* nyíltságát. Azt ajánlom, hogy tartsa meg szó végén *a* helyett az *ä*-t, szó közepén zárt szótagban az *e*-t.<sup>3</sup> De jó lesz, ha magát Radloffot is nézegeti; majd azt is elküldöm.

Sequuntur könyvek: 1) Glazovi Máté + Márk; 2) Načaljn. Uceńjije (tat.); 3) *Olo bājrmār*; 4) *Votj. Bukvar*; 5) *Üget* (votj.); 6) *Üget* (tat.).

Értem, hogy Kegyednek pihenése nem lehet tétlenség, de ne feledje a «nequid nimist»! Szíves üdvözléssel Budenz J.

Időrendben következő Budenz-levelek:

1884, Dec. 22. Tisztelt barátom Uram! Bizonyosan már óhajt Kegyed valamit tudni az «orosz út» ügy állásáról. Az előleges lépések, a melyek eddig történtek a következők:

1) Kegyed folyamodását, illetőleg ajánlkozását ajánlólag eléterjesztettem a Nyelvtudományi Bizottságnak: ez azt el is fogadta. — 2) Egy évre való segélyzésül fölvéttem a jövő évi költségvetésbe 1200 frt.-ot. — 3) Ezt az Osztály is elfogadta, illetőleg az összes osztály-költségvetésbe a Bizottságét változatlanul bevette; — 4) de ez meg nincs; t. i. hogy majd Januáriusban az Igazgató tanács valami nagyon meg ne nyirbálja az Osztály költségvetését, hogy minden tételre teljék. No de, ha tán el is kell valamit engedni, én rajta leszek, hogy ez inkább más tételek rovására történjék.

Wiedemann Syrj. Grammatikája sokáig nem érkezvén, egyelőre a magam példányát küldtem el Kegyednek. Azóta Knoll is küldött; de nem kell azért az én példányom visszaküldésével sietni, mert még egy példányom van ezenkívül. Jó egészséget és kedvet kívánván üdvözléssel Budenz.

<sup>3</sup> Mind az itt tárgyalt hangjelzések valódi értékére nézve l. «Csuvas nyelvészeti jegyzetek» c. közlésemet. (NyK 21. k. 2—8. l.)

1885; I, 12. Tisztelt barátom Uram! Egyelőre két kötet Vjěstnjik Jevropy-t küldök, a melyben érdekes és hasznos olvasmányt fog Kegyed találni — egyszersmind az orosz nyelv gyakorlására, a mi utolvégre a fő kellék.<sup>4</sup> Utána járok, hogy azt a knižka<sup>5</sup>-t is megkerítsem, melyben a Vot-jákokról van szó. Meg akarom még küldeni Rittich-t, hogy a csuvasokról olvashasson.

Ugyan csak széles-tervű hangtant kezdett Kegyed a szerint a mit a Vocalharmoniaról jelzett. De talán jobb lesz, ha most nem oly nagy terjedelemben foglalkozik a votják hangtannal, tekintve hogy a majd szerzendő tapasztalás fontos momentumokat szolgáltat hozzá...

Ugy is tudja Kegyed, hogy oly regulát kell tartani — kivált útra készülőknek — mely az egészség jó karban valóságát biztosítja. Adja Jumala, Numi-Tárom és valamennyi Ugor-finn és török isten, hogy majd szemtől szembe lássa és hallja kedves nyelvrokonainkat. Hyvästi. B. J.

1885; II. 2. Tisztelt barátom Uram! Itt küldöm a Ritticht képestül; eleget talál benne Kegyed ob obyčajach čuvaš.<sup>6</sup> Tegnap írtam is már Baudouin de Courtenay úrnak Dorpatba, kérvén az ígért recommendációkat. Bizonyosan lesz Ilminskihez is. Heikel úrról közelebbit nem tudok; egyébként találkozik vele, ha ugyan megy Kazánba. Hyvästi Budenz.

1885, febr. 19. Tisztelt barátom Uram! Talán szívesen veszi Kegyed tudomásul a buzgó készülés közben, a melyben most foglalkodik — hogy a boldog isten ez egyszer a szegény embert kegyeskedett helyben hagyni s azt módjával elésegíteni ígérkezett. Más szóval: hogy a Kegyed kazáni útja számára az akadémiai segélyezés immár teljesen biztosítva van. Ugyanis: a Nyelvtud. Bizottságnak előirányzott ez idei költségvetéséből levont ugyan az Igazgató Tanács, de az Osztály oly méltányosan osztotta el az összes kevesebbet (sit venia verbo!) — hogy a Bizottság csak kevés híján a kívánt összeggel rendelkezik, s ennél fogva a «Nyelvészeti utazás» tétele minden nehézség nélkül épségben tartható.

Multkori levelében jelentette Dr. Weske Dorpátból, hogy Baudouin de Courtenay tanár (ki előbb Kazánban volt) Kegyed számára több ajánló levelet fog adni kazániakhoz. Azt hiszem jó lesz, ha már most elkérem tőle — illetőleg azt kérem, hogy Kazánba írjon s Kegyed számára rövidebb ajánló leveleket vagy jegyeket küldjön.<sup>7</sup>

<sup>4</sup> Nincs itt említve, hogy Budenz megszerezte számomra az akkori idők legfontosabb csuvas nyelvforrását, Zolotnickij csuvas-orosz szótárát, melynek szótárbeli egész orosz anyagát az előkészület telén lefordítottam németre s e fordítást bejegyeztem példányom közbekötött tiszta lapjaira. Ez volt a legeredményesebb előtanulmányom az orosz nyelvre, melynek ismerete csakugyan sine qua non föltétel mindenki számára, ki a volgaurali rokon nyelvek és népek kutatásával foglalkozik.

<sup>5</sup> A. m. «könyvecskét».

<sup>6</sup> A. m. «a csuvasok szokásairól.» Rittich oroszul írt illusztrált műve félszázaddal előbb legbecsesebb forrása volt a volgavidéki népek néprajzának.

<sup>7</sup> Az orosz tudományosság ama kazáni képviselői, kikhez Baudouin de Courtenay tanár érdekemben ajánló leveleket küldött, a következők voltak: Nikolai Nikolajevič Ilminkij, a kazáni tanítóképző intézet nagyhírű igazgatója (kinek pártfogására a legnagyobb szükségem volt; mert



A ma érkezett finn ujságban (Suometarban) olvastam, hogy «Filos. Kand. A. O. Heikelille on taas täksi vuodeksi — myönnetty matkaraha kansatieteellisiä tutkimuksia varten Venäjällä suomalaisten Volgaheimojen alalla. Kuten tunnettu on Hra Heikel jo ennen kahden vuoden kuluessa käynyt tutkimus matkoilla mainittujen heimojen luona.» (Heikel A. O. magisternek erre az évre megint engedélyeztek utazási ösztöndíjat Oroszországban a volgai finn néptörzsek területén végzendő néprajzi tanulmányok céljából. Amint ismeretes, Heikel úr már előbb is járt két évig tanulmányúton az említett néptörzseknél.) Tehát fog Kegyed talán finn emberrel is ott találkozni. Szíves üdvözlettel Budenz J.

## II. A votjáföldi tanulmányút.

1885; V. 8. Tisztelt barátom Uram! Bizonyosan várja már leveletem; de az utóbbi időben, főleg hivatalos teendők miatt mindig haladt (azaz halasztódott) a levélírás. Hozzá akarván pl. fogni az egyetemen 4 órakor, jön Rajzó [pedellus] s rögtön tartandó vizsgálatra idéz. S szinte el is felejtettem volt, hogy már régecskén van nálam apr. 17-ikén Moszkvából kelt levélkéje, s hogy innen is Kazánig a postának vagy 8 nap kell.

Mindenek előtt örömmel vettem tudomásul, hogy az egészsége jó. Reménylem, hogy az óta az idegen viszonyokkal való megismerkedésnek és beleszokásnak első nehézségein is túl van Kegyed. Várom is erre nézve értesítését; valamint egyáltalában ne fukarkodjék a híradásban, habár néhány sorral, otkrytoje pisjmo-\*)<sup>8</sup>...

Megköszönte-e már Kegyed Dorpati professor, *J. Baudouin de Courtenay* úrnak az ajánló levélkéket? Illik, ha Kegyed is teszi, én a minapi levelemben megemlítettem. Dr. Weske még mind nem jött.

*Kúnostól* vettem hírt Ruscsukból, a hol már erősen törökösödött; azt gondolja, hogy álmában is törökül beszél. Ő mégis Stambulnak megy előbb, Várnába küldtük számára a Lloyd-társaság jegyutalványát.

Hanem fura emberek volnának a votjákok. A multkor az volt a Suometarban, hogy a votjákok orosz lapok állítása szerint néha még ember-áldozatot visznek végbe. Most is beszéllik, hogy Sarapul vidékén egy

a vezetése alatt álló intézetben nyerték kiképzésüket az инородцы, vagyis «idegenszülött», értsd: nem-orosz népek, így a keresztény tatárok, mordvinok, cseremiszek, votjákok, csuvasok, kirgizek, kalmukok stb. tanítói), *Ivan Nikolajevič Smirnov*, a történet egyetemi tanára, *Kruszevskij* jeles fonétikus, az egyetem magántanára (ki azonban már látogatásom idején súlyosan beteg volt s még abban az évben elhunyt). *Nikolai Nikitič Bulič* az egyetem rektora, *Dimitrij Fedorov Beljajev* egyetemi dékán, *Aleksandr Antonovič tukenberg* egyetemi tanár, *Nikolai Fedorovič Vysockij* egyetemi tanár, *Pjotr Aleksejevič Ponomarev*, a Rodionovskij Institut tanára és *Stefan Kyrovič Kuznecov*, a kazáni régészeti, történeti és néprajzi társaság titkára, később a tomszki egyetem tanára. Az utóbbi a maga részéről szintén adott ajánló leveleket a következő címekre: *Boris Gavrilov*, lelkész a jelabugai kerület Umjak nevű egyházas falujában (kinek becses votják népköltési gyűjteményét a mi átírásunkban is közöltem magyar fordítással és szójegyzékkel a NyK. 17. kötetében), *Nikolai Michailovič Šestakov*, magántudós Glazovban (vjatkai kormányzóság). *Aleksei Grigorievič Vaszecov*, lelkész a malmys-i kerület Vavož nevű egyházas falujában.

<sup>8</sup> Az orosz szó a. m. «nyílt levél» az orosz lev. lap címjelzése.

orosz papot szemeltek volt ki áldozatai kosúl, s az már kötözve várta a tördőfést — midőn Deus ex machina egy ott termett policialis ember őt megszabadította. Talán azzal vigasztalhatja magát Kegyed, hogy a nyelvüket tanulmányozó rokon nemzetbelit csak nem fognak bántani.<sup>9</sup>

Hogy áll a nervus rerum, mikorra küldjek megint? És a paksus? Minden jót kívánva és híradását várva szíves üdvözzel Budenz.

1885; május 16. Tisztelt barátom Uram! Megjött Kegyednek első és örömmel constatálom — nagy levele Kazánból kezemhez f. hó 12-ikén, pedig föl volt adva, postabélyeg szerint, május 1-jén... No, csak hogy megvetette a lábát szerencsésen a kutatás óhajtott földjén. Csakugyan sokat köszönhetünk Ilminski úr ljubeznostj<sup>10</sup>-jának, a mit meg is fogunk említeni.

Nagy nyereség a Kegyed vállalatára oly derék tanító, mint *Nikolai Ivanov*; helyes hogy vele menjen születő vidékére s hogy ezen kívül is egyéb útjaira társul szerezze. A költségtöbblet tán nem lesz oly roppant, más részt meg többet bírnak (és jobban, biztosban) observálni és gyűjteni ketten.

[Az orosz pénz szerzésének és küldésének nehézségei. -- Kúnos<sup>11</sup> török népdalgyűjtése Ruscsukban s megismerkedése *Sejch Szulejmán*-nal].

1885, május 20. Tisztelt barátom Uram! [Értesítés 225 rubel elküldéséről]... Az érdekelt körök (Nyelvőr: *Szarvas*), *Hunfalvy*, *Gyulai* szíves örömmel vették tudomásul, hogy Kegyednek a načalo<sup>12</sup> oly jól sikerült. Gyulai azt jegyezte meg, hogy jó lenne, ha Kegyed úgy őszkor egy kis jelentést adna arról, hogy hol és miképen járt, miket és miféléket gyűjtött.<sup>13</sup> Megjegyzem, hogy nem kimerítő közlésről van szó, hanem olyféléről, a milyent Halász adott, de sokkal rövidebb lehet. Egyes kis mutatóványokkal már addig is kielégítheti az én kíváncsiságomat...

Most még egyet-mást kérdezek, illetőleg kérdeztetek. Azt tudom már, hogy a *Bálint* közölte *külām* «das äussere, äussere form» valami félreértésen alapszik. Vajjon mi vitte őt arra? Bálint már az ő oszmán nyelvtanában adott szójegyzékben fölhozza a *kyj* igét «kötni» jelentéssel «házasságot kötni» szólással. Kazáni tatár szótárában is így szerepel: *kyj-kuj* «kötni» a *käben k.* szólással. Kérdezze csak, hogy értik Kazánban magát a *kyj-mak* igét? Nem úgy-e, mint a Bugadov II, 108 fölhozta azerb. *kabin kesdirmek* alapján a «Felelet»-ben vitattam?

Ha nem nagy bajába kerül, átírhatna számomra egy lapot a mordvin

<sup>9</sup> A «votják emberáldozat» meséje annak idején nagy port vert fel az orosz (különösen a kazáni) lapokban s hosszú idő után a fogságba vetett, megkínzott vádlottaknak fölmentésével végződött. Tüzetes leírása e különös pörnek, mely voltaképp a votjákok ősi vallásgyakorlata ellen irányult, egy nemrég megjelent orosz füzetben olvasható.

<sup>10</sup> A m. «szeretetreméltóság, szívesség».

<sup>11</sup> A következőkben a Budenz-leveleknek Kúnosra vonatkozó értesítéseit csak (szögletes záró jelbe tett) rövid jelzéssel közlöm, tekintettel arra, hogy ezekről bővebben van szó az ugyancsak itt Kúnostól közölt Budenz-levelekben. Szintígy jelzem a Szibériába küldött Budenz-levelekben gyakori ismétléseket, melyeket a postajáratok bizonytalansága tett sokszor szükségessé.

<sup>12</sup> A. m. «kezdet. — <sup>13</sup> Az e fölhívásra adott jelentésem megjelent a M. Tud. Akadémia Értesítőjének 1885. évfolyamában (167—173. l.)

E. Skazki<sup>14</sup>-ból. NB. hangsúlyozva. Szeretném tudni nem ejtenek-e itt ott hosszú vocalist (pl. *morāmo*, mint a mordM-ban) s mennyire jésítenek?

Nem találkozott-e még a Suomalais-ugril. Seura emberével?... Balassa tett nem rég tanárvizsgálatot s tegnap Dr. szigorlatot (summa c. laude); dto *Petz Gedeon*.

Majd írok megint *Ilminski* úrnak, hogy Kegyeddel tett szívességét megköszönjem. Addig is jelentse tiszteletemet. — Jövő héten lesz Akad. Nagygyűlés. Megvállik, hogy megválasztódik-e *Halász*. Most ismét belefogok a Ny. Közl. XIX, II. szerkesztésébe az ő lapp közléseinek (Jokk-nokki Máté etc.) kiadásával. Bokros correctura olvasással jár.

Ergo csak: *taza ul*<sup>15</sup> Kívánja Budenz J... NB. Nagyon érdekes a -ko, -kod praesens;<sup>16</sup> előfordúl-e a -ku-z, -ku-z, dy stb. gerundium is?

1885, VI, 19. A szarapuli kerület Ljuk községébe Nikolai Ivanov címére intézve. Tisztelt Barátom Uram! Megjött e napokban Kegyednek nagy epistolája, a melyet már a Pénz megérkezéséről tudósító otkrytoje pisjmo előre jelentett volt. Ez is épen jókor jött, hogy még abbahagyjam a már szándékba vett sürgönyözést. Egyelőre tehát, hál Istennek, rendbe van a «nervus rerum» ügye, noha a jövőről is gondoskodni kell — még pedig hogy fönn ne akadjunk, valamivel «jobban eleve».

A bankok utján való pénzküldésre nézve kérdezősködtem az Es-compte-bank igazgatójánál, *Pekár* úrnál, a kivel jó ismeretségben vagyok. Ő azt mondja, hogy innen Oroszországba sürgönyözve avagy táviratilag (hírvevőleg?) utalványozni nem lehet. De a meglevő pénzt via Pétervár ügyiratilag akár Kazánba is átvarázsolni lehet. Szükséges azonban, hogy a Kegyed «manu-propria»-ját is az átvétel végett mellékeljen két példányban: Pétervár és Kazán számára s hogy Kegyed esetleg útlevelét is kénytelen lesz mellékelni az igazi ki-valósága bizonyítására. Tehát így fogunk eljárni. Utolvégre nem nagy baj, ha most is fölveszem a pénzt az Akadémiától, azt bizony a főtitkár szó nélkül utalványozza, s ha kellene, meg«indokolom». Rendelkezésre van 615 frt... [Az orosz bankokba való körülményes átutalás közlése.] Egyébiránt óhajtásához képest, majd *Ilminski*-nek is írok s fölkérem esetleges kölcsön megadására.

*Kruszevszki* tanárnak küldtem Ausseeba: Simonyi adta Simonyi nyelvtanát és a Dávid-féle átdolgozást. Igértem neki még a Riedl-félét, mihelyt antiquariusnál megkapom; meg: *Votják Tanulm.*, Déli szlávság, Csángó nyelv, Belviszonyragok. NB. Kegyednek Kazánba is küldtem 2 példányt a *Votj. Tanulm.*-ből, de ezeket már nem vehette át. *Vámbéry* értekezését szántszándékkal nem küldtem, hogy hiába ne bosszankodjék ezen... ságokon<sup>17</sup> és...-kon. Az ügyet ismerő okos ember egyébiránt még ebből is kiolvassa V-nak turpisságát. Kegyednek most kisebb gondja is nagyobb, sem hogy a meddő turkologus harczra gondoljon.

*Kuzneczov* úrnak, *razumêjetsja*,<sup>18</sup> legnagyobb örömmel küldöm mind azt, a minek valami hasznát vehetné, vagy a mi csak mint curiosum ér-

<sup>14</sup> Mordvin mesék (orosz jegyzésben). — <sup>15</sup> *Votjákul* köszöntés (távozás-kor), a. m. «légy egészséges!». — <sup>16</sup> T. i. a szarapuli ejtésben: *todko, todkod* < *todiško, todiškod* stb.

<sup>17</sup> Itt két erősen sértő szót kihagytam. Az ugor-török háború sem volt híján lándzsavetéseknek.

<sup>18</sup> A. m. «magától értetődik».

dekli. A Cseremis Szótárkámnek bizony nem fogja nagy hasznát venni, de hát láthassa ezt a kísérletet is, a maga idejéből valót. Az UgSzótárnak is már áthoztam egy példányát, hogy neki elküldjem.

Az akadémiai Nagygyűlésnek egyik mozzanata az, hogy ez egyszer egyetlen új levelező tag, egyik osztályban sem tudott az Akadémiába belemozzanni. Fura világ volt az idén: még az osztályban buktak meg a jelöltek mind végig! Tehát *Halász* is, a kiről csak azt reményltem, hogy csak az összes akad. fogja meg *nem* választani. Csak 1—2 rendes, meg külföldi tag választódott meg. — A Sámuel-díjt oda ítelték *Tömlőnek* a *bennünket*-ért megjegyvezvén, hogy az öregebbek, meg a többször kitüntetett Munkácsi «hors de concours» állanak...

A nálam levő «Votják hangtana» bizony még pihen — minthogy *Halásznak* lassan haladó közlése még eléggé elfoglal. Ne féljen, jön majd az ideje, hogy hozzá ülök és átnézem sajtó alá.<sup>18a</sup> Addig is közölhet még, a mi eszébe jut, javítani vagy változtatni valót. Természetes, hogy Kegyednek mostani gyűjtései és ezeken alapuló újabb dolgozatai külön kiadandók lesznek.

Képzelem, milyen sok nagy és tiszta öröme telik most a votjákság szélesebb tanulmányozásában. Adjon isten hozzá — a kedv hiszen megvan — jó egészséget. De ügyeljen is az egészségre. Ne quid nimis! Értseítsen csak rendesen, legalább levelező lapon. Tisztelem a derék Nikolai Ivanovot is, mint tudományunk előmozdítóját és nyelvrokont. Hyvästi! Budenz J. NB. De ne bántsza a szivemet a «Prevoschodjitjelstvo»-val!<sup>19</sup> Megfelel a mi Nagyságunknak a «Vysokoblagorodijje» is.

1885, VI. 22. Tisztelt Barátom Uram! Ezennel van szerencsém Barátom uramat értesíteni, hogy tegnap előtt, 20-ikán az itteni Escompte-bankba beadtam Kegyed számára 600 frt. = 475 rubelt, hogy azt a kazáni Reichsbanknál Kegyed rendelkezésére kapja... Mellékelt lapot írta maga *Pekár* igazgató. Átadtam Kegyednek Ljuk-i címzetét is, ha talán Kazánból is kegyedet ex offo értesítik.

Éppen most vettem *Baudouin de Courtenay* levelét is, melyben egyebek közt arról is értesít, hogy *Belajev* dékán úr, kinek tehát a dolgot megemlítette, szívesen ajánlkozik a pénz átküldésére vagy közvetítésére. De megírom neki, hogy már küldtem Kegyednek s a többiről másképp intézkedtem. ... Azt vallja [*Belajev*] BdCourt. úrnak, hogy Kegyed valamennyi jelenlevőre jó benyomást tett.

Megemlíti BdCourt. azt is, hogy Kegyed írt neki; fölötte nagynak vette a Kegyednek tett szolgálatot. Felelne is, ha Kegyednek címzetét tudná: «Wenn Sie ihm schreiben, grüssen Sie ihn auch meinerseits und sagen Sie ihm, er solle meinen ihm erwiesenen Dienst nicht überschätzen.» De egyszersmind tiltakozik ő is az «Excellenz» cím ellen, mert azt mondja: 1) Ő nem «Exc.»; 2) tudósok közti közlekedésben, úgy véli, nem kell ilyen címmel élni...

<sup>18a</sup> Ez a «votják hangtan» nem került soha sajtó alá, mert a tökéletlen jegyzésű, régi orosz kiadványokon alapult s az újabb votják nyelvkutatások nyomán értéktelennek bizonyult.

<sup>19</sup> A Mester arra figyelmeztet ezzel, hogy neki nem jár az az orosz rangcím, melyet a hozzá küldött levelekben reá alkalmaztam, vagyis hogy Ő nem «méltóságos». De ezzel a címmel tisztelték pl. Ilminskij igazgatót is.

*Balassa* itt járt tegnap; útban van via München—Brüssel—Londonba... *Kunos* csakugyan évig akar maradni, mint *Balassa* mondta s én is neki ajánlottam.

Már meg akartam kérdezni, hogy hogyan ejtik a *nuit*- «nyujtani» igét. Nagy Epistolájában már nyerem a feleletet, hogy csakugyan *nujt*-nak hangzik; dto *noni*-ra nézve, mely a zürjénben *noi*. Bizonyosan úgy is észre veszi, mely Wied.-féle szókat kell még hitelesíteni; pl. *velis* «einzig», régibb Wied. gramm.-ban «einzig» és «erster». A *šaplk* tkp. hangutánzó volna, de megjegyzendő még *šapen* «tropfenweise, einzeln». Egyébiránt válhatik hangutánzó igazi elnevezővé (appellativummá).

Mindenek fölött kívánok Kegyednek az ügyis meglevő kedven kívül, a bőven kínálkozó tanulmány alkalomhoz a kellő jó egészség megmaradását. Tisztelem derék kutató segédét és nyelvrokonunkat *Nikolai Ivanovot* is. Hyvästi Budenz J.

1885, július 2-án. Tisztelt Barátom Uram! Ismétlem a levelezőlapot, melyet szintén ma írtam s ezzel együtt elküldöm; hátha a vékony lapocskát a szél valahol elkapja.

Utolsó értesítése, amit megkaptam, a Sarapuli jún. 16-iki otkrytoje pisjmo. Én *Ljuk*-nak eresztettem két levelet (jún. 19. és 22.), jelentvén, hogy a hátralevő pénzt (600 fr. = 475 rub.) fölvettem s az Escomptebank által Pétervárra küldtettem, hogy onnan a Reichsbanknak kazáni fiókjába kerüljön. — Ma jelenti az Escomptebanknak a pétervári megbízottja (Crédit Lyonnais), hogy a Reichsbank ilyen kifizetéseket, amilyent kívántunk, nem teljesít s kért más utasítást... (További bankterv közlése).

Tantae molis erat stb. — Én már azt hittem, hogy minden rendben van s így lehetne is, ha mindjárt a pétervári intézetnek tágabb utasítást adunk. De hát ki tud mindent?! No de: *njičevo*, az életnek ez a tanító módszere. — Ismét beadtam Kegyednek *Ljuk*-i címzetét, minthogy mást nem tudok. Ugyanezt írtam *Kúnos*nak is, aki megint Kegyedet tudakolta. Ő most a gyűjtött *türkü*-ket (népdalokat) készíti közlésre... Most itt van Dr. *Weske* s belefogott a magyar tanulmányba.

Multkor közöltem egyet-mást a Nyelvtud. Bizottságban a Kegyed nagy epistolájából: örvendező tudomásul vétetett. Jó egészséget kívánván s mihamarább értesítést várván Budenz J.

1885, aug. 11. (Kazánba). Tisztelt Barátom Uram! Utóljára megkaptam Jungi Omgá-ból kelt oткрытое письмо ját. Aztán a jajt kiáltó telegrammot — no, hála Istennek, hogy már nincsen semmi baj. Talán az is jó, hogy Kegyed kicsit megpihen útközben. Az egésznek az az oka, hogy nem kaphatta meg az avisót *Ljuk*ba, vagy onnan utána küldve... [Értesítés *Kúnos* egyiptomi kirándulásáról]. NB. *Kruszewski* tanárnak küldtem volt egy csomó könyvet Aussee-ba; de vagy egy hónap múlva visszakaptam ex offo, mert nincs ott. — Kuznecsov úrnak megküldtem még Kazánba az Ug Szótárt és a Cseremisiz Szótárt. S levélben ígértem, hogy többet fogok küldeni, csak szíveskedjék nekem adreszáját megírni...

Már most arról nyilatkozzék, meggondolás után, hogy mit végezhet még a nyári évadban? Én azt tartom, hogy nem kell Kegyednek okvetlenül, az első ízben, minden zúgot látogatnia, ahol néhány votják ember lakik. — Másodszor: írjon Kegyed majd Szeptember végére egy kis jelen-

tést eddigi működéséről, tán egy kis nyelvmutatvány keretében, hogy azt okt. elején az Akadémiában bemutathassam. — Harmadszor: elszánja-e magát, hogy most egyfolytában maradjon künt jövő év őszéig, vagyis meg akarja-e próbálni az orosz telet? Természetesen Kazánban, európai comfort mellett. Én részemről az utóbbit tartom helyesnek, hogy Kegyed addig ne térjen haza, míg a föladat másik részét, a *csuvast* is el nem végezté. A télen át tanulmányozna Kazánban, jövő tavasz-nyáron a vidéken a csuvasok közt. Természetesen mindez egyszersmind Kegyednek egészségétől függ, amelynek jóvoltát örömmel tudomásul vettem.

Kegyednek édes atyja a multkor figyelmeztetett egy tanári állomásra az izr. tanítóképző intézetben, melyre concursus van kiírva. Szeretne a jövőről gondoskodni. De az állomás úgy sem Kegyednek való: igaz m. nyelv és irodalom a szak, de hozzá még történelem és esetleg földrajz «a szabályszerű heti óraszámmal.» A Szentírás azt mondja, hogy a holnap napnak meg kell hagyni a maga gondját.

Reményilem, hogy még írni fog Kazánból s azontúl is jobban berendezi a levelezés ügyét. Minden jót kívánván Budenz J. — *Simonyi* még cúlja magát Tobelbadban.

1885, szept. 2. (Kazánba). Tisztelt Barátom Uram! Most látom, hogy egy kis haszna is volt annak a kellemetlenségnek, mely Kegyedet kis időre betérítette Kazánba. Megkaptam így egy második nagy levelét, meg a jó színéről szóló bizonyítványt az érdekes photographiában. — Megküldtem a multkor (mikor Balatoni Rév-Fülöpről megjöttem) a kívánt Halász és Bálint-féle jelentéseket. De nem óhajtom, hogy Kegyed most írjon ilyeneket, amilyeneket ők írhattak itthon, újtök után a kellő ráérkezés mellett. Tökéletesen elég, ha egy-két ívnyi nagy levelet intéz hozzám, mint a Bizottság előadójához s ebben röviden rajzolja utazását, részletezi gyűjteményét, hogy mikből áll, némely fontosabb darabok tartalmát is jelezvén (pl. a Teremtési mondat); megérinti a dialektusok különbségeit, amelyeket lényegesnek tapasztalt; végre jelenti, hogy a gyűjteményt nemsokára be fogja az Akadémiához küldeni. Ezt a rövid jelentést, melyet ilyen levélbe lehet szorítani, amelyet most is küldött, azt hiszem elkészítheti és elküldheti Kegyed még, úgy hogy azt okt. 3-ikáig megkaphassam. Okt. 5-én szeretném, az első ülésen a szünidő után, azt az Akadémia elé terjeszteni. Ugyanakkor *Kúnos* küldeményét is be fognám mutatni. Természetes, hogy majd a Kegyed gyűjteményét, midőn megérkezik, újra be fogom mutatni.

Nem mondom, hogy nem volna jó, ha Kegyed az utazása alatt tapasztaltakat még ott helyben leírja; de erre majd a tél alatt jobban fog rá érkezní s még mindig küldhet be arról is valamit az Akadémiához. A fő dolog pedig a gyűjtemény beadása, amelylyel mintegy befejezi és leteszi a válláról az elvállalt föladatnak első részét. Azonban ne úgy tekintse azt, mintha az volna a *conditio sine qua non*, hogy az akadémiai segélyzést még tovább is igénybe vehessük, de mindenesetre a leghathatósabb mód a bizalom biztosítására a megbízás eredményének fölmutatása.

Tudja Kegyed is, hogy legcélszerűbb, ha most a munkát, melynek folyamatjában már benne van, meg nem szakítja, míg feladatának második részét is el nem végzi, annyiival inkább, mert kedvező körülmények megkönnyítik annak kivitelét. Beszéltem tegnap *Hunfalvyval* is az ügyről

s ő is úgy vélekedik, hogy a Szimbirszkben kínálkozó alkalmat okvetlenül föl kell használnia. Ezenkívül *Gyulai* úr is mindig meleg érdeklődéssel vette tőlem a Kegyed működéséről való értesítéseimet, s a Bizottságnak egyik tagja sem kételkedik annak fontosságában. Én tehát jó lélekkel biztosíthatom Kegyedet, hogy a Bizottság meg fogja az újabb segélyzést ajánlani, s akkor az Akadémia meg is fogja adni.

A *vogul—osztjakra* vonatkozó «lelkésítő gondolatról» egyelőre még ne szóljunk. Azt is tartom, hogy ennek a fának megint új fejsze kell: jelesen a *Reguly*-féle anyagnak kiadása, amelyet a legközelebbi években mégis csak létesítenünk kell. Nem is volna jó egészen úgy járni el, mint *Reguly*: hogy sok különböző tanulmány mintegy egymást üzze, közbevetett pihe-nés és földolgozás nélkül.

Magyarországon ugyancsak esznek, isznak és pipálnak; de tán egy kicsit dolgoznak is. *Halásznál* jól mulattunk Dr. *Weskével*, úgy mint egykor *Jalavával*.<sup>20</sup> *Vadnait* is meglátogattuk s ő minket Rév-Fülöpön. Veszprém-ben meg *Kemenes* kanonoknál voltunk, ki az újabb m. nyelvészet iránt érdeklődik. Hogy a *čorigaš*-nak<sup>21</sup> van-e már *kšnoaškon* gondolata, nem tudom. De úgy látszik, nem idegen tőle. — *Simonyi*, fájdalom, arról értesített, hogy Tobelbadban igen beteg volt, utóbb neje is gyengélkedett. — *Szarvas*, hallom, visszakerült, de még nem láttam. — Azt sem tudtam még megtudni, hogy ki nyerte el azt a bizonyos tanári állomást?

Kegyednek olyan kazáni levelét, melyben *Borisz Gavrilov* halálát említette volna, csakugyan nem kaptam meg s ennél fogva sok érdekes dolog nem jutott még tudomásomra. De megkaptam egy czeruzával írt *открытое письмо*-t a *Kungur* gőzhajóról . . . *Vikár* még nincs itt, *Szinnyeit* megbíztam, hogy átküldje hozzám és *Weskéhez*, ha megjön: s akkor annyit fogok neki Kegyedről mondani, amennyit magam is tudok. — *Kúnos* most már Egyiptomban lesz, hol Szeptember hónapot s tán Okt.-nek egy részét fogja tölteni. *Kairó* mellett *Tanta*-ban egy török tanárral együtt dolgozik (török textusok átírásán)...

Tisztelem *Ilminszki* urat. Adjon Isten folyvást jó egészséget és kedvet. Szíves üdvözlettel *Budenz J.*

(A Budenz-ereklyék közlését legközelebbi számunkban folytatjuk.)

<sup>20</sup> Célzás arra a nyári kirándulásra, melyet Budenz néhány évvel előbb *Jalava (Almberg) Antal*, híres finn költő társaságában a Balatonvidékre tett s amelyre saját költségén engem is elvitt. Szíves vendéglátásban volt ekkor részünk, különösen Révfülöpön *Halász Ignác* barátunknál, (kinek ott szölleje és háza volt), továbbá *Vadnai Rudolfnál*, kinek egy hangtani munkája a szaktársaknál elismerő figyelmet keltett.

<sup>21</sup> Ez a *votják* szó a. m. 'halász' (part. ebből: *čorigal*-'halászní' < *čorig* 'hal') s *Halász*-ra vonatkozik; *kšnoaškon* a. m. 'házasodás' (nom. verb. ebből: *kšnoašk* 'házasodni, megnősülni' < *kšno* 'asszony, feleség').

## BUDENZ JÓZSEF ÉS TÖRÖKFÖLDI TANULMÁNYUTAM.

Írta: Kúnos Ignác.

Budenz József és Vámbéry Ármin: ők voltak tanítómestereim, egyetemi éveimben az ő tanítványuk voltam. Amikor pedig doktori dolgozatomra gondoltam, az eleddig majdnem ismeretlen török népnyelv és népirodalom körül kezdtem meg kutatásaimat. Vámbéryhoz fordultam útbaigazító forrásokért. Egy akkortájt megjelent írásra hívta fel figyelmem, mely az oszmán-török népdalról értekezett. Megnéztem és nem volt nehéz ráismernem, hogy nem a *türkü* nevezetű népdalról volt szó benne, hanem *sárkiról*, vagyis török műdalról.

A török népnyelvről, az úgynevezett *kaba-diliről* — világosított fel Vámbéry — följegyzéseink egyáltalában nincsenek, török népköltési termékekről pedig szó sem eshetik.

Kissé furcsállottam, hogy egy tizenkét-tizenöt milliónyi népnek, a nagymultú oszmán-törökségnek ne lennének népdalai, népmeséi és a néplelek egyéb költői megnyilatkozásai.

Ha nem hiszi el nekem — erősködött Vámbéry —, szánja rá magát, menjen le közéjük, a török nép közé. Vagy talál efféléket, vagy nem.

Ekkor fogamzott meg bennem egy törökföldi tanulmányút gondolata. Másfél esztendei előkészülődés előzte meg tervemnek valóra váltását. És elsősorban Budenz Józsefnek köszönhetem, hogy egyetemi tanulmányaim, tanári és doktori vizsgám befejeztével, az 1885. év tavaszán, Munkácsi barátommal majdnem egyidőben indulhattam népkutató utamra. Egyelőre a dunamenti és akkor még török lakosságú Ruscsukba mentem, hogy ott szokjak rá a török beszédre és hogy a ruméliai törökséggel is megismerkedjek.

Ötven évet meghaladó időszak áll immár megettem. És ahogy sorra lapozgatom néhai nagy mesteremnek 1885—1890 közt hozzám, török területekre juttatott leveleit, szinte emberintúli magasságban és nemességben bontakozik ki belőlük Budenz halhatatlan lelke és megdicsőült emlékezete. Ruscsukban, ahová ő szerezte meg az odáig és Várnától Sztambulig szóló dunai és tengeri szabadjegyeket, két hónapot töltöttem, hogy már ott kezdhessem meg népnyelvi gyűjtéseimet. Amikor innen Sztambulba utaztam és számot adtam az elért eredményekről, így válaszoí (1885 jún.) soraimra:

«Örömömre szolgált Kegyed értesítése, hogy jó szerencsével Sztambulba megérkezett és tanulságos körben hathatós tanulmányra bő alkalmat talál. Hiszen nagyon érdekes, hogy Sejk Szulejmán, amint csak később értettem a Goldziherhez írt levelét olvasván, ugyancsak a Lugati-Csagatáj szerzője. Ő vele bizony derekasan elturkophilologizálhat s talán az ő csagatáj tudományából is megtudhat egyetmást, ami engem is tüzeten érdekelne. Nagyon szép, hogy Kegyed már az úton sem volt rest s hozzálátott a gyűjtéshez. Mihelyt elkészül a száz türküvel, csak küldje el hozzám. Van ennek bizony nyelvészi becse is, ha hű alakban kapjuk. Noha általan véve inkább prózai adatok gyűjtését ajánlanám, legalább főképpen ezekre legyen tekintettel. Szükségesnek is látszik, hogy Kegyed addig is, míg Törökországban tartózkodik, hallasson, vagyis inkább láttasson magáról, azaz, hogy jelét adja a munkásságának. hogyha esetleg,



ami különben igen kívánatos, tovább akar maradni, az itteni embereknél könnyebben lehessen a segítyezést kieszközölni.»

Mily serkentően hatottak rám e sorok, messze idegenben élvén. A szóban levő száz népdalt Ruscsukban élő adakálei törököktől jegyezgettem össze, mint a ruméliai törökség első adalékait. Kiadásukról már július havában így ír Budenz:

«Azt vélem, hogy efféle közlésekhez nem kell szótár, hanem igenis az egészhez való fordítás, lehetőleg hű. Hiszen a versfaragást máskorra hagyhatja. A hűséget természetesen nem kell annyira túlozni, hogy ne legyen jól olvasható és érthető magyarság. Kelleni fognak azonban jegyzetek, hol egyes szók és szóhasználatok magyarázására, hol meg egyes homályosb értelmek fölvilágosítására. Kell hozzá természetesen egy kis Bevezetés is, mely a szükséges tudnivalókat adja a dalok gyűjtéséről. Talán amúgyis a török népdalról mond valamit, jelesen az eddigi kiadásokról.»

Megannyi megszívlelni való utasítás. A népdalokat az ő útmutatásai szerint jegyeztem le, noha a versfaragást mégse mellőztem egészen. Az első turkológiai gyűjteményem a M. T. Akadémia Értekezései közt «*Adakálei török népdalok*» címen jelent meg. Közben pedig ramazáni ünnepre ébredt a török főváros iszlám lakossága. A népi élet színeiben gazdag látványossága tárult fel előttem és mindennapos látogatója és megfigyelője lettem a *Karagöz* nevű népi színjátékoknak. Lelkes buzgalommal láttam neki gyűjtésüknek és mihelyt ezekről is számot adhattam mestermnek, a következő feleletet kaptam tőle:

«Megkaptam a *Karagözt* s el is olvastam, azaz legalább a fordítást. Az bizony érdekes dolog, a melyen a körmönfont szólások kedvelői is kapva fognak kapni. A közzétételére nézve azt hiszem, hogy akár a Nyelvtud. Közleményekbe is felvehetném, tekintve, hogy értéke és érdeke még is leginkább nyelvészeti féle. A Közleményekben való közlés azért is ajánlatos, hogy így e textus leghamarabb láthat napvilágot. Tisztelteti Balassa, aki épen itt volt nálam. Kiadódik az ő Hangphysiologíája.»

Népszínjátékbeli gyűjtéseim, eddigelé még teljesen ismeretlenek, «*Három karagözzjáték*», majd meg «*Orta-ojunu, török népszínjáték*» címmel. mint a Nyelvtud. Közlemények külön lenyomatai jelentek meg és szélesebb, külföldi tudományos körökben is elismerő méltatásra találtak. A népdalok és népjátékok után, melyek kötött és megállandósult alakjukban könnyebben voltak összegyűjthetők, egyéb népköltési termékek felé fordítottam minden figyelmem. Budenz a következőket írja:

«A későbbi textusokat talán legjobb volna egy külön kötetben kiadni, csak hogy erre elébb költséget kell nyernünk az Akadémiától, amit a jövő évi budgetbe kellene felvételni. Kegyed csak gyűjtsön gondosan leírt népies textusokat. Ilyeneket nemcsak a magyar nyelvész közönség, hanem a törökséggel foglalkozó külföldiek is szívesen fognak látni. A lehető legnagyobb gonddal kell eljárni, hogy kiállja a «nem jóakaró» kritikát is, amely ha csekélységekbe belekapaszkodhatik, mindjárt nagyot kiált.»

Egy kiváló képzettségű török szoftával, a kisázsiai Juszuf-Számiival kötöttem volt barátságot. Megértette nyelvészi törekvéseimet és mint

ajdini bennszülött, a legendás török hodzsának, Nászreddinnek szájról szájra járó tréfáit mind ismerte. Időközben egy egyiptomi városban, Tantában kapott volt tanítói állást és rövidesen útra is kellett kelnie. Thalóczy útján a mester szerezte volt meg a levánteai tengerekre szóló szabadjegyet s ennél fogva abban állapodtunk meg az én Számih barátommal, hogy együtt utazunk le Egyiptomba és részint a hajón, részint tantai otthonában jegyezzetjük össze a hodzsza ajdini tréfáit. Budenz ezt felelte soraimra:

«Csak ránduljon Kegyed át Egyiptomba, ha Szilágyi Dániel, aki a viszonyokat ismeri, biztatja és Kegyednek most arra módja van. Mint-hogy dolga nincs bizonyos időhöz kötve, csak nyerhet vele, nemcsak tanulmányaira nézve, hanem világi tapasztalatban is. Jó népies, hiven leírt török textusra bizony szükségünk van s ha egy jó csomó összekerülne, akár egy külön kötetet lehetne belőle rendezni.»

Két hónapot, ép a nyáriakat töltöttem el Egyiptomban. Eredménye egy hatívnyi füzet *«Nászreddin hodzsza tréfái»*, mely az Akadémia kiadásában jelent meg és nyelvi szempontból az ajdini török nyelvjárás sajátosságait tükrözi vissza. Utam, egy viharos utazás befejeztével a következőket írja Budenz:

«Hála Istennek, hogy Egyiptomból visszajövet a tengeri vészből szerencsésen megmenekült, mert «a hal a vízben» csak hasonlatokban jelenti a jó dolgot. Bemutattam az Akadémiában a Kegyed ujjabb textusait is, majd szólok róla, hogy mi módon adjuk ki.» — Majd így folytatja: «Kegyed és Munkácsi találkoznak néha nálam — levélben. Ma is, úgy mint a multkor, egyszerre kaptam a Kegyed levelét meg az övét. Most egy kis jelentést írt útjáról és szép eredményű működéséről, a *votjákok* közt. Irja, hogy másnap Szimbirszkbe indul, a csuvaságot tanulmányozni. Megemlítettem ezt és a Kegyed küldeményét is az Akadémia okt. 5-iki ülésén.»

Megélhetősemet, szinte példátlan és szívig ható gondoskodással, Budenz tette lehetővé. Havi kiadásaim sose haladták meg a harminc forintot s ezt az összeget a közzétett dolgozatok tiszteletdíja, akadémiai és hitközségi segélyek bőségesen fedezték. Mindezeknek Budenz volt a kijárója és előteremtője. Így ír ezekről egyik levelében:

«Goldzihernek szoltam. Azt mondta, hogy Wahrmann most nincs itt, Bécsben delegátus. Szint oly jónak tartja, ha én magam járok közbe a miniszternél. Majd meg is teszem s hiszem, hogy valamicskét csak ki-eszközlünk. Én addig várok, míg a kinyomtatott könyvet is bemutatathatom neki, mikor a Kegyed ügyét ajánlani fogom. Egy pár száz forintot mégis csak ad tán a török tudományra. Goldziher azt üzente, hogy csak folyamodjék Kegyed mihamarabb az izr. községhez is, ő hiszi, hogy a segélyt megint ki lehet szorítani.»

Közben pedig gondoza és sajtó alá rendezi kiadványaimat. Buzdít és lelkesít és utasításokat ad a török szövegeket kísérő jegyzetek feldolgozása módjára. Majdnem minden levelében egész sorozatát állítja össze azoknak a török szóknak és szólásoknak, melyek bővebb magyarázatra szorulnak. Ekkortájt vettem tervbe, hogy Kisázsia déli részébe, Kónia

környékére indulok, az ottani zejbek törzs tanulmányozására. Erre vonatkoznak Budenz következő sorai:

«Az Akadémiában, a Nyelvtud. Bizottságban, 1200 forint segélyezést hoztam javaslatba, amit el is fogadtak. Egy külön kötet kiadását határoztuk el a Kegyed népnyelvi török textusainak számára. Azonban csak küldje el a Nagym. Vallás és Közoktatásügyi Miniszter úrhoz intézendő folyamodványát is. Kiemelendő az *anatoliai* útnak terve és célja. *Munkácsi* visszatért, itt lakik Bpsten. Most már csak írhatnak egymásnak.»

A rákövetkező esztendőt, 1887-et, népmesék gyűjtésével töltöttem el, a nyarat pedig kisázsiai nyelvjárások kutatásával. Teljesen ismeretlen terület állott előttem. Prózai szövegek gyűjtése egyébként is nehéz feladat elé állítja a följegyzőt. Az elért eredményről így ír Budenz:

«Öhajtom és reménylem, hogy, amint egy szokott levélkezdet hangzik, Kegyedet soraim jó egészségben találják, hogy a *sitma* (maláriás láz) féle bajon is túl legyen. Azt hiszem, hogy gyógyítólag hat a lelki erőnek fokozása, a mellyel az új tapasztalásnak érdekessége jár. Ajdini levelét megkaptam vagy két hete Szombathelyen, ahol akkor ex offo mulattam az érettségi vizsgálatnál. A török népmesékből már ki volt szedve egy ívre való s azt most átnéztem s mondhatom, hogy a meséket igen érdekeseznek találom, amennyiben olyan mesetárgyak is előfordulnak, amelyeknek változatai a többi európai mesékben is szerepelnek. Mindenesetre készítsen el a mesékről, egy kis bevezetés után, vázlatos tartalomismertetést és néhányának teljes fordítását, hogy azt majd a Bizottságnak, esetleg az Osztálynak bemutatthassam.»

Örömmel olvastam e sorokat, nagyon el voltam telve meséimmal, melyek eddigelé még teljesen ismeretlenek voltak és amelyekről a török irodalom akkori legkiválóbb filológusa és írója, *Ahmed-Vefik* pasa, a népnyelv legkiválóbb ismerője és majdnem egyedüli megbecsülője, a *Lehce-i Osmani* szerzője is a legelismerőbb szókkal nyilatkozott.

«Nem kell túlságosan a jövő iránt aggódni — írja egy pár hónappal később kelt levelében —, ami, mint Kegyed csakugyan vallja is, nem is illik török emberhez, sem ahhoz, aki a török gondolkodás módot már megtanulta átérezni. De valamire kérem most Kegyedet. Okt. 18-án lesz megint az akadémiai szünet után osztályülésünk. Nagyon helyén való lenne, ha akkor megint Kegyednek török tanulmányairól egy kis jelentést olvashatnék. Mindenek előtt bemutatnám a meséket, amelyek legjobban kelthetnek érdekeltséget. Ha készen van, beküldheti a kisázsiai útról való tapasztalatairól szóló jelentést, vagy értekezést is. Magam is lakást változtattam: I. ker. Naphegy, hol egy kis házikót építettem magamnak, amelyben most békés és háborítatlan életre törekszem, amennyire a körülmények meg is engedik. Új berendezésemnek díszére válik a szép török asztalkendő is, melynek kivált kis feleségem véghetetlenül örült, amiért is szíves köszönetét jelenti.»

Ez év (1887) őszén jelent meg «*Török népköltési Gyűjteményem*» első kötete, eddigi munkásságom legjelentősebbje. Foglalkoztam emellett a török népmeséknek magyarra átültetésével. Egyrészüket ugyancsak Budenznek küldtem el. Válaszában a következőket írja:

«Megmutattam Gyulai Pálnak, aki igen szívesen vállalta a bemutatót, ott, ahova a leginkább való, a Kisfaludy-Társaságban s a közlést, ahol leginkább figyelemgerjesztő, a Budapesti Szemlében. Tiszteletdíjat is fog érte adni s a mennyiben kellene, minthogy tán nem rögtön közölheti, kész az előleg adásra is.»

Közeledett ott tartózkodásom negyedik esztendeje. A török népköltés gyűjtését még nem fejeztem be; folytatni szerettem volna, legfőképp Sztambulban. Kérésemre ezt válaszolta Budenz:

«Azt mindenesetre jól teszi, hogy minden idejét Konstantinápolyban a komoly tanulmányra fordítja s az egyszer nyert alkalmat kellően felhasználja. Tanácsolom is, hogy a helyszínen való tanulmányt ne is szakítsa idő előtt félbe, míg a biztos tökéletesség kellő fokát el nem érte. Csakis az fogja aztán jövődöbeli boldogulására vezethetni. A speciális tervekről tehát még nem szólhatunk. Csak annyit mondhatok, hogy ha Kegyed a jövő évben is, amint reményelem, Sztambulban marad, illetőleg csak a törökség közt folytatja munkálkodását, az Akadémiától is valami-vel nagyobb segílyt fogunk kérni.»

Ez időtájt történt, hogy Leydenből a török meséknek német nyelvi kiadására ajánlattal fordultak hozzám. Budenzől kértem tanácsot. «Ami a meséknek német fordítását illeti — felelte soraimra —, bizony nem illő, hogy az a magyar kiadást megelőzze; sőt még a Bizottságnak beleegyezése is szükséges lesz, noha meg vagyok győződve, hogy szívesen meg fogja adni az engedélyt. Munkácsi éli világát, most Budán lakván és a votják szótárt készítvén.»

Nem is jelent meg a német fordítás, az angol, meg az orosz is csak jóval később. Az első török mesekötet, Gyulai Pál felszólítására, a Kisfaludy-Társaság kiadásában jelent meg; Vámbéry írt hozzá egy ragyogóan szép és tartalmas Bevezetést. Közeledőben volt immár az ötödik esztendő is. Amikor Budenz a legnagyobb élő turkológusnak, az orosz Radloffnak hívta fel figyelmét eddigi gyűjtéseimre, rövidesen felszólítást is kaptam tőle, hogy az orosz akadémia részére gyűjtsek egy kötetnyi török népköltési anyagot. Újabb feladat várt rám. Ekkor írja Budenz:

«Munkácsi közli velem, hogy Radloff a Kegyed török közleményeit nagyon megszerette és nagyra becsüli. A Radloff-féle elismerésnek bizony nagyon örülhet Kegyed, mert itt már igazán hozzáértőtől kapja a dicséretet. Meg az is nagyon jól jön, hogy Radloff a pétervári akadémiával akar egy kötet oszmán-török textust kiadatni. Kegyed is tudja, hogy a M. Akadémia a török textusokból nem tud annyit, sem oly gyorsan kiadni, amennyit és ahogyan Kegyed óhajtaná s amennyi óhajtandó volna. Részünkről ez ellen a legkisebb kifogás sincs s még az sem baj, ha a «Török Népköltési Gyűjtemény» harmadik kötete, azaz az abba szánt anyag, Pétervárott jelenik meg. Fő dolog, hogy egyáltalában megjelenjen.»

A szóban lévő munka, 538 oldalnyi kötet, 1889-ben «*Mundarten der Osmanen*» címen a pétervári akadémia kiadásában meg is jelent. Az 1890-ik év tavaszán tértem haza törökföldi tanulmányutamról.

Áldom kiszmetemet, hogy Budenznek, a nagy mesternek tanítványa lehettem és hogy az ő áldott emlékéhez fűződhetik az oszmán-török népköltés addig lappangott kincseinek feltárása.

## BUDENZ ÉS A KALEVALA.

Írta : Vikár Béla.

Az 1880-ik év folyamán egy műfordításomat közölte a Vasárnapi Ujság. A vers szerzője Soumalainen Samuli finn író volt, aki népies elbeszéléseivel már igen jó nevet vívott volt ki magának és mint költő számot tett az akkori finn irodalomban. A tudós költők — mint Lönnrot, Ahlquist, Genetz — inkább csak jobb híján mentek ott költőszámba még akkor. Nagy finn lírikusok, a lángeszű, de jobbára szintén csak elbeszélő Kivi Elek kivételével, akkor még nem tündököltek a finn Parnasszuson. Csak újabban vett nagy lendületet a finn nemzeti költészet. De akkoriban Runeberg és Topelius svéd lantja zengett Suomi berkeiben. Legfőlebb a népből való írók próbálkoztak a finn-nyelvű lírával.

Az említett versnek címe volt: *Dalolj, édes*. Több versszakot foglalt magában és vallásos tartalmánál fogva tetszésre talált a különben is őszinte finnbarát érzelmeiről ismeretes idősb Szász Károly előtt, aki a Vasárnapi Ujság irodalmi rovatát vezette Nagy Miklós szerkesztő mellett.

A vers eredetijét Budenz adta nekem kölcsön. Egy kis füzetke volt az egész és abban erre a kis versre hívta fel figyelmemet őszintén szeretett és mélyen tisztelt professzorom az egyetemen. Tudta, hogy a finn nyelvvel már jó lábon állok s arról is értesült Greguss kollegája által, hogy a verselésben szintén jártas vagyok. Próbaképpen hívott fel, hogy ültessem át a neki kedvére való verset magyarra.

De még egy előzménye van a dolognak. Már igen fiatalon, pécsi diákkoromban verselgettem és a különböző intézetekben költeményre kiírt pályázatok díját egymásután én nyertem el. A Kenedy Géza szerkesztette szépirodalmi ujságban Pécsen meg is jelent egy-két költeményem.

Mikor Budenz a Vasárnapi Ujságban meglátta említett műfordításomat, ismét társaim jelenlétében azt kérdezte tőlem az egyetemen: Hát Ön ilyen könnyen versel?

A nem várt magas elismerés megszégyenített. Nem szoktunk hozzá abban az időben, hogy ifjonti kísérleteink mingyárt babért arassanak. Ez a divat csak később kapott lábra nálunk.

— Igen, már régóta verselgetek.

— Úgy hát — szólt a professzor — fogjon hozzá a Kalevala letördítéséhez!

Ez a felszólítás még jobban zavarba hozott. Azt gondoltam, Budenz, a nagy nyelvtudós talán nem is olvasta el a néhány évvel azelőtt (1871) az Akadémia kiadásában megjelent Barna-féle fordítást.

— De kérem, professzor úr (a világért sem mondtam volna Szarvas Gábor nyelvi orthodoxiájában megrögzött fejemmel, hogy «tanár úr»), — hiszen már megvan a Kalevala nyelvünkön. Barna Ferdinánd nagyságos úr, múzeumi őr fordította le.

Kritikát a világért sem kockáztattam volna. Budenz így felelt:

— Csakhogy az a fordítás nem lehet ám végleges. Barna Ferdinánd kedves barátom művének két hibája van. Az első az, hogy ő nem tud elég jól finnül. De ez csak a kisebbik hiba. Sokkal nagyobb az, hogy magyarul sem tud olyan jól, mint a Kalevala fordítójának tudnia kellene. Ő nem elég költő ehhez. Azért fordítása nem is az igazi Kalevala, hanem csak holmi Barnevala.

Nevettünk. De szerénységem még mindig gátul állt a Budenz sürgette óriási feladat vállalása előtt. Én, a huszonegyéves kezdő merjek kilenc évvel a Barnevala megjelenése után hozzáfogni ugyanahhoz a munkához? Micsoda sértés lenne abból a nagy tekintélynek örvendő doctus poetával szemben! Nem tartottam illőnek a dolgot, még ha egy Budenz fedezte is a hátamat. Hallgattam tehát és nem csináltam semmit.

Amde Budenz nem volt az az ember, aki belenyugodott volna eszméjének ilyen elintézésébe. A következő szemeszter csattanósan felvilágosított erről. Előzőleg mi már bőségesen foglalkoztunk és vesződtünk magával a finn nyelvvel és én ebben olyan előhaladást tettem, hogy József napján Budenzet finn köszöntővel üdvözölhettem az egyetemen egyik előadása után. (Igaz, hogy felköszöntőm szövegét szívességből átnézte és végigjavította Szinnyi József, Budenznek későbbi utóda.) Most már a professzor magát az eredeti Kalevalát vette elő és egy féléven át azt kellett magyarrá fordítanunk, természetesen szószerint, az ő avatott segítségével. Talán érdekes itt megemlítenem, hogy egy-egy szólásnak magyar átültetése egyenest a Budenz szavaival került az époszba. Így Väinämöinen két állandó jelzőjét: *vaka vanha*, a betűrím visszaadása nélkül, a «komoly öreg» kifejezéssel adtam vissza. Pedig kínálkozott az alliteráló *komoly koros* szópár is. De *koros* korántsem az, mint *vanha*: 'öreg'. S a versidom szempontjából sem egyértékű az 'öreg'-gel, mert a mássalhangzótorlódás inkább jambusi lejtést ad, ami ellenkezik a finn epikai versformával.

A Kalevala-kollégium során ízeletem meg az éposz szépségeit elsőízben. A Barna-féle fordítást kezembe véve, hamar észrevettem, hogy az nem tisztán az eredetiből, hanem Schiefnernek akkor már közkézen forgó jeles német átültetése alapján készült. Mingyárt az első sor elárulja ezt: *Werde von dem Geist getrieben*.

Ime a Barna-féle fordítás az első sorban ugyanezzel kezdi: «Hajt a lélek»... és utána mondja el azt, amit a Kalevala első sora az eredetiben kifejez, ahol szó sincs lélekről és annak hajtóerejéről: «nagy a kedvem».

Mingyárt láttam továbbá, hogy Barna nem köti magát az eredetinek sem értelméhez, sem pedig versalakjához. Hiszen elejétől végig a magyar ősi nyolcas sornak középmetsszettel két részre tagolt formáját választotta, és már emiatt is igen fárasztóvá lesz a magyar szöveg az ő kezében. Az eredeti lépten-nyomon szintén megosztja ugyan a nyolcas sorokat, de viszont igen sokszor

eltér ettől a megosztástól és folyamatos sorokban közli mondani-valóját.

Most már kedvet kaptam a fordításhoz. Igaz, számos évbe telt, amig el is készültem a nagy művel. Fordításomnak első szerkezetéből Gyulai Pál a Budapesti Szemle 1889 évfolyamában 10 éneket közölt. Ezekben még én is a 8-as sornak két részre osztásával operáltam. De amikor ugyanazon év nyarán első utamat tettem Finnországba és fölkerestem a Kalevala-runók még élő énekeseit keleti Finnországban, meggyőződtem arról, hogy ez a lírai forma nem felel meg a Kalevala epikus jellegének; azontúl kerültem is ezt a megoldást. A magyar népies verselés tanulmánya szintén rávitt arra, hogy ennek a megosztásnak csupán a lírai versekben van helye, ahol a sormetszet az énekelhetőség szempontjából igen fontos lehet, holott a Kalevala énekeiben az ellenkezőre van szükség: a töretlen folyamatosságra. Ebből a szempontból később át is alakítottam szükség szerint az első tíz éneket, és a továbbiak már azon a nyomon készültek, amelyet Finnországban megtaláltam és amely iránt a Budenz ajánlólevelével fölkeresett finn szakértők is megnyugtattak. Ezek élén Genetz Arvid professzor, Akadémiánk jeles tagja (maga is költő és éppen a keleti-finn népköltés emlőjén nevelkedett igen kiváló nyelvérzékű ember, akinek egyik hazafias költeménye nemzeti himnusszá vált Finnországban) bővebben is magyarázgatta előttem a finn nemzeti versidom szerkezetét. Az a hazafias költeménye, amelyről szóltam, szintén a Vasárnapi Ujságban és szintén az én fordításomban ugyanakkor jelent meg. A magyarul kitűnően tudó Genetz azt mondta róla: — Jobb mint az eredeti.

Ezt ugyan nem ismerhettem el, de mindenesetre nagy buzdítás volt rám nézve, hogy a Budenz-től reám bízott feladatban el ne csüggedjek és azt mindvégig teljesítsem.

Hála Isten, sikerült. És örömmel teszem le nagy mesteremnek manesei előtt hálás kegyelemnek virágát, hogy tántoríthatatlan erélyével megindította és állandó érdeklődésével tovább kísérte életem főművének haladását és befejezését.\*

## BUDENZ-EMLÉKEK.

### 1. *Folyamodványa a magántanári képesítésért.*

Tekintetes

bölcsészeti tanári kar!

Alázattal alulírt ezennel a Tek. bölcsészeti tanári karhoz folyamodik, hogy őt a M. Kir. tudomány-egyetemnél az *altáji összehasonlító nyelvészet* köréből tartandó előadásokra *magántanári minőséggel* fölruházni kegyeskedjék.

Alulírt, ki vallására nézve római katolikus, született 1836.-ki június 13.-án *Rasdorfban* (Fulda mellett Kurhessen-ben) s miután Fuldában a

\* Vikár Béla magyar Kalevalájának új, jubileumi kiadását legközelebbi füzetünkben ismertetjük.

gymnasiumi tanfolyamon keresztül ment (1848—1854), egy évet Marburgban s három évet Göttingában mint egyetemi hallgató töltvén, ez idő alatt különösen a classicai philologia és archaeologiabeli, valamint később főleg az árja összehasonlító nyelvészetbeli tanulmányokat folytatta. Az 1858-dik év tavaszán elhagyta a göttingai egyetemet, miután az árja összehasonlító nyelvtudományból és az archaeológiából *bölcsészeti tudorságot nyert*; s minthogy ezalatt a magyar nyelvvel is megismerkedett s ennek folytán a többi altáji nyelvek rokonsági viszonya iránt magát tájékozta, az összehasonlító nyelvtudomány ezen új terére lépven, mindenek előtt az altáji nyelveknek legnevezetesebb európai fő nyelvét kívánta saját honában alaposan tanulmányozni, sőt gyakorlatilag is elsajátítani. E célból még 1858-ban bejött Magyarországra. Itt eleinte két évig a székesfehérvári gymnasiumban mint a görög és német nyelvek tanára működött; később Pestre költözött, hol 1862 óta, miután 1861. Dec. 20-kán a *Magyar T. Akadémia levelező tagjává* választatott, ugyancsak a Magyar T. Akadémiánál alkönyvtárnoki tisztet visel. Ezen idő alatt folytonosan nyelvészeti és pedig főleg a magyar és egyéb altáji nyelvészetbeli tanulmányokkal foglalkozott, s ezen munkásságra a finn irodalmi társaság elismerésében is részesült, mely őt 1866-ban levelező tagjává nevezte ki.

A nyelvtudományi irodalomban ugyanis tisztelettel alulírt legelőször 1858-ban lépett föl, ily című munkával: «Das Suffix kós (ikós, akós, ukós) im Griechischen. Ein Beitrag zur Wortbildungslehre.» Göttingen 1858.

Magyarországon készült nyelvészeti dolgozatai pedig nagyobbára a «Magyar Nyelvészet» (Szerkeszti Hunfalvy Pál) IV., V. kötetében s a Magyar T. Akadémia nyelvtudományi bizottsága által kiadott «Nyelvtudományi Közlemények» I—V. kötetében jelentek meg. Közülük alulírt bátorodik a következőket elésorolni:

1. J elejű török szók magyar szókhoz való viszonyulásáról. (Magy. Nyelvészet IV, 401—438. 1859.)

2. Adalék a székely beszéd ismertetéséhez (M. Nyelv. V. 348—363. 1860.)

3. «Csuvas Közlések és tanulmányok» Nyelvtud. Közlem. I. 200—268, 353—433. II. 14—68. 1862—63). E dolgozat egy akadémiai Sámuel-díjjal jutalmaztatott.

4. «A magyar el igekötőről» (Nyelv. Közl. III. 73—96. 1864).

5. Néhány magyar igeképzőről (aszt, ad; it ül, t, l; tat). Nyelvt. Közl. IV. 145—174. 1865.

6. «Cseremisiz tanulmányok.» (Nyelvt. Közl. III, 394—470. IV, 48—105). Hozzájárul: «Cseremisiz Szótár» (Nyelvt. Közl. IV, 332—440) 1864—65. E dolgozat hasonlóképpen egy Sámuel-díjjal jutalmaztatott.

7. «Valami az a ki, a mi-ről.» (Nyelvt. Közlem. V, 19—36, 1866.)

8. «Mordvin közlések.» Közte van: «Moksa és erza-mordvin szótár.» (Nyelvt. Közl. V, 81—238. 1866.)

Hogy alulírottnak a magyar-altáji nyelvtudomány terén való működését a Magy. T. Akadémia nyelvtudományi osztálya is figyelemre méltatta, az is tanúsítja, hogy őt a Nyelvtudományi bizottság tagjai közé helyezte.

Midőn ezekre hivatkozván bátor vagyok a Tekintetes Bölcsészeti Ta-



nári Karhoz az altáji összehasonlító nyelvészetre magántanári képesítésért folyamodni, s miután bizonyítványom szerint mint tanár sikeresen működtem, egyszersmind esedezni, hogy engem a próbaelőadástól fölmenteni kegyeskedjék, van szerencsém egyúttal azon esetre, hogy a Tekintetes Bölcsészeti Tanári Kar kérelmemet teljesíteni kegyeskedik, a majdan tartandó előadásaim körét olyképpen megjelölni, hogy azokban

- a) az altáji és árja nyelvek közti viszony meghatározásával;
- b) az altáji nyelveknek általános és egyes altáji nyelvcsoporthoznak különös összehasonlító grammatikájával;
- c) egyes altáji nyelveknek tudományos ismertetésével szándékozom foglalkozni.

És ezzel a Tekintetes Bölcsészeti Kar jóakaró kegyébe ajánlva magamat vagyok a

Tekintetes Bölcsészeti Tanári Karnak

Pest, 1867 Dec. 7-kén

alázatos szolgája

*Budenz József*

Dr. phil. M. Akad. I. tag és alkönyvtárnok.

## **2. Magántanári képesítése.**

T. Dr. Budenz József úr  
m. akadémiai tag s alkönyvtárnoknak.

Van szerencsém örvendetes tudomására hozni, hogy az egyetem bölcsészettanári kara a tudományos pályán szerzett kitűnő érdemeinél fogva a Tekintetes Urat magántanárságra képesítettnek nyilvánította s ezen előterjesztése alapján a Vallás- és Közoktatási kir. m. Minister ő Nagyméltósága 1868 Febr. 27. 1956. sz.: a: kelt leiratában megengedte, hogy a tudomány-egyetemen az *altáji összehasonlító nyelvészet köréből* magántanári minőségben előadásokat tarthasson.

Folyamodását mellékleteivel együtt ezennel visszacsatolván, bátor vagyok tájékoztatás végett az egyetemen dívó tanulmányi s fegyelmi rendből egy példányt megküldeni.

Pest, 1868 Március 7.

*Dr. Szabó József sk.*  
e. i. dékán.

## **3. A miniszter válasza az egyetem tanácsának felterjesztésére Budenz egyetemi tanári kinevezése ügyében.**

2370. sz. Az altáji összehasonlító nyelvészet tanszékének rendszerezése s arra dr. Budenz Józsefnek rendes tanárrá leendő kineveztetése ügyében f. évi január 26-kán 537. sz. a. kelt fölterjesztése folytán értesítem az egyetem tanácsát, hogy habár teljesen magamévá teszem is azon indokokat, melyeket a bölcsészeti kar előterjesztésében a kérdéses tanszék rendszerezése s betöltése iránt érvényesített, s habár érzem az összehasonlító nyelvészet, mint nélkülözhetetlen módszer fontosságát arra

nézve, hogy a nyelvtudomány jelenlegi követelményeihez képest kezeltet-hessék, a mely fontosság még inkább fokozódik ott, a hol mint a fenn-forgó ügyben, nemzeti érdekű tudomány-szakok művelése s előbbrevitele forog kérdésben, minthogy azonban azon összeget, mely az egyetemi új tanszékek rendszeresítésére költségvetésileg 1871. évre fölvéve volt, — az országos képviselőház nem engedélyezte, nem vagyok azon helyzetben, hogy a bölcsészeti kar s az egyetem akadémiai tanácsának az altáji összehasonlító nyelvészet tanszékének rendszeresítése s betöltése iránti kívánságát ez úttal teljesíthetném.

Budán, 1871. évi ápril hó 13-kán.

*Dr. Pauler Tivadar s. k.*

#### **4. Egyetemi tanári kinevezése.**

Magyar Királyi

Tudomány-Egyetem.

1015.

Tekintetes Úr!

Kész örömmel sietek Önt Ö Cs. Kir. Felsége kegyéről értesíteni, ki f. hó 2-kán kelt legkegyelmesebb határozatával Önt egyetemünkön az Altáji Nyelvészet nyilv. rendes tanárává nevezte ki, a rendes tanári állással járó javadalmak mellett.

Ön volt ezen nemzeti tudományunkra nézve oly fontos nyelvészeti ág meghonosítója egyetemünkön: Ön tudománya és buzgósága fog annak, egy iskola megalapítása által, honunkban jövődőt is alkotni. Mihez fogadja Ön legszívesebb üdvkívánataimat.

Ide mellékelem a Minister Úr Ö Exja által kiállított kinevezési okmányt. Az eskületétel végett ne terheltelessék f. hó 15-én 12 órakor az Egyetemi Irodában megjelenni.

Pest, ápril 11. 1872.

*Dr. Toldy Ferenc s. k.*

Rector.

#### **5. Ponori Thewrewk Emil üdvözlő költeménye.**

BUDENZ JÓZSEFRE

1884, Mart, 16.

A tudomány vezetett Magyarország édes ölébe:

A tudomány szerzé néked e drága hazát.

Így lettél te miénk: nem földi, de honfi, de testvér,

S altáji nyelvbányánk nagy kutatója te vagy.

Rád emelem poharam, s a ki tégedet éltet, ó mester,

Élteti azzal e hon szellemi kincseit is.

*Ponori Thewrewk Emil.*

## SÜT.

Írta: **Kertész Manó.**

A húsételek elkészítésének legősibb módja a sütés, mégpedig az oly módon való sütés, hogy a tűz heve a húst közvetlenül éri. A 16. századi magyar konyha már sokféle európai hatást mutat, mégis érdekes, milyen feltűnő módon emlékeztet eljárásaiban arra, hogy a sütés valamikor a hús elkészítésének egyetlen módja volt. A sütés ősi hagyományához való ragaszkodásnak a jelét láthatni abban, hogy a Radvánszky Béla báró kiadta 16. századi szakácskönyvünk<sup>1</sup> tanúsága szerint a sütésről sokszor még a főzéssel kapcsolatban sem tudtak lemondani és nem egy főtt húsételt, mielőtt a fazékba került, félig vagy egészen nyárson megsütöttek. Így készül például a «kukrejtten tehénhús pecsenye», a «fojtott pecsenye», a «tehén nyelve, tőgye sütvé bíborlével», a «lud gyümölcsös lével» vagy «perzselt lével» stb. (Radv.: Szak. 14, 15, 25, 76, 77, 80).

Még érdekesebb ilyen irányú tanulságot meríthetünk a *süt* szónak szakácskönyvünkben való használatából, mert ezt a szót majdnem teljes következetességgel a húsnak csak olyan elkészítési módjára alkalmazza, amikor a tűz melege közvetlenül éri a húst; csak nyárson vagy rostélyon «sütnek» húst, de nem edényben. Szakácskönyvünk hogyha a rostélyt javallja, ilyenformán ad utasítást: «süssed meg rostélyon» (17), «rostélyon aztán süsd meg» (110); a nyárson való sütéssel kapcsolatban sokszor így szól: «vond fel tiszta nyársra» (14), «nyársra felvonjad szépen» (25), ám nem egyszer megelégszik ennyivel: «süsd meg» s a kortársak mégsem értették félre: tudták, hogy nyárson sütésről van szó, mert az akkoriak, sőt még a sokkal későbbi magyarok tudata szerint is az igazi sütés csak nyárson történt. És ezt nemcsak a művelődéstörténet tanítása, hanem a nyelvtörténet is igazolja, mert rostélyon szakácskönyvünkben is jobbra *pirítják* és nem sütik a húst: «Az nyelvet, tölgyet metéld meg szélesen, főzd meg, *pirítsd meg az rostélyon*» (31); «*az rostélyon hirtelen pirítsd meg* [a csukának] az két oldalát, úgy hogy csak az bőre legyen piros; mert ha *nagyon megsütöd*, nem lesz jó» (108). Az adatok azt is igazolják, hogy ez a pirítás enyhe sütést jelent. Mármint az az érdekes, hogy sokkal később szakácskönyveink teljes következetességet mutatnak abban, hogy a húst rostélyon *pirítják* és nyárson *sütik*. Ilyen következetes a rostély és a pirítás kapcsolata egy kis 17. század közepéről való szakácskönyvünkben, pl. a *pirított báránnyal* előbb ecetes lében álljon, majd «*pirítsd meg rostélyon szép gyengén*», azután meg kell főzni (TörtTár 1881. évf. 370); a nyelvet előbb meg kell főzni, azután «*hasítsd szépen ketté, tedd a rostélyra, pirítsd meg*» (uo. 572). Ma a hagymát, kenyeret zsírban «*pirítják*»; hogy a régieknél a pirítás sohasem zsíradékkal való sütési művelet, már az eddigiekből is kétségtelen, de egészen világ-

<sup>1</sup> Régi magyar szakácskönyvek 1893.

gosan mutatja ezt egy utasítás, amely a kenyérre kent főtt borjüvelőről azt mondja, hogy két szeletet egymásra téve, «*rántsd meg vajba, vagy pirítsd meg rostélyon*» (uo. 573). Sőt még a száz évvel fiatalabb nagyszombati Szakácmesterségnek Könyvecskéje (1742)<sup>2</sup> is teljesen következetes abban, hogy nyárson sütnék és rostélyon pirítanak: «A' vad húst mikor akarod *sütni*, elsőben forrald-fel, azután spékeld meg szalonnával és úgy *vond a' nyársra*» (52); «a' húst a' *rostélyon pirítsd meg*» (16), «főzd meg a húst, hogy lágy legyen, az-után *tedd rostélyra, pirítsd-meg*» (61., l. még 63).

Ime tehát azt tapasztaltuk, hogy míg 17. és 18. századi emlékeinkben *süt* = 'nyárson sütni', addig a régibb Radvánszky-féle szakácskönyv szerint rostélyon is sütnék. E jelenség magyarázata nyilván az, hogy e régibb könyv szerzőjének nyelvjárásában (talán Erdélyben) a *süt* ige jelentésbővülése előbb indult meg, mint más vidéken. A *süt* és a *nyárs* (<*nyáss*) e szoros kapcsolata nem véletlen: sütő eljárásaink és eszközeink szókészletéből csak ez a kettő honfoglalás előtti, illetőleg finnugor eredetű.<sup>3</sup> Mégis feltűnő, hogy ezt a szoros kapcsolatot hosszú évszázadok fejlődése és sokféle idegen hatása sem tudta meglazítani.<sup>4</sup>

Hogy miképpen fejezték ki a serpenyőben való «sütést», arra nézve tanulságos a Radvánszky-féle szakácskönyvnek a kukrejtés tyúkhöz írt utasítása: «*süsd meg az tyúkot, mesd két hasonló részre s rántsd meg*» (101); ezt a tyúkot először nyárson sütötték, azután serpenyőben olvasztott vajba tették és újból megsütötték. Csakhogy a vajban vagy egyéb zsiradékban való sütést akkor még nem sütésnek, hanem *rántásnak* nevezték. Hogyha elő is fordul, hogy szakácskönyvünk egyik utasításának címében «lemonyás lében való *sült* tyúk»-nak nevezi azt a szárnyast, amelyet úgy kell készíteni, hogy «*rántsd meg az tyúkot vajban*» (102), kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy a *süt* nyárson (rostélyon), a *ránt* pedig serpenyőbe tett zsiradékban való sütés műveletét jelenti. A «rántott» húsétel azidőben tehát kétfélét jelentett; például «rántott tyúk» cím alatt szakácskönyvünk ezt az utasítást adja: «Egy avagy két tyúkot *rántsd meg vajban*» (103), viszont a «tyúkfí rántva» így készül: «tyikmonyból, lisztből csinálj *kadócot*<sup>5</sup> neki, mikor fel akarod adni az tyúkfíat, *rántsd meg benne, keverd az kadócban*» (101). A *kadó* ez egy idézetből is kitetszőleg azt a tojásból és lisztből készült keveréket jelenti, amelyben a rántott húst megforgatják. A fentiekből az is nyilvánvaló, hogy a régiek nemcsak a mai rántott csirkét, hanem a sült csirkét is «rántott tyúkfí»-nak

<sup>2</sup> Beke Ödön megállapítása szerint ez is csak lenyomata Misztótfalusi Kiss Miklós 1695-ben készült hasonló című szakácskönyvének (Nyr. 64:42.)

<sup>3</sup> Szinnyei, NyH.7; Zsirai, MNy. 24:297.

<sup>4</sup> A kenyeret, pogácsát természetesen már a régiek is «sütötték»; ám a hús elkészítésének módjai minden egyéb ételtől külön tárgyalandók.

<sup>5</sup> A Radvánszky-féle kiadás mindenütt hibásan *radócot* ír; a NySz meg is kérdőjelezi a szót. A *kadó*ról l. Gombocz, MNy 1:462, Melich uo. 3:37.

nevezték. Hogy a 17.—18. századi magyar konyhán a *ránt* valóban csak a zsiradékban való kisütés műveletét jelenti, világosan meg-tetszik az ilyen nagy számban található adatokból: «Ezt az töltelék-et hintsd meg liszttel... *rántsd meg* aztán vajjal» (Radv: Szak. 215). Ám nemcsak a húst, hanem a hagymát, kenye-ret, lisztet is «rántották»; ma «pirítják»: «Az hagymát szép tiszta vajban *rántsd meg*,.... ugyan jó bővön legyen az *rántott hagyma*» (uo. 140); «az fejer cipót kocka módon metéld meg, tiszta vajban *rántsd meg* igen asszón» (uo. 85); «vöröshagymát, lisztet *rántsd meg* igen szépen tiszta vajban» (79). «Végy almát, hagymát, *rántsd meg* tehen hus kevéribbe, vagy vajba» (TörtTár 1881. évf. 576). A *ránt* ugyanilyen használatát mutatja az 1742-ből való nagyszombati Szakácsmesterségnek Könyvecskéje is. A «rántott liszt» mai neve, a *rántás* őrizte meg mai napig a szónak hajdani konyhai jelenté-sét; ugyancsak ez a régi jelentés él az ország több vidékén a fazék-nak, csupornak, lábasnak *rátó* nevében. Szólnunk kell még a *rántottáról*, amelyet a 16. században «*tyukmonyból rántott*»-nak, vagy egyszerűen *rántott*»-nak, *rátott*»-nak nevezték.<sup>6</sup> A *rántotta*, *rátotta* birtokos személyragos alak, mint az Ipoly völgyében használatos *rátottya* is igazolja (MTsz). Ezzel a birtokos személyragos alakkal, amely nyilván birtokviszonyos kapcsolatból vált ki, először az 1742-ből való szakácskönyvben találkozunk: «fellyül *tyukmony rántottát* tégy a' tálba» (68); «tsinály *rántottát* hat vagy hét tyuk-monyból (71); «német *rántotta*» (92). Mármint az az érdekes, hogy ennek a szakácskönyvnek közel egykorú, dunántúli embertől készí-tett kéziratos másolata csak a birtokviszonyos kapcsolatban tartja meg a *rántotta* alakot, a másik két esetben a régi *rántott* szót használja: «*tyukmony rántotyát* tégy a' tálban» (18), «csináll *rántottat* hat vagy hét tyukmonyból» (19), «németh *rántott*» (25). Ebből nemcsak az világlik ki, hogy a mai alak valóban birtokos kapcsolatból szakadt ki, hanem az is, hogy a *rántotta*, *rátotta* még a 18. század közepén sem volt országszerte elterjedve.

Egyelőre nem lehet eldönteni, vajjon más-más töről fakadt két *ránt* igénk van-e, vagy pedig a konyha szavában csak a 'tracto' jelentésű *ránt* sajátosság használatával van dolgunk. Egyelőre nem látjuk a kapcsolatot a két jelentés között, de feltehető, hogy a régi sütő eljárások tüzetesebb ismerete át tudná hidalni a két jelentés közt érzett szakadékot. A Nyelvtörténeti Szótár mindegyiket kü-lön szónak veszi és ezt az állásfoglalást az a körülmény is indo-kolja, hogy csak a 'frigo, backen' jelentésű *ránt* igének van *rál*, *rált* változata is. A Radvánszky-féle szakácskönyv ezzel a válto-zattal is él (csuka *rátva*, *rátani* (108), *ratot* cipó, *ratottat* (120),<sup>7</sup> ugyancsak ilyen kettősséget találunk a nagyszombati Szakácsmes-terségben (1742): «*rántott* metélt hagymát» (15), «*meg-rátnak*» (41), «vajban *meg-rátván*» (50). Sőt még a XVI. századi szótáraink

<sup>6</sup> A *rántotta*, *rátotta* alakot a NySz-ból törölni kell. — <sup>7</sup> MuzOctHung. 845. — <sup>8</sup> Így a kéziratban; a Radvánszky-féle kiadásban hibásan: *rántott* és *rántottát*.

némelyike is közli mindkét alakot: «frigo — *megráttom*, sütöm»; «in-frigo — tálba avagy) serpenyőbe *rántok* (Calepinus): «*raatott* vel faank ky az serpenyube meg *rantatik*: süttetik (GyöngySzót.). Ám ha figyelembe vesszük, hogy szavunknak a XV. század elejéről való, eddig ismert első feljegyzése *frixorium* — *ratoth* (SchlSzj.) és hogy a 16. század első feléből való adatok is csupán az *n* nélküli alakot mutatják, mint «*ratot* das gebachen, *ratani* bachen (Pesti: Nomenclatura, 1538-ból), meg *rátuan* (Heltai: Biblia I, Mózes III, 6, 1551-ből)» akkor az *ött* > *önt* szópár<sup>10</sup> tökéletes hangtani analógiája feljogosít bennünket annak a feltevésére, hogy volt egy 'frigo' jelentésű *rátt* és egy 'tracto' jelentésű *ránt* szavunk, ezek a *rátt* -*tt*-jének elhasonulása következtében egyalakúak lettek.

A 16. századtól fogva még két szavunk van a sütő eljárásokra: *pérgél* és *röstöl*; mindegyik német eredetű (Lumtzer-Melich: DOLw). A *pergel* gyengén sütést jelent és a Radvánszky-féle szakácskönyv adatai szerint mintha tűzben való pirításra kellene gondolnunk: «az körtvét meg ne hámozzad, hanem igen sebes tűzben *megpergeljed*» (60); «az birsalmát hánd az tűz alá, *had pergelődjek meg*» (202).<sup>11</sup> Ám a kornak egyéb emlékei «pergelt búzafejet», «tűznél pergelt kenyeret» és «medencében pörgölt tyukmony székit» is emlegetnek (NySz). A 17. századi kis szakácskönyvünkben a *pérgél* kezdi a *ránt* igét kiszorítani; — «*vajba pergelj* kenyeret» (TörtTár 1881. évf. 578); «az vágott hagymát *pergeld meg vajba*, avagy tehénhús kövérebe» (uo. 576). Az 1742-ből való szakácskönyvben is a *ránt* használatával váltakozik: «egy kalánnyi *lisztet pergely meg valami zsírban*» (25). Itt már a szalonnát is «pergelik» (54, 55), ahogyan ma is *pergelés*nek nevezik a zsírolvasztást Debrecenben és a Tiszántúl.<sup>12</sup> E szakácskönyvnek már említett dunántúli másolata a *pergel* szót *pörkölnék* írja át: «*pörkölly* egy kis lisztet valami zsírban» (21); «*pörkölly* szalonnát reá» (uo). A *pörkölt* nevű ételünket nyilván azért hívják így, mert a húst zsírban pörkölt hagymával készítik.

A *röstöl*, *röstöl* a német *rösten* magyar mása; a német szó kétségtelenül a 'rostély' jelentésű *Rost* származéka, mégis nemcsak hogy rostélyon való sütést nem jelent sem a magyar, sem a német szó, hanem még csak a hús sütésére sem vonatkozik; már a 16. században a *ránt* jelentésbeli rokona: «*röstölj* együtt vajban szép lisztet» (Radv: Szak. 269); a 17. századtól fogva sokáig kedvelt étel a «*röstölt lé*» (TörtTár 1881. évf. 573, Szakácsmest. 12, NySz), amely úgy készül, hogy «pergelt» szalonna zsírjában lisztet rántanak és ecettel, borral feleresztk. A Hegyalján *röstöl* ma is a. m. 'rántást készít' (MTsz). Érdekes, hogy a *röstöl* alapszavát, a 'rostély' jelentésű *rost* szót csak a 18. sz. végén vettük át; *roston* sütésről eddigi ismereteink szerint először Gvadányi Rontó Páljában (1793) van szó.

<sup>9</sup> A Heltaiból való adatot Vértess O. András úrnak köszönöm.

<sup>10</sup> Szinnyei, Nyr. 28:51, Simonyi, uo. 42:375, Pais, MNY. 11:359, Csüry, uo. 24:91. — <sup>11</sup> A 172. lapon előforduló «szekfüvel meg is pergeljed» a kéziratban így van: «megh ispekellyed». — <sup>12</sup> Ecsedi István: A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása 82.

## A FELELET AZ ELDÖNTENDŐ KÉRDÉSRE.

Írta: Fokos Dávid.

A kérdő mondatoknak azt a fajtát, melyre igenlő vagy tagadó feleletet várunk, tudvalevőleg eldöntendő vagy névmástalan kérdésnek hívjuk. Az igenlő felelet az eldöntendő kérdésre sokszor *igenis*, a 18. század óta *igen* szóval történik. Tudjuk azonban, hogy az *igenis* és az *igen* „eredetileg nem i g e n l ő (= ja) határozószók voltak, hanem ny o m a t é k o s í t ó határozószók, s jelentésük régi szótáraink szerint ez volt: *igen* = 'valde, nimis...' — *igenis* = 'imo, maxime'... Az *igenis*, *igen* tehát a feleletben kiemelt mondatrész nyomatékosítására szolgált... Az ilyen *igenis*-sel nyomatékosított feleletből a kiemelt mondatrész néha el is maradt, így keletkeztek az *igenis*-sel való feleletek..." (Klemm Nyr. 48:22). Az *igenis*-sel, *igen*-nel való feleletekben is tehát eredetileg a feleletnek azzal az alakjával van dolgunk, amely az eldöntendő kérdésre adott igenlő feleletben már a régi nyelvben is általános, hogy t. i. a felelet a kérdésben kiemelt mondatrésszel vagy az ezt helyettesítő névmással történik. Pl. *Hallja-e kegyelmed? Hallám.* (R. M. K. T. 7:290). *Papa volt-e szent Gergel doktor? Az volt* (uo. 5:232.) *Elállt-e már az eső? Elállt v. el.* *A molnár nagyobbik leánya halt meg? Az.* (L. Klemm Nyr. 48:14, MNy. 18:11.)

A feleletnek ez a formája azonban — mint Klemm (az id. helyeken) kimutatta — „nemcsak az ősmagyar feleletnek, hanem egyúttal a közös finnugor feleletnek alapformája" (Nyr. 48:22). Tanulságos ebből a szempontból az a vogul példa, melyet Kannisto említ (Aik. 308:13, 24) annak a szemléltetésére, hogy „néhány vogul nyelvjárásban hogyan felelnek igenlő módon a kérdések bizonyos fajaira. Ha pl. azt kérdezi az ember, hogy mi a 'burnót' vog. neve, a felelet: „soχnätampχ." Ha most a bizonyosság kedvéért kérdő alakban ismétli az ember: „soχnätampχ?", akkor a vogul röviden azt feleli, hogy „soχnä-". Itt tehát, mikor a kérdés csak egy szó, a kérdezett szónak hangsúlyos részével (az összetétel első tagjával; vö. vog. Ahlqv. soχam, soqam 'schnupfen', Munk. tāmpəχ 'burnót') felel a vogul. (L. még Fokos, Nyr. 49:159.) Egyébként azonban a vogulban, minthogy az esetek legnagyobb részében az ige, ill. az állítmány a kiemelt mondatrész, az igenlő felelet általában az állítmánnyal való felelet alakjában állandósult. Munkácsi meg is jegyzi (Vog. Népk. Gy. 1:195), hogy „a kérdésre való rövid feleletben a vogul az igét ismétli akkor is, ha nem az ige van hangsúlyozva; tehát e kérdésre: *jāməšäkw jälsən?* ('jól jártál-e?') így felel: *jälsəm* ('jártam'), nem pedig: *jāməšäkw* ('jól')"; de l. alább vog. példáinkat.

De lássunk néhány példát a rokon nyelvek köréből: osztj *χätna nëηχo ol?* *χädəη-χo jàstəl:* *ol* 'a házban ember van? A házigazda szól: van' Pápay FgrF. 15:102; *nvη, χodi, liləη?* — *liləη* 'hát te még élsz? — élek' uo. 100 (tkp. 'te, hogyan, élő [vagy]? — élő [vagyok]') | vog. *taile vonluxv? tai (at tai)* 'ists bequem zu

sitzen? ja (nein)' Ahlqv. Wog. Spracht. 131; *jäy-āyi naŋ?* — *am* 'testvérem, te vagy? — én' Munk. Vog. Népk. Gy. 2:24; *nuŋəχ jisən?* — *āməχ jisəm* 'magad jöttél? — magam jöttem' uo. 4:364 (vö. még Lőcsei NyK. 47:331) | *zürj. men pože-e ledtsivni pristaŋe?* — *pože* 'nekem le lehet-e mennem a kikötőhöz? — lehet' Zürj. Szöv. 69; *te ráž jona višan?* — *jona, og vermi* 'te hát nagyon beteg vagy? — nagyon, nem bírok (semmit se csinálni)' NyK. 45:452; *te jerin mukásjs?* — *mə* 'te mentetted ki a bajból? — én' uo. 414; *te ħeve:sta?* — *mə* 'te (vagy a) menyasszony? — én' uo. 429; *kušsem vėli meimu náñjasid? tıra-e?* — *tıra, da ez tai tirmi* 'was für ein Jahresertrag war es letztes Jahr? ein guter? — ja, aber es hat [das Korn] dennoch nicht gelangt' Wichm. Syrj. Volksd. 141 | *votj. ton jö tuž-ama batır?* — *batır* 'te jég igen erős [vagy]-e? — erős' Munk. Votj. Népk. 130 | *cser. pundəš βuj mel'nam kočkəc-mo?* — *kočkəm* 'hast du Pfannkuchen vom Baumstumpf gegessen? — ja, das hab' ich' Gen. Aik. 7:37 (tkp. 'ettem') | *mdv. v'äl'isa ul'ñit?* — *v'äl'isa* 'a faluban voltál? — a faluban' Klemm Nyr. 48:21; *te lomañis kulj?* — *te* 'ez az ember halt meg? — ez' uo.; *tšumbra-li bradit?* — *tšumbra* 'egészséges-e testvéred? — egészséges' uo. | *f tuliko pappi?* — *tuli* 'megjött-e a pap? — megjött'; *kotonako veljesi on?* — *kotona* 'otthon van-e a testvéred? — otthon' Klemm uo.; *luetko tätä kirjaa?* — *luen (en lue)* 'liest du dieses Buch? — ja (nein)' Wellewilt Prakt. Gramm. d. finn. Spr.<sup>2</sup> 43 | *lp. puhtik tirkijt?* — *puhti* 'hoztál-e pénzt? — hoztam' Genetz NyK. 15:148; *laek-gə dən oddžum dām?* — *laem* 'kaptad-e ezt? — kaptam' Nielsen Laerebok i lappisk 1:409; *dən-gə laek oddžum dām?* — *mon* 'te kaptad-e ezt? — én' uo.; *dām-gə dən laek oddžum?* — *dām* 'ézt kaptad-e? — ezt' uo.

Nézzük most, hogy más urál-altaji nyelvekben hogyan felelnek az eldöntendő kérdésre.

A törökségben is a kiemelt mondatrésszel történik a felelet; pl. *kaz. boz sin batır-mi?* — *batır* 'jég, te bátor vagy-e? — bátor' Bál 1:24; vö. *šul kügärčennärne kürmädegez-me?* — *kürmädek* 'nem láttatok-e azokat a galambokat? — nem láttuk' (tagadó képzős igével) uo. 1:58 | *jark satamsəz? dep sordj.* — *satəmen dedə* 'eladod-e? mondván kérdezte. — eladom, mondta' Kúnos KSz. 6:344 | *karacs. bu kışini qızın ala mi-sa džaşın?* — ...*džasn' atası ajtadı* „alama“ *dep* 'willst du die Tochter dieses Mannes für deinen Sohn nehmen? — Der Vater des Burschen sagt: „ich nehme sie“' Pröhle KSz. 10:263 | *oszm. baška čaršj var-mi-dır?* — *var-dır* 'más bazár van-e? — van' Kúnos TNY. 2:33; *seni validen terbiye etmedi-mi?* — *etti* 'anyádtól nem kaptál nevelést? — de igen' Kúnos NyK. 20:164 (tkp. 'téged anyád nem nevelt-e', szószerint: 'nem tett-e nevelést' — 'tett'); *ulan, bu delilik-mi?* — *delilik jā, baška ne olur?* 'fickó, bolondság ez? — bolondság hát, mi volna más?' uo. 179; *sen fransızdže bilirmisin?* — *bilirim jā* 'tudsz franciául? — persze hogy tudok' uo. 325; *peder, valide evdelermi?* — *evet efendim, evdeler* 'itthon van apa



és anya? — igen uram, itthon vannak' Zübeir Hamid KCsA. 1 : 321 | csuv. *sodātn-ī konā?* — *sodap* 'eladod-e azt? — eladom' Mész. 2 : 412; *ēzō ēdēm-ī?* *tēf. kazak kalat: ēdēm!* *tēf* 'ember vagy-e te? mondja. A kozák így szól: ember! mondja' uo. 503; *ku šuvi?* — *šus* (*šuske*) 'ez víz-e? — az' (tkp. 'viz [bizony]') Reg.-Bud. NyK. 1 : 400.

Ugyanez a felelet alakja a mongolban is; pl. kalmük: *χōn-tšin χōγi-m idēd orkkolā, χōγān tsuktū ōgn-tš?* — *ōgnā-w* 'wenn deine Schafe mein Schaf auffressen, gibst du [mir] dann alle deine Schafe? — ja, das tue ich' Ramst. Toim. 27 : 25 (tkp. 'odaadom'): *em bādži?* — *bādžē* 'hattet ihr Arznei? — ja' uo. 97. (tkp. 'volt'); *nandv zarvgdvn-tš?* *genā.* — *zarvgdvnā!* *genā* 'willst bei mir dienen? sagt er. — ja, ich will dir dienen! sagt er' uo. 13; *tši min? arwn aχig alsn kūn min-b-tši?* *genā.* — *min, genā* 'bist du nicht der, der meine zehn Brüder getötet hat? fragt er. — ja, ich bin's, antwortet er' uo. 176.

Az eldöntendő kérdésekre való feleletnek ez a módja úgy magyarázható, hogy a kiemelt mondatrész (ehhez járul rendszerint a kérdőszó is, a magyarban azonban a kérdőszót ma az állítmányhoz tesszük; l. Simonyi M. Köt. 2 : 189) ugyanúgy szerepel (egy esetre vonatkoztatva, mintegy specializálva), mint a kiegészítő (v. névmásos) kérdésnek (általánosságban kérdező) kérdő névmása, azaz a kiemelt mondatrészre úgy felelünk, mint a névmási kérdésre. Pl. ezt a kérdést: *otthon van-e a testvéred?* úgy tekintjük, mintha ezt kérdeznék: *hol van a testvéred?*; *ezt kaptad-e?* = *mit kaptál?* Az állítmánnyal való felelet pedig tkp. a kérdőmondat (igenlő) ismétlésével egyenlőértékű.

Az eldöntendő kérdésnek ilyen felfogásával más, nem-rokon (idg. és sémi) nyelvekben is találkozunk. Így pl. lat. *videsne?* — *video*; *satin habes, mandata quae sunt facta, si refero?* — *satis* (Plautus: Capt. 446); *dic, bonan fide tu mi istaec verba dixisti?* — *bona* (uo. 890); *satin audis, quae ille loquitur?* — *satis* (Plautus: Menaechmi 602); *ob eam rem?* — *ob eam* (Ter. Adelphoe 976) | gör. *ταῦτα οὐχὶ καλῶς λέγεται;* — *καλῶς* (Platon: Kriton VI, E 47) | orosz: *doma li onŭ?* — *doma* 'otthon van-e? — otthon'; *pravda li eto?* — *pravda* 'igaz-e ez? — igaz'; *skazalŭ li ty eto?* — *skazalŭ* 'mondta-e ezt? — mondtam' (Pawlowsky) | angol: *did you make this?* — *I did.* || héber: *uajjōmer lāhem hāšālōm lō* — *uajjōmerū šālōm* 'monda nekik: egészségben van-e? — s azok mondanak: egészségben (van)' Gen. 29, 6; *hāšādā them eth lābān...* — *uajjōmerū iādā'nū* 'ismeritek-e Lábánt... — s azok felelének: ismerjük' uo. 7. (L. még Brockelmann Grundriss 2 : 100.)

Az eldöntendő kérdésre adott feleletnek az a módja tehát, hogy a felelet a kérdésben kiemelt mondatrésszel történik, a finnugor és — úgy látszik — az urál-altaji nyelvekben is általános és ennél fogva ezekre a nyelvekre jellemző; azonban más nyelvcsaládok is ismerik ezt a természetes módon fejlődött (tehát egyik nyelvcsaládban sem átvételen alapuló), bár ott nem általánosan elterjedt nyelvhasználatot.

## A TÖRTÉNETI MONDATTANHOZ.

Írta: Beke Ödön.

1. *A határozatlan névmások történetéhez.* A határozatlan névmások általában a kérdő névmásokból fejlődtek, mint erre már régebben rámutattam (KSz. 14:130, Nyr. 43:70). Egyes szerkezetekben a kérdőnévmásoknak ősi, határozatlan névmásként való használata a mai napig fennmaradt. Ilyen az az eset, mikor a névmást párosan vagy többszörösen használjuk; pl. *Ky tyzedes ky szaszados ky yo kalawwz benne* (BudBasLev. 49); *kitwl tyztit vezy el, es kinek ismeg tyztöt ad* (75); *kyth megh öltenek benneök skyt sebosítottanak* (41); *meg verte wkwt, ... kit eleuenön skit le vaguan az feiet hozta hozzank* (135); *kit le vagtanak bennök skit el vittének es zantalan marhat penzt vittének el, ski az vizben vezöth* (131); *kinek rabiát kinek miet viszi ki* (277); az *chatazo leghinek ky vywary ky komaromy ky geory Isten tuggia ky howa valo* (221); *jde mi nekwnk penig azt jria hogi, ki az vizben holt benne skit nem tud houa löttek* (138); *hol imyth hol amoth tartyak az zegeny marusyakath* (42); Pryny Georgi mastannis Nagi Szölösnek (!) *hat zaza louaggal vagion, Kassa körniwl ismeg hol eöt zazan, hol zazan, hol többen, hol keuesebben* (88); *hol ide shol amoda kochikoth lowokot barmokot, ees magokotis hordozzak faraztiak* (221).

Gyakran 3—4-szer is ki kellene tenni a határozatlan névmást, vannak esetek azonban, ahol legalább az utolsó helyen elhagyják; pl. *de az Ntok alat valok mind szwntelen, hol ket ezeren, hol három ezeren [ ] negy ezeren, hol Feir var ala iwnwk es igyekeoznek, hol Sambok ala, hol Wacz ala es az teöb veg varak ala* (425); ez zent Jakab hauaban... *kj papaj kj komoranj [ ] tataj eösue gjwlueu, az htls czasar vara ala ... jwttének* (494).

A következő két mondatban, mely ugyanazon dologról szóló két levélben fordul elő, csak az első helyen van kitéve a névmás, s kétszer van elhagyva: az zaimok szpahiak eginehanzor fel keolthek panazolcottak miuel *kinek eztendeye, [ ]keth eztendeye, [ ]három eztendeye*, hogy jobbaga be nem jeo (324); ezerszer az zaimok, szpahiak feöl tamattak, kiknek faluiok, *kinek esztendeötwl [ ] kett esztendeötwl [ ] három esztendeötwl foguan be nem iwttek* (322).

A határozatlan névmásnak az ilyen páros használatban az a jelentése: 'néhány — néhány', 'némely — némely'. Vannak azonban olyan mondatok, melyekben az egyik *ki* helyett *néhány* áll; pl. Pakosnal reaiok wtöttenek *eginehania*t le vagtak es *kit* el vittének bennök (135); reaiok wtnek, egi *nehania*t bennök meg ölnek, s *kit* el viznek, 41 louakat vyttének el. (166). — Hasonlók még: az hatalmas czasar viteziben *sokat* le vagott, *kiket* penig eleuenöen el vjtt (290); jm nem regönnis Zent miklosrol valamy zegeny törökök elesert mönnek volt, rea talaltak es *kit* le vagtak bennök (150); de ... eleö nem mehettek szandekokban, iollehet *kikeöt* le vagtak, eleueneön tizen negyet vittek el (287); az begh eö maga szarazon az vitezeökuel leuen leöttek eöket, *kiket* penig le vaguan nagy saykat hoztak volna el (304); Palasti Benedök attiafiat Palasti Gergölt ötöd magaua el fogta *kit* le vagot bennök (133); taligasokat szekeresöket barmostul el vittek, s *kiketh* le vagtanak; az egierek reaiok wtöttenek 9 eleuent

vittenek, *es kyth* le vagtanak (90); az zent kirali besli aghat *meni magaua* el viuek, *skit* le vagtanak bennök (132, 136).

**2. Egy régi határozás szerkezet.** A *fizet* ige mellett ma -ért ragos határozó áll, régen azonban ilyenkor -tól től ragot használtak; pl. uagyon az hatalmas czaszarnak egy Alap neuw faluia, mely falu feölden uolt eleiteöl fogua egy seletrom haz, kiben seletromott feöztek, *kiteöl* mind ez ideig senkinek semmit fizettek (1586, BudBasLev. 363); azt irta nekik, hogy ha nem fizetnek az *haztol*. ugy czelekeödik ueleök (uo.); Ezüst *olvasztástul*, *próbálástul* fizettünk ... 3 frt 10 dr. (1616, Radvánszky, Udvar-tartás 9); Az lakatosnak az *csatoktól* fizettem 3 frt. (1620, uo. 34); Ugyan-ezen palotának *mázolásátul* fizettem a tokaji fazekasnak kész pénzt 8 frtot (1618, ua. MCsaládelet 2:24); az üveg ablakokat csináló, kassai üveges Mártonnak tizennégy száz üveg *tányéroktul* fizettem huszonnyolc frtot (uo. 26); azon palotában két kemenczékben alja *csinálásátul* az köműve-seknek fizettem négy frtot (uo.).

Az *ad* ige 'fizet' jelentésben szintén hasonló szerkezettel áll: Egy kethszeres cheres zibol chinalth jeles io huszar *fektul* aggianak harmjcz keth penzth, Egy parazt fektul Tyz penzth (1558, MNy 12:33). Egy wý patkotul negy penzt aggianak (uo.). Isméglen más nyeret boréttattam *attul* adtam 60 dr. (1567, MCsal. 2:20); Nagy *lótul* adtam az kovácsnak 1 f. (uo.); a fa sisak *faragásátul* adtam 35 fr. Az *festésétul*, *aranyazásátul* kép-irónak adtam 40 fr. Az aranyos zászlónak *megvarrásátul* adtam 70 fr. Az maga képének *megírásátul* képirónak adtam 80 fr. (1617, uo. 3:374).

Ige nélkül is: *Czimerektul* az képiróknak 2 f. 30 d. Egy kopja formára csinált *fátul*, mölyre szegény ur aranyos zászlóját függesztették, *kereszteltul* és néminemő *rámáktul* ... 30 fr. Az szegény uram *képétul* 3 fr. Az ón *koporsótul* 100 fr. (1617, uo. 370); A képirónak fa *czimertul*, *zászlótul*, és *sisaktul* 310 fr. A fa czimernek és az sisaknak *kifaragásoktul* 60 fr... Az kopja vasnak *megaranyazásátul* az ötvösnek 3 fr. (uo. 371); Az zászló *varrásátul* az szabónak 2 fr. 75 d. (uo. 372); Az csiszárnak *aranyozásoktul* 50 frt.

Ezt a szerkezetet már Simonyi is említi, de az ő példái mind ige-nélküliek. A szerkezet régiségét bizonyítják a rokon nyelvek is; pl. finn: *maksoin pojalle markan hänen vaivastansa* 'fizettem a fiúnak egy márkát az ő fáradságáért' (Budenz, Finn nyelvtan<sup>2</sup> 96); mordvin: *M mon tăn valfta ramajnä* 'én ezt egy rubelen vettem'; *M alašazen simdemda maksim kati-meze* 'lovam itatásáért adtam neki valamit' (NyK 44:172); cseremiszi: *C ko'mbâ yâč'ân taya'm na'tôm* 'a lúdért egy kost kaptam'; *βi'tlâ tenge yâč' kok pâč'a'lâm luklân ulâl č'âla* *poγâšlike* 'ötven rubelért a két vadászt elvitték minden holmijával együtt' (Beke, CserNy.. 221); zürjén: *marko i űebas epeſ slo rublejſ* 'Marko megint megveszi száz rubelért'; *sije bara vuzalis vit-šojs* 'ő megint eladta ötszázért' (Szendrey, NyK 46:95).

**3. Harmad magával.** E kifejezésben, mely azt jelenti, hogy a harmadik őmaga, a sorszámképző eredeti alakja maradt fenn. A NySz. több adatot közöl a *magával* címszó alatt, az egyik adat azonban különösen érdekes: *Ket ezer magaval* ki szallot vala (CsomaK). Amint látjuk, itt alapszám van, nem pedig rendszámnev. A következő adatok azt bizonyítják, hogy a százasokat és ezreseket a régi nyelvben alapszámnévi alakjukban hasz-

nálták: az tatay kapitan gyaloggal louaggal *ket zaz magaua*l Geztös ala zaguldot vala (Budai basák levelezése 176); mert Aly beg teöbuel nem uolt, hanem csak *harom szaz magaua*l mentt uolt az szanczagsag kerwlni (311); ki menttuolt *harom szaz magaua*l (334); negh beögh *negy ezer magaua*l mentek uolt Kanisa ala (347); itellye megh feölsegeöd ha egj begh *eöt ezer magaua*l mehett kj (232); Dobo Ferencz ugy mint *nyolc ezer magaua*l ... Czigerdelen ala iww (345); *egynehany ezer magaua*l igyekeozeot uolna Wesprimre; ha *anny ezer magaua*l mentt uolna (311); az egrick *egy nehany ezer magokua*l Szolnok ala indultanak uolt (311, 312); mint mostan Dobo Ferenczis indult volt Wacz ala *egynehany ezer magaua*l (425). Simonyi a Magyar Határozókban tárgyalta ezeket a kifejezéseket (I. 369), de neki ez nem tűnt föl, a NySz.-ban levő adatot sem idézte, sőt Haller Hármas Históriájából olyan adatok álltak rendelkezésére, melyekben sorszámnev volt, pl. *másfél ezered magokkal, ezer s két század magokkal*. Úgy látszik tehát, hogy a 17. sz. végén, s a 18. századtól fogva már ez az alak általánosult. Ma azt mondjuk: *sokad magával, kevesed magammal, hányad magával, néhányad magával*, a régi nyelvben még *többed magával, némelyed magával, valamennyid magával, annyid magával* (NySz.), de eredetileg — úgy látszik — ezeket is képző nélkül szerkesztették, pl. az zent kirali besli aghat *meni magua*l el viuek (BudBasLev. 132, 136); *mennyi magával* leszen lovas, szivesek-e, arrul tudósiton kglmed (1649, TörtT. 1907:363); *egy nehany magaua*l el fogtak (BBL 309). Már a NySz. idézi: *sők zamtalan magawa*l (ÉrdyK); *keues magaua*l (Károli); *annyi magával* (Ver). A NySz. MA.-ból ezt is idézi: *hetven magával* búdosott, a tizes számok ilyen használatára azonban ez az egyetlen adat, mert más esetben sorszámnevképzős alakokat találunk: Tihanbol uolt ucleök Paxy Balas, *tizenkilenced magaua*l es kett taraszkual (BudBasLev. 316); *huszon eoted magawa*l (Ver. NySz).

4. **Egy ismeretlen kötőszó.** Simonyi Magyar Kötőszók c. munkája szerint az okhatározó kötőszók a következők: *hogy, mert, mivel, mint-hogy, mivelhogy*, nem említi ellenben a *minek* kötőszót, melyre egy domokosi (Szolnok-Doboka m.) népmesében két példa is van: Gyere, itt van két arany körti, szakaszd le *minek* jót töttél véllem (Nyr 12:526). Boldagúl ílt vóna gyermekeivel, de nem nyughatott mégsem, *minek* a felesígit megölte oknélkül (564)<sup>1</sup>. A *minek* itt helyettesíthető a *mert, mivel* kötőszókkal, s keletkezését is úgy lehet magyarázni, mint a *mert*-ét. A *mert* t. i. *miért*-ből fejlődött, s eredetileg kérdő szó volt (MKöt. 2:228) ok- és célhatározó jelentéssel. A *minek*? eredetileg csak célhatározó szó volt, a nép azonban nem tesz különbséget a cél- és okhatározó közt, s így válhatott a *minek* okhatározó kötőszóvá. Úgy látszik, ez máshol is végbe ment a népnyelvben, mert a kapnikbányai nyelvjárásban: «a *minek* mind kérdőleg, mind visszahatólag jó vonzatba, helyett: *mi végett*. Visszahatólag inkább ezek helyett: *aminek* v. *minekhogy*, v. *azér hogy*, *amér*, v. *azér amiér*, v. *amér hogy*; pl. *aminek*, v. *amér hogy jó vagy, szeretlek*» (NyK 2:370, MHat. 1:285, MKöt 3:241).

<sup>1</sup> A mese címe: A bába és az öreg ember, s a végén hasonló motívum van Gyulai A gonosz mostoha c. verses meséjének egyik részletével.

## IRODALMUNK ÉS A FINNUGOR NYELVHASONLÍTÁS.

Írta: **Rubinyi Mózes.**

Irodalmunk a finnugor nyelvhasználat gondolatát soká idegenkedéssel fogadta. Dugonics András ugyan, már közvetlenül Sajnovits hatása alatt, mohón a finnugor rokonság mellett látszik lenni az *Etelkában*, a *Jolánkában* és az *Etelka Karjelben* c. színművében, mely utóbbinak a színhelye is a finn-lapp rokonnépek északi birodalma —, de ez nála csak külső máz. Német regényeket és színdarabokat írt ő át, a szöveget megcifrázta jó magyaros mondásokkal, nevekkal, s egy pár helynévénél alig több tünete van az ő finnugor barátságának is. Viszont már ismeretes Barcsay Ábrahámnak Bessenyeihez intézett híres verse:

*Sajnovits jármától óvjuk nemzetünket  
Ki Lappóniából hurcolja nyelvünket.*

A «halzsíros atyafiság», a lenézéssel emlegetett «finnezés» még Budenz iskolájának diadalmas érvényesülése után is felbukkan, mint a tudományos visszaesés fájó tünete. Ezúttal kizárólag a finnugor nyelvhasználat elfogadásának magyar szépirodalmi, költészeti és irodalomtudományi tüneteit kutatva, mingyárt a kitűnő *Zempléni Árpád* nemes alakja tűnik fel előttünk. Valószínű, hogy Zempléni Pápay József hatására kezdett osztják és vogul népköltészeti motívumoknak költői feldolgozásával foglalkozni. Zempléni mint a Földhitelintézet tisztviselője kerülhetett Pápay Józseffel, a M. T. Akadémia könyvtárnokával kapcsolatba (Trócsányi Zoltán szíves értesítése szerint) s az ő hatására fordulhatott figyelme e magyar költői szempontból merőben kimerítetlen anyagra.

*Zempléni Árpád* (eredeti nevén Imrey Árpád, 1865—1919) a Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság tagja *A kalapács* c. költői elbeszélésével (1909) megkapta az Akadémia Nádasdy-jutalmát. E mű két eddai ének nyomán készült ugyan, de összekapcsolta a kitűnő költő az északi hitregét a finnugor ősi világgal. De már elébb, kizárólag finnugor tárgyú a *Bosszú* c. kis eposz (1907), amely nem más, mint a *Munkeszi hadisten* c. osztják hősi ének földolgozása. Anyaga a Pápay József-féle osztják népköltési szövegkiadásból való. Róla nagyszerű méltató jelentést írt Négyesy László (a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban, 42:123—127. l.). A *Vasfő és Ime* s a *Mogyoróbél herceg* (ez 1913, amaz 1918) vogul tárgyúak. A kiválóbbik, a *Vasfő és Ime*, Munkácsi Bernát Vogul Népköltési Gyűjteményének a *Kaltes-leány nászregéje* c. részletét dolgozta fel (II. k. 294—310. l. 1892). Egy tudós bírálója (Zoltvány Irén, I. Irodalomtörténet, 1918. 73—75. l.) főleg a verstechnikát tartja mesterinek. Zempléni a Kalevala versformáját alkalmazza tarkítva rövidebb sorokkal, alliterációkkal. Az igézetekkel, varázslatokkal túlterhelt eredeti szövegből Zempléni naív hangú, de élvezetes és érdekes olvasmányt teremtett. E művei frazeológiájukban, hasonlataikban, metaforáikban az eredeti szövegek sajátos s a magyar lélek számára ma is exotikus világát mesterien tükröztetik. Kétségtelenül Zempléni Árpád az egyetlen magyar költő, aki e sajátos világot behozta költészetünkbe s így érdekes vállalkozása már e szempontból is örzi az ő elmulthatatlan, nemes emlékét.

De a finnugor nyelvhasználat elfogadásának tünetei még két költői műben jelentkeznek. *Kozma Andor Turán* c. «ősregéje» (1922) a magyarság eredeztetésében egy *Tur* nevű ősré megy vissza, kinek hét fia közt ott van *Ugor* is. (l. 103. l.).

Egyenlőn bírja *Tur* szívét  
De más meg másért mind a hét:  
Hunor, mint szép *Mese*, vakmerő;  
Magyarban *Ós*é az erő,  
Som és *Ugor*, két szőke fi  
Indára emlékezteti;  
Turk és Tatár sötét szeme,  
Ugy ég, mint *Aknahon* szeme,  
S a legkisebb, kit *Tur* becéz  
A furcsa kis *Nap* csupa ész.

Valóban a költővel mi is azt mondjuk (145. l.).

Egy ősi törzsön mennyi ág  
S mindnek világa más világ.

*Sebestyén Gyula: Gesta Hungarorum* c. műve (1926) (a magyar hősmondák öt könyve) prózában írott Előhangjában, a 18. oldalon azt mondja: «Örökség jogán hozzányultunk a szibériai félpogány vogulosztyák testvérnépünk csodálatosan fejlett és más turáni néptől meg nem közelített mitológiájához. Magornak négy fia volt, ezek: Szumir, Magyar, *Ugor* és Csud. Ugornak két ízben is derék ikrei születtek: Egyszer *Zürjén*—*Vottyák*, másszor *Vogul*—*Oszttyák*. Műve 85. lapján olvassuk:

E magyar már lovas nemzetté fejlődött,  
Mikor a negyedik fia megszületett.  
Okos Csudnak hívták, mert *Tur* tanácsára  
A Griff-hegyeket is végigbarangolta.  
S a Griff-madarakkal őriztetett rezet  
Megtalálta s talált termés-aranyat is.  
Finn, Észt, Vepsz, Vót és Liv voltak a fiai.  
*Tur* oktatta őket. Mind' azt hajtogatta  
Hogy szeressék egymást és tartsanak össze,  
Mert ha békességben élnek, sok országot  
Benépesíthetnek és meg is tarthatnak.  
A Csud három öccse: *Lapp*, *Mordvin*, *Cseremisiz*.

Irodalomtudományi és esztétikai szempontból a finnugor nyelvhasználat eredményeit először *Négyesy László* alkalmazta abban a remek alapvető tanulmányában, amelynek ezt a címet adta: *A magyar irodalom és költészet fejlődése*. (Megjelent az Akadémiai Értesítőben 1925, 263—279. l. és külön is. Franciául a *Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes*-ben, 1926. 1—4. sz.) E mű rámutat arra, hogy a finnugor népek gazdag népköltészetének két ősi alaki sajátága a parallelizmus és az alliteráció a magyar népköltészetnek is alapvető sajátosságai: a gondolatoknak némi változatokban való ismétlése és a hangsúlyos szóknek betűrimmel való

kiemelése (vö. Pintér, Irodalomtörténete I. 50. l.). Négyesy figyelmeztet arra a meglepő tényre is, hogy a legmagyarabbnak érzett versforma: az ősi nyolcas a többi rokonnépek nyolcas sorainak magyar megfelelője. Négyesy e tanulmányának az a tudománytörténeti jelentősége, hogy a finnugor nyelvhasználat eredményeit kiemeli a nyelvi és általános népi eredeztetés köréből és konkrét gondolatokkal szolgál más szellemi, így költészeti eredeztetésre vonatkozó probléma-körre vonatkozólag.

Ezen az úton haladt tovább Kodály Zoltán (Sajátságos dallamszerkezet a cseremis népzeneben, Balassa—Emlékkönyv, 1934) és Szabolcsi Bence akkor, midőn egy zenetörténeti előadásában (vázlatát l. Nyr. 63:50—51. l., teljes szövege: *Népvándorláskori elemek a magyar népzeneben*, Ethnographia, 1934, 3—4. sz.) rámutatott arra, hogy népzeneinkben két réteg van. Az első réteg (gyermekjáték-dalok, sirató és regős-énekek hatfokú hangsorával) a finnugor népek régi dalaival mutat rokonságot. A medve-énekek s a mi sirató és regős-énekeink szoros rokonsága azt bizonyítja, hogy az utóbbiak az őshazából valók. A másik réteg, melynek maradványai a székelység körében maradtak meg (pentatonikus, strófás szerkezetű, lépcsőzetesen lefelé lejtő dallamok) főleg a cseremiszeknél mutatnak meglepő analógiákra. Adataik nemcsak tudományos szempontból mutatkoztak rendkívül meggyőzőknek, hanem egyszeri hallásra is a rokonságoknak meglepő példáit szolgáltatták.

E teljességre nem törekvő, vázlatosan közölt anyagból kiviláglik, hogy a *budenzi* nyelvtudomány álláspontja immár a magyar költészetben s a magyar irodalomtudományban is mutatja elmúlhatatlan hatását.

## KERÉK ERDŐ.

Írta : Kalmár Elek.

Kis gyerek koromban mindig valami kellemetlen érthetlenséget éreztem, mikor az «Ezt a *kerek erdőt* járom én», vagy a «*Kerek udvar*, kicsi ház» kezdetű dalokat hallottam. A mi falunkban az erdő mingyárt a kertek szélén kezdődött és hegyen-völgyön át napi járó földre is kiterjedt. Lehet az erdő oly kicsiny, hogy látni lehessen, hogy kerek az alakja? És én csak szögletes udvarokat láttam. Van-e valahol igazán kerek udvar is?

Később, mikor már latint is tanultam, azon csodálkoztam, hogy hogy hívhatják *Rotundá*-nak azt a hágót, melyen át falunkból, Horgospatakáról, Kapnikbányára vezet az út, mikor ott semmi sem kerek? Egy hegyvonulat ineredek oldalán kanyarog fölfelé az út! Aztán hallottam *Somkerékről*, *Almakerékről*. Almakereket megértettem, mert az almafa megnő annyira, hogy keréktalpat és kerékagyat lehessen gyártani belőle, de milyen lehet a somfából készült kerék? Miféle történet, vagy legalább adoma rejtőzik emögött a név mögött?

Már az egyetemre jártam, mikor *Kerekegyház* nevével találkoztam. Hm, nem is hallottam, hogy kerek templomaink is lettek volna, még pedig a kereszténység első századaiban, amikor a *templom* még nem szorította

ki az akkori «szent» szóval jelölt «szent ház» nevét, az «egyház»-at. Szóval tovább és tovább homálygott valami előttem a «kerek» és «kerék» körül.

Most talán tudok némi világot vetni erre a homályra.

Mennyiféle *kerék* van? Önállóan, egyedül, vagy előtagban szerepel a *kerek*, néha *kerék*: 1) fák, növények nevében, illetőleg ezekből vett helynevekben, 2) másféle helyek, dülők, községek nevében, 3) személyek nevében és az «egyház» szó előtt. Még pedig oly nagy számban, hogy az utolsó teljes Helységnévtárban valami 26, az Oklevélszótárban 33-nál több ilyen nevet találunk.

1) Kerék (arbor ilicis), Kerek (arbor ilicea), Kiskerekalmás, Kerekdió, Kerekfa, Kerekfenyő, Kerekgyümölcs, Kerekharaszt, Kerekkökény, Kereknád, Kereknyár, Kerekkrakattya, Kerektövis.

2) Kerekaszóút, Kerekberek, Kerekdomb, Kerekerdő, Kerekérhát, Kerekérszád, Kerekfőfoka, Kerekgede, Kerekgödöllye, Kerekhalastó, Kerekhalom, Kerekhegy, Kerekhegycseréje, Kerekhegyparlaga, Kerekhomokhegy, Kerkmál, Kerekmező, Kerkmocsár, Kerkmorna, Kerkörvénytava, Kerkpuszta, Kerkkrét, Kerksziget, Kétkeréktava, Kerktető Kerktó, Kerkudvar, Kerkvölgy, Kerkki, Kerköd.

3) Kerekegyház, Kerekegyháza, Kerek boldogasszony egyháza, Fülöp kerekegyháza, Kerek Szent Tamás, Kerek Joannes.

Mint utólag is hasonló szerepet játszik ez a szó:

1) Almakerék, Bükk-kerék, Csipkerek, Harasztkerék, Füzkerék, Kökényszilvakerék, Mogyorókerék és Monyorókerék, Meggykerék, Nyárkerék, Rekettyekerék, Somkerék, Szilkerék.

2) Borkeréki, Erdőskerek, Középkerek (kaszáló neve), Méhkerék (v. ö. Méhkert), Lmkerék (v. ö. Kerek mocsár), Padkerék, Tókerék, Tókeréki, Vasaskeréki.

3) Balogkereke, Becsekereki, Egyházaskereki, Mestörkereke.

Mi lehet az eredete ennek a sok és annyiféle keréknek és kereknek? Nekem úgy rémlik, hallottam egy balladában ilyen sorokat:

Amott kerekedik egy fekete felhő,  
Benne tollászkodik egy fekete holló,

egy másikban pedig ezt:

Ahol kél, ahol kél egy fekete felhő.

Más ilyen kifejezéseink: *útra kél* és *útra kerekedik*, *szél kerekedik*, melyek semmi kerek alakot nem szemléltetnek. Ebből láthatni, hogy a *kerekedik* a *kél* gyakorítója. A régi nyelvben a tövégi *l* átváltozott néha *r*-ré akkor is, ha nem volt a szóban két *l*, mint a *pilulá*-ban, *mélyföld*-ben, hogy ennek elkerülése végett kellett volna *pirulá*-val és *mér föld*-del változatosabbá tenni a kiejtést. Átalakult az *l* önállóan is, miut a *fúr* igében, mely *fül*-ből lett s eredeti alakját máig csak a *fulánk* szóban őrizte meg. Több példa is van *Simonyi—Balassa* Tüzetes magyar nyelvtanában (121. és 123. l.)

Ha pedig a *kerekedik* a *kél* gyakorítója, akkor a *kerék* és *kerek* annak *-ék* képzős származéka.

A mag *kikel* s ha ezt a tövet *-ék* képzővel látjuk el: *\*kel-ék*, meg-



értjük a fák, növények neveit s rábukkanunk arra az eredeti magyar szóra, melyet, mint a *templom* az *egyház*-at, úgy szorított ki a magyar nyelvkincs kincsházából a *palánta*. Tehát *kerék* a. m. palánta, *kerekfa*: magról kelt, fiatal, növendékfa, *kerek gyümölcs*: ültetni való, talán még be nem oltott gyümölcsfa, *kerek erdő*: ültetett, fiatal erdő. Érthető, hogy az ilyen, ültetett erdőt járja a kerülő. Valóban, az oklevelek gyakran teszik hozzá e nevekhez a *dumus*, *dumetum*, *spinetum* magyarázatot, vagy fordítást és ez mind az erdő fiatalságára, cserje, bozót voltára vall.

A fák fiatal, növendék, mintegy tovább ültetett volta megmagyarázza a *kerek udvart* is. A megházasodott fiú az apja telkén marad, a ház belső végéhez épít még egy új «kicsi» házat és fiók-udvart, mellé ültetett, «kerek udvart» szab ki eléje az addig érő kertből. Egész uccák keletkeztek így sok faluban. A 2) alatt felsorolt helyek közül kaphatta több valóban az alakjáról a «kerek» jelzést, de sokszor csak ilyen, utólag oda épített aszoutat, halastavat, hozzávett rétet, pusztát is jelenthetnek azok, különösen az önálló falunevek: *Kerék*, *Kerek*, *Becsekereki* stb.

Legvilágosabb a «fiók» jelentés az «egyház» szóval kapcsolatban. *Kerekegyház*, vagy *Egyházaskereki* valamely nagyobb egyház mai szóval úgynevezett leány-egyháza. *Fülöp kerekegyháza* azt jelenti, hogy ez a leányegyház szent Fülöp tiszteletére van szentelve.

Hogy a keréknek ez a palánta, ültetvény, növendék, fiók jelentése hamar feledésbe ment a szekérkerék gyakorisága miatt, azt az is mutatja, hogy már régi oklevelek is «rotundum» szóval fordítják s néha csak ezt a latin nevet használják. De világos, hogy mindenütt, ahol «*silva rotunda*» áll, ez a magyar név rejtőzik mögötte, így az én falum csakugyan ültetett erdeje mögött is.

Vannak *l*-lel maradt ilyen dülő- és falunevek is. Így: *Kelő*, *Kellő*, *Kellénk* és ezek származékai: *Keléd* (-d-vel tovább képzett *Kelő* igenév), *Kelem* (-em képzős, mint *folyam*) és ebből *Kelen* (Zemplén megye, amennyiben nem származik esetleg a *Kilyén* személynévből), talán *Kelenföld* is, mert nem valószínű, hogy *Krenfeld*-ből származnék. Mikor két *l* közül az egyiket *r*-ré szoktuk változtatni, nem valószínű, hogy megfordítva az ott talált *r*-et második *l*-lel cseréltük volna el. *Kelenföld* tehát a. m. palántásföld. A *Kelem* további párjai: *Kelenye*, *Kelenc*, *-Kelence*, *Kellemes*. Összetételben: *Kelemér*, *Kelembér*. Ugyancsak fapalántákra, kikelő fákra vonatkozik a *Kelet* dülönév: «mons *Istenkelete*», «terra *Szeuleus-kelethy*», «*terrarium arabium Aagkelethy*» (v. ö. ágerdő, azaz fiatal erdő). *Kelcse* és párja *Kölcse* a. m. \**Keleső*, azaz *-es* gyakorító képzőjű igenév az ismert *s*: *cs* és *ó*: *é*:*e* hangváltozásokkal és ezek párjai: *Köcse*, *Kelcsó* (Sáros m.), *Kölcsény* és *Köcsény*, *Kelecsény*. Van egy feltűnő, igen érdekes név is: *Kéles* Bács-Bodrog megyében. Ebben a *kél* olyan képzőnélküli, vagy talán képzőjevesztett névszó, mint a *fagy*, *zavar*, *nyom* (l. Tüzetes m. ny. 471. l.). Összetételek: *Kelebény* (v. ö. Bényi, Bénye, nem tudom, ide vonható-e Lébény), *Kelestény* (v. ö. Tényőfalu, Tényőhegy), *Kelnek*.

Ha ezeket az *l*-es töveket látjuk, a *kél* igéből még más *r*-es tövű faluneveket is származtathatunk.

Nagyon világosan tartozik ide *Kerelő* (Kisküküllő m.), olyan *-al*, *-el* műveltető képzőjű igenév, minő az *aszal*, *forral*, *terel* igék képzője, össze-

tételei: *Kerelösárpatak*, *Kerelöszentpál*, továbbképzése: *Kerlés*. A *kél*-ből, nem a *könyörgést* jelentő *szóból* ered *Kérő*. A *Kéles*-ben rejlő név *r*-es párja *Kér* ezekben: *Kérhalom*, *Képuszta*, *Kéremjén*, mint utótag az utolsó teljes Helységnévtár 19 községe nevében szerepel: *Hajmáskér*, *Alkér*, *Felkér*, *Kiskér*, *Kurtakér*, *Ókér*, *Újkér*, *Varjaskér*, *Egyházaskér*, *Szentgáloskér*, *Magyarkér*, *Németkér*, folyónevekkel: *Ipolykér*, *Szamoskér*, megyenevekkel újabban megkülönböztetve: *Abaújkér*, *Hontkiskér*, *Nyitra-kiskér*, *Nyitra-nyagykér*. Származékai *Kerc*, *Kerec*, *Kerecke*, *Kércs*, *Kercsed*, *Kerecse* (-hegy, -liget, -szeg), *Kercsen* és *Kercseny*, *Kercsend*, *Keresd*, *Kereskény* és *Köröskény*, *Keresnye*, *Körösös* és a *Körös* összetételei oly megyékben, melyekben nem folynak a *Körösök*, pl. *Köröseny* (Sáros m.), *Körösmény* (Csík m.), *Körösmező* (Máramaros m.), *Köröstény* (Vas m.) *Körös* megye és község az egykor színmagyar Szlavonországban s az ottani *Kris*, *Krizs* és más hasonló szláv alakot fölvevett helynevek. A *Kelem* *r*-es párjai: *Keremcse*, *Kerenc*, *Kerény*, összetételekben: *Kernyécsa*, *Kernyája*, ő hangzóval: *Köröm*, *Körme*, *Körmend*, *Körmöc*, *Körmöcse*, *Körmösd*, *Környe*, *Környesd*. Természetesebb dolog ezeket a helyneveket ültetvényekről, mint állati körömből magyarázni. További nevek: *Kerész*, *Kereszély*; a *Kelet* párja *Kerettye*.

Az átkelést jelentő *kel* *r*-es tövéből származik a *kerep*: hajó. Ez a szó az eddig egyedül állott *ülep* képzésével (l. TMNy 393. l.) azonos képzésű s a fenti *Kéles* és *Kér* szókkal együtt azt mutatja, hogy a letelepedés korában több igető szolgált képző nélkül főnév gyanánt, mint most. Van növényt jelző *kerep* is és talán inkább ezzel kapcsolatos *Kerepes* és *Kerepec* neve.

Íme, a *kerek* erdő erdei homály terjengése helyett éppen sok irányú és mély bepillantást enged a településkori magyar nyelv életébe, sőt a letelepülés történetébe is.

## HONT ÉS PÁZMÁNY.

Írta: Moór Elemér.

— Második közlemény —

A *Pázmány* névről tudnunk kell, hogy az Árpádkorban a nemzetség neve mindig csak *Paznan*, *Pazdan* alakban fordul elő, ugyancsak így és *Poznan* alakban az Árpádkorban szn.-ként is szerepel (*Pozman* alakban csak egyszer). Ebből a szn.-ből származnak mai *Pázmány*, *Pázdány*, *Pázmánd* hn.-eink; ezen hn.-nek legrégibb alakja: *Poznan*, *Paznan* (v. ö. *Melich* i. h. 705 708).

*Melich* szerint ez a név ófn. *Pazaman* ∞ *Pazman* névalak átvételéből származott olyanmódon, hogy ebből a magyarban *\*Päszmán* > *\*Päzmán* > *Päznán* > *Poznán* és *\*Päzmán* < *Pázmány* fejlődött. Ez a névmagyarázatot azonban mind magyar, mind német nyelvi szempontból elfogadhatatlannak kell mondanunk.

Tartsunk azonban rendet és vizsgáljuk meg először azt a német névalakot, amelyből *Melich* kiindult. A *Förstemann*-ban talált egyetlen

adattal képviselt *Pazaman* névalakot Melich *pasaman*-nak (tehát sz-szel) olvassa. Ez az olvasat azonban képtelenség, mert az ófn.-ben két rövid magánhangzó között csak *ž ž*, vagyis geminált *[s]* fordulhatott elő. De ez az ófelnémetkori név, amelyet Melich ismét csak a külső betűalak után indulva Förstemannból kihalászott a magyar *Pázmány* név megmagyarázása érdekében, mégcsak *passaman*-nak sem olvasható, hanem csakis *patsaman*-nak. Két rövid magánhangzó között ugyanis az ófelnémetkori emlékekben a *z* betű a *[ts]* affrikáta jelölésére szolgált; csupán hosszú magánhangzó után fordul elő az *[s]* hangnak egyszerű *z* betűvel való jelölése is.<sup>1</sup> De még az az esetleges mentőötlet sem jöhet a *Pazaman* névalak esetében szóba, hogy a nevet csak felületességből írták két *zz* helyett egy *z*-vel. Förstemann névtárában ugyanis ott találjuk a *Pazeman* alcímszó után ezen névnek *Peziman*, *Bezeman* mellékalakjait is. És hogy ezekben a *z* tényleg *[ts]*-nek olvasandó, azt a *Peceman*, *Beceman* írásos alakok is világosan tanúsítják.<sup>2</sup>

Melich azonban a Förstemannban talált és hibásan olvasott névalakot meg is magyarázza és ennek során alaposan rádupláz az előbb tárgyalt nyelvészeti tévedésére. Melich ugyanis azt hiszi, hogy a név előtagja azonos «a ném. *Baso*, *Basilo* szn.-ben lévő német közszóval.» Ilyen német közszó a németben nincs, ellenben az idézett nevek Förstemann szerint valószínűleg az óskand. *basa* «támaszkodni» szóval függenek össze. Bármint legyen is, az idézett nevek *s*-sel vannak írva, ami azt tanúsítja, hogy a germ. *s* szerepel bennük, ezt a hangot pedig az ófn. korban magánhangzók között *ž*-nek ejtették. Igazán, már szinte bámulatosnak mondható, hogy Melich, aki valamikor a magyar nyelv német jövevényszavairól írt, a német hangtörténetnek ilyen elemi tényéről — Schwartz Elemérhez hasonlóan — teljesen megfeledkezett. Sőt, hogy ebben az esetben nem valami figyelmetlenségből származó elszólásról van szó, azt mi sem tanúsítja jobban, minthogy Melich odavetőleg azt is mondja, hogy az ófn. *Pazaman* névalak esetleg az ófn. *baz* «melius» szóval függ össze. Számára tehát alapján véve tökéletesen mindegy, hogy egy ófn. szó *z*-vel vagy *s*-sel van-e írva.<sup>3</sup>

Semmiesetre sem csodáljuk azonban, hogy Melich a *Patsaman* helyen tévesen *Pasaman*-nak olvasott *Pazaman* név etimológiáját illetőleg habozott és kétségeskedett. Egyszerűen azt kellett volna ugyanis mondania: «A habozott és kétségeskedett. Egyszerűen azt kellett volna mondania: «A *Pazaman* név eredetét nem ismerem.» Ő azonban a név eredetére vonatkozó vélekedéseinek felsorolását a következő mondattal kezdi: «...a nyug. germ. \**Pazu-man* (sic!), feln. *Pazaman* előtagja lehetne azonos...» Hogy mi szükség volt a név etimológiája szempontjából a nyugati germán

<sup>1</sup>) V. ö. Braune, Ahd. Gramm.<sup>3</sup>, 169.

<sup>2</sup>) A *Pazaman* és *Peziman* alakpárok összetartozásának szemléltetésére Förstemannból a példa kedvéért még a következő névpárokat idézhetem: *Azaman* és *Eziman* (222. l.), *Faraman* és *Fariman* (498. l.), *Wazaman*, *Waziman* és *Wezeman* (1550. l.).

<sup>3</sup>) Az ófn. *baž* szóval összefüggő német szn.-k valóban vannak; ezek azonban mindig kettős *zz*-vel vannak írva, ilyenformán: *Pazzerich*, *Pazzwin*, *Bazzulř*, *Pezzira*, *Pezzista*. Ez a körülmény is világosan tanúsítja, hogy a *Pazaman* névnek semmi köze a *baž* szóhoz.

alak kicsillagozására, azt még maga Melich sem tudná talán megmondani. A forrásban talált nevet helyesen elolvasni tehát nem tudta — à la *Ung* —, eredetét illetőleg kétségeskedik, de a név nyugati germán őset egy zsonglőr könnyedségével megcsillogtatja a bámuló történészolvasók előtt. Ezúttal azonban a nyelvbüvész úr kissé elvétette a mutatványt. Közismert ugyanis, hogy a felsőnémet *p* nyugati germán *b*-ből származott a felnémet magánhangzóközi *z* pedig *t*-ből: a sokat emlegetett második lautverschiebung eredménye ez a két hangváltozás. Ha tehát valaki egy *paz*-szal kezdődő őfelnémet név nyugati germán alakját is le akarja írni, akkor az írást *bat*-tal és nem *paz*-zal kell kezdenie. Nincs már kedvem tovább vizsgálgatni ezt a nyelvészeti szörnyszülöttet. Még szép Melichtől, hogy nem egy ősendogermán alakból indult ki, bár ugyanezzel a fáradsággal azt is megtehetette volna... Lássuk talán már inkább, hogy mi sorsot szánt Melich ennek a nyugati germán fattyúnak Magyarországon. A hibásan olvasott német *Pazaman* név szerinte a magyarban *Pázmán* alakban honosodott meg, majd csakhamar a «jól ismert illeszkedés» szerint *Pázmán* lett belőle. A «jól ismert illeszkedés» azonban tulajdonképp egy kissé túlzottan eufemisztikus kifejezése annak a ténynek, hogy —*szm*— > —*zm*— hangfejlődés a magyarban nincs és sohasem is volt. Mi *vazziak* ugyan *Vazsmegyéről* beszélünk, közismert azonban, hogy csak Vas megyében beszélnek így. De még a *Vazsmegye* esetében sem az *m* indukálta az *s* zöngésülését, hanem a *Vazs* ejtési alak a szabályosan *zs* hangú *Vazsvármegye* ejtési alakból vonódott el, ahogy t. i. ezen jelenséget nekünk Horger Antal a magyar nyelvjárásokról szóló jeles könyvében nemrégiben szépen megmagyarázta.<sup>1)</sup> Ebben a vonatkozásban ugyanis a nyugati nyelvjárás is csak annyiban különbözik a köznyelvtől, hogy ott a *v* is zöngésíti az előtte lévő zöngétlen mássalhangzót. A köznyelvben t. i. csak a zöngés zárhangok, továbbá *z* és *zs* előtt lesz a zöngétlen mássalhangzó zöngéssé. Ezek szerint Melich névmagyarázata magyar hangtani szempontból sem állhatna meg, még ha lett volna is a németben olyan névalak, aminőt ő feltételez.

Nem lehet emellett figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy bár a magyar névalaknak az Árpádkorból számos alakváltozata ismeretes, csak egyetlen esetben találunk *-man* végződést, ha ugyan ebben az egyben is nem íráshibáról van szó. Már pedig a névnek Melich-féle származtatása alapján azt kellene várnunk, hogy a legrégebbi alakokban ép csak kivételesen kerüljön elő a *-man* helyett a szokásos *-nan* végződés. Több *-man* végződésű név régi alakváltozatait ismerem; azok között azonban *-nan* végződésű változat még véletlenségből sem akad. De ilyen alakváltozatokról valószínűleg Melich sem tud, mert különben aligha mulasztotta volna el, hogy ezeket a *Pázmány* névvel kapcsolatban fel ne hozza.

Ezen a kalandos úton létrejött magyar, állítólagos *Pazman* > *Paznan* > *Poznan* névalak azután Melich szerint csakhamar átkerült a horvátba is. Varasd megyében van ugyanis egy *Poznanovec* nevű falu, Verőce megyében pedig a 16. és 17. századi emlékekben említenek egy *Poznanovcz* nevű falut, amely a 14. és 15. században *Paznanfalua* néven szerepel. Sőt Melich ebben a tekintetben még tovább is mehetett volna és azt is feltehetette volna, hogy ez a név még a lengyelbe is átkerült a közép-

<sup>1)</sup> Horger Antal, A magyar nyelvjárások. 1934, 99.

kor folyamán a magyarból. Közismert ugyanis — mondhatnám talán úgyis, hogy *poznan* — az a körülmény, hogy a Lengyelországhoz visszatért *Posen* városának lengyel neve *Poznan*; a Ritter-féle helynévtár szerint pedig Galiciában két *Poznanka* nevű hely is akad. Ezek a nevek azonban nem a magyarból kerültek a lengyelbe, ahogy Melich fejtegetései alapján gondolnunk kellene, mert hisz a szláv népeknél is használatban volt egy *Poznan* szn. «ismert» jelentésben, amiről Miklosichból is könnyen meggyőződhetünk. Így tehát a horvátoknak sem kellett ilyen nevet a magyaroktól kölcsönözniök, de nyilván használatban lehetett ez a név a magyarországi szlávok körében is. Nem lehet azonban azt sem belátni, hogy a magyarországi régi *Poznan*—*Paznan* személy- és helynevek, miért ne ebből a szláv névből származtak volna.

De a sváb Kunz vitéz testvérének csak nem volt szláv személyneve? — kérdezhetné az olvasó. Természetesen nem. Talán éppen *Patzman*-nak hívták. Csupán az történt vele, hogy szokatlan hangzású német nevét Magyarországon egy hozzá hasonló hangzású ismert szláv névvel helyettesítették. Hasonló névhelyettesítésre az újabb korból is számos példát tudunk. A szláv *Poznan* névalakból pedig a magyar *Pázmány* név összes alakváltozatai már szabályszerű hangtani úton jöttek létre. A szl. *Poznan* > m. *Páznán* (> *Pázmány*) névalakok között ugyanaz a hangviszony van meg, amely a szl. *obrazъ* > m. R. *ábráz* típusába tartozó jövevényszavainkra is jellemző. A *Páznán* névalakból pedig hátraható elhasonulás útján jött létre a *Pázdány* ( $n - n > d - n$ ) és a *Pázmány* ( $n - n > m - n$ ) alakváltozat. A *-nán(y)* > *-mány* fejlődés tekintetében esetleg a *-mány* képzőnek is szerepe volt.<sup>5</sup>

## VISZONT.

Írta: Dénes Szilárd.

Bizonyára többen is megfigyelték, hogy a mai magyar beszéd, írásban és szóban egyaránt meglehetősen sűrűn használja a *viszont* szócskát. Amde — tegyük hozzá — elég gyakran szokatlan módon. Simonyi Magyar köztörzök c. munkájában (I: 128.) érdekes rajzát adja a *viszont* nyelvtörténeti multjának. Útmutatásából megtanulhatjuk, hogy eredetileg határozó volt, s csak később fejlődött ki kötőszói használata. CzF. ezt a magyarázatát adja: A dolgot hasonlóval avagy egy vagy más módon megfelelővel fölváltva, ismételve, azt ami történt, vagy történendik, egy vagy más módon viszonzva. Továbbá azonban megjegyzi, hogy «némely írónál „ellenben” szó jelentésében is fordul elő, de ezt nem tartjuk szabatosnak, minthogy itt nem ellentétről, hanem egy vagy más állapotnak, cselekedet-

<sup>5</sup>) Úgy látom, hogy azok a hibák, amelyek Melich ezen névmagyarázataiban előfordulnak, a magyar névmagyarázó irodalomra bizonyos tekintetben termékenyítő hatással voltak. Mikos József például (M. Ny. 31:251, 252, 294) a régi magyar *Hiszé* személynevet ófn. *Hizzi*, *Hize* szn.-ből származtatta (n. *h*-∞ m. *h*-, n. — [ts] — ∞ m. -sz). Az ófn. s-t ő is sznek olvassa és ezért a magyar *Isztimér* hn.-t (R. *Stamer*) ófn. *stamer* szóval hozza összefüggésbe. (A magyar név valószínűleg a szláv *Stanimir* szn. egyszerejtéses átvételéből származott).

nek egy vagy más módon megfelelő állapotról, cselekedetről van szó.» Simonyi szintén rámutat ellentétes használatára, de csak megállapítja a tényt: nyelvhelyesség szempontjából véleményt nem nyilvánít. «Újabban annyira használatos lett a *viszont* szó ebben az ellenben, pedig-féle jelentésben, hogy ezzel a két kötőszóval szórendi tekintetben is megegyezik s a szembeállított mondatrész (inchoativum) után foglal helyet.» Tudunkkal ezenkívül csak Balassa teszi szóvá a *viszont* használatának ezt a módját, mégpedig a Festi Hírlap Nyelvőrében. Megállapítása szerint «gyakran helytelenül használják *azonban*, *ellenben*, *de*, *pedig* helyett. Pl.: Angliában drága a bor, *viszont* itthon eladatlan a jó bor: itthon pedig eladatlan a jó bor.»

Világítsuk meg tehát néhány példával a *viszont* eredeti használatát. A Buda Halálában, az Isten kardjéről szóló IX. énekben írja a költő:

«Ott hagyja először, térül egyet, fordul,  
(Fölvenni szegénység jele vaskót porbul)  
De *viszont* megbánván siet oda ismét,  
Nehogy a jószágban kára megint esnék.»

Mikes Kelemennek Törökországi Leveleiben (XXIV. l., Abafi kiadás) olvassuk a következőket: «De az asszonyok felől ítéletet tenni, azt ki nem veheti ketek a férfiak kezéből: az ilyen bíróság vélek születik, és az asszonyoknak meg kell állani a végezéseken; meg *viszontag* micsoda ítéletet tesznek a férfiak felől az asszonyok, az ellen már nem szabad senkinek is szólani és azt a dolgot nem lehet más ítélőszék eleiben vinni: hanem térdet fejet hajtván, azon meg kell nyugodni.» (A *viszontag* azonos jelentésű, teljesebb alakja a *viszontnak*.) Érdekes módon jelentkezik szóösszetételekben a kölcsönösség, az egymásra irányulás árnyalatának kifejezésére: *viszontlátás*, *viszontszeretet*, *viszontszolgálat*, *viszontverés*.

Mivel kevesb az *én* jogom: jövőre a fiaknak  
Új törvényül behozni az apák *viszont*-verését?

(Arany--Aristophanes: A Felhők 1351.)

A kötőszói használatra Simonyinál ezt a példamondatot találjuk: O mely boldogok lesznek azok, kik az ő színét látják. *Viszont* mely igen boldogtalanok lesznek azok, kik e szép színnek látását elvesztik. (Tihanyi kódex 112.). CzF. példamondatai ekkép hangzanak: Én neked adok szállást, élelmet és ruházatot, te *viszont* felügyelsz minden házi dolgaimra. Péter Pált szidalmazta, Pál *viszont* (viszonzásul, nem: ellenben) amazzal veréssel fenyegette. Eszerint a *viszont* kötőszó két párhuzamos gondolatot tartalmazó mondatot kapcsol össze. Mindkét mondatban ugyanazok a személyek szerepelnek, s egymást felváltva, hasonló cselekedetet visznek végbe. Finom árnyalat kifejezésre juttatásáról volna itt szó. Kiváló nyelvérzék, fejlett, biztos készség kell annak megítélésére, mikor helyénvaló használata.

A mai, szokásos előfordulásának szemléltetésére álljanak itt a következő példák: «Nem szabad az ifjúságnak megfélemlkezni magáról és kannibáli módon nekirontani az öregeknek azon a jogcímen, hogy éveinek száma bizonyos tetszés szerint felvett számon alul van. *Viszont* az idősebbeknek, öregeknek szent kötelességük, hogy felülemelkedve az emberi

önzésen, a nemzet jövőjét szívükön viselve, minden rendelkezésre álló erővel és módon elősegítsék az ifjúság boldogulását.» (Beszéd. Ujság 1936. III. 31.) — «A tokiói öbölben horgonyzó I. flottaraj még mindig teljes hadikészültségben áll s a csatahajók ágyúcsövei a főváros felé néznek. *Viszont* a rendőrség épületét megszállva tartó zendülők gépfegyvereket szegeztek szembe a közelben lévő tengerészetiügyi minisztérium körül állomásczó tengerészcsapatokkal.» (Ujság 1936. II. 29.)

Vizsgálatuk alapján megállapíthatjuk, hogy ezekben az egymást felváltó kölcsönösség mozzanatát bizonyos mértékben fel lehet találni. Ez az árnyalat azonban mindjobban halványodik, s így a következő esetekben már csak a cselekvések, a helyzetek párhuzamos volta teszi előttünk érthetővé, de nem megokolttá a viszont használatát. «Jobbfelől Balog János nemzeti úr lakott, akinek tisztára separt szép udvara és az udvarán bolongató eperfái voltak s az udvarról mindig édes tejillat és a lóistállók meleg ammóniákja áradt. Balfelől az orvos lakott, a fehérszakállú Balog Elek, akinek az udvara *viszont* jodoformszagú volt.» (Zilahy Lajos: Az ezüstsárnyú szélmalom. 1924. 92. l.) — «A mostani sivár megélhetési viszonyok között a szövetkezeteknek fő előnye abban ismerhető fel, hogy nálunk, bár szerény javadalmazással, de számos tisztviselő és munkás nyer állandó alkalmazást. *Viszont* azonban szemet szúr, hogy a nálunk feles számban alkalmazott vezetők a szövetkezet tagjai rovására munkájukkal s illetve annak értékével arányban nem álló tekintélyes javadalmazást élveznek...» (P. H. 1936. III. 4. 17. l.) — «A francia követség kereskedelmi attaséját Mr. B.-t Moszkvába helyezték át és ugyancsak új beosztást kapott a francia kereskedelmi attasé-helyettes, Mr. H. is, akit *viszont* a francia kormány Kalkuttába helyezett át.» (Ujság.)

A párhuzamosság mozzanata már ezekben az esetekben mindinkább tűnedezik: «Néhány tagnak [N. A.] nem újítja meg a szerződést, *viszont* egy-két színésszel felfrissíti a társulatot.» (Ujság 1936. III. 29.) — «Anglia nem azért tárgyal már, hogy Franciaország érzékenységét kielégítse, hanem, hogy az európai békét és együttműködést biztosítsa. Franciaország *viszont* ragaszkodik az eredeti locarnói szerződéshez.» (Ujság 1936. III. 25.)

Igen sokszor a *viszont* kötőszót olyan ellentétes értelmű mondat élén találjuk, amelyet rendes körülmények között, s helyesen *másfelől*, *másrészt*, *másrészről*, *ezzel szemben*-féle kapcsoló szó fűz a vele szembeállított mondathoz. Ilyen példáim: «Pázmány, mint politikus, a katolikus hit érdekében és a török kiverésének céljából pártolta a Habsburg-házbeli magyar királyokat. *Viszont* mindent elkövetett, hogy II. Ferdinánd királlyal megtartassa a magyar törvényeket.» (Várady—Feltóthy Anna: Történet leányközépiskolák számára 100. l.) — ...nem is napló ez oly értelemben, mintha Mikes minden eseményt nyomban levél-formába foglalt volna s a «levelek» egyenként a keltezés napján készültek volna... *Viszont* nem is készült az egész sorozat egyfolytában, egy aránylag rövid idő, pl. a végső évek alatt, mintha Mikes memoiret akart volna írni.» (Négyesy László: Beöthy Képes M. Irod. tört.<sup>2</sup> II.: 492.) — «A javaslat szerint huszonöt év alatt 34.600 embert telepítenek, de *viszont* a nagybirtoktól elvett föld árán 33.000 munkásnak veszik el munkahelyét.» (Országgyűlési beszéd. Ujság 1936. III. 19.) — «1925-ben Mussolini egyez-

ményt kötött Angliával, amelynek értelmében Olaszország a Kék-Nilus és a Fehér-Nilus, valamint a Tana tó vizére nézve elvállalja ugyanazt a kötelezettséget, amelyet Abesszinia, *viszont* Anglia hozzájárult, hogy Olaszország utat építsen Eritreából Benadierbe.» — Az itt következő mondatban inkább a *pedig* kötőszót alkalmazzák: «A fiúk adják az ösztönzést, invenciót és ambíciót a lányoknak, a lányok *viszont* a fiúk magaviseletére vannak jó hatással.» (Ujság 1936. IV. 4.)

Az alábbi mondatok már egészen közönséges ellentétet fejeznek ki, s így egészséges nyelvérzék *azonban*, *de* kötőszót várna: «Barátságról tehát szó sem lehet farkas és róka között, *viszont* olyan harc sem dúlhat köztük, mint Goethe állat-époszában a Reineke Fuchsban.» (Hevesi Sándor: Új idők, 1934. 43. sz.) — «A magyar ember helyzete nyelvismeret szempontjából hátrányosabb a nyugati nemzetek fiaiénál, mert az utóbbiaknak sokszor elég a saját anyanyelvük is, hogy széles e világot megismerhessék. Nekünk *viszont* idegen nyelvekre feltétlenül szükségünk van.» (Ujság 1936. IV. 12.)

Úgy látjuk, hogy a fejlődés még itt sem áll meg. A következő példákban az összefűzött mondatok között már oly halvány ellentét van, hogy a *viszont* már kapcsolt-összetett mondatok kötőszavává lett. «Az egyházi fennhatóság alatt álló felekezeti iskolák tanítóinak díjlevelei az illetékes egyházfő által hagyandók jóvá, *viszont* a községi és izraelita felekezeti tanítók díjlevelei az illetékes közig. bizottsághoz mutatatandók be jóváhagyás végett. (1907. évi 76.000. sz. közokt. miniszteri rendelet 19. §-a.) — «A napirend ugyan hallatlanul gazdag, hatvanegy pontból áll, ebből *viszont* harmincnál több a mentelmi ügy...» (Ujság 1936. II. 15.) — «Ha a történelem meg is fogja állapítani azt, hogy Bethlen a parlamentet a maga hatalmi eszközévé merevítette, *viszont* fel kell jegyeznie tárgyilagosan azt, hogy Bethlen sohasem gondolt arra, hogy a parlamentet, történelmi fejlődésünk logikus és szerves produktumát félreállítsa.» (Előadás. Ujság 1936. II. 19.) — Egy pestmegyei kútmester költségvetéséből idézem: «Kút ásása: folyóméterenként 3 P, *viszont* abban a rétegben, amelyikben a kút vízrétege lesz, 6 P.»

De még magyarázó kötőszói szerepe is van már: «A II. osztály beszéd- és értelemgyakorlatával van elmaradva. Ennek oka *viszont* az utolsó hét kedvezőtlen időjárása.» (Jegyzőkönyvből.) S végezetül még azt is megállapíthatjuk, hogy legújabbán már nemcsak kötőszó, hanem a gondolatfűzésben, előadásban való átmenet, fordulat jelzésére is szolgál: «A francia udvariasan csodálkozott, mert azt hitte, nálunk is, mint náluk, az vesz harmincezerért kocsit, akinek legalább tíz milliója van a bankban. A francia nem tudta... *Viszont* egy német, aki nemrég itt járt, azon csodálkozott, hogy nincs még egy városa a világnak, ahol oly kevés, olcsó, kis kocsit gurulna, mint Budapesten.» (Márai Sándor: Ujság 1936. III. 27.)

Idézeteim arra vallanak, hogy a *viszont* szerepében már vagy 30–40 éve jelentkezők ezek a változások. Újabbán tapasztalhatjuk, hogy eredeti jelentésétől mindjobban eltér, s ma már derűre-borúra használt divatos szóvá lett. Márpedig bővében vagyunk a kötőszavaknak, és szükségtelen, hogy az eddigi nyelvszokástól eltérően, ép ezzel az eggyel annyiféle árnyalatot fejeztessünk ki. Az ilyesmi a nyelv színtelenné válására vezet.



## A MAGYAR ÉS A VOGUL KÉRDŐMONDAT SZÓRENDJE.

Írta: Knöpfler László.

— Második közlemény. —

A kérdő mondat éppen úgy, mint a felszólító mondat mindig nyomatékos. Ezenfelül még bizonyos kérdő hangmenet is jellemzi az olyan kérdőmondatokat, melyeknek minőségét egyéb tényezők nem határozzák meg.

## 1. A kiegészítendő kérdés szórendje.

A kiegészítendő kérdés aszerint, hogy a kérdés mely mondatrésze vonatkozik, lehet alanyi, tárgyi, jelzői és határozói kiegészítendő kérdés.

Szórendi szempontból a kiegészítendő kérdéseknél a kérdőnévmás helye érdekel bennünket. A kérdőnévmás annak a fogalomnak helyét foglalja el a kérdésben, amelyre a feleletbeli állítmány kirekesztőleg vonatkozik.

Az alanyra kérdezzünk: *pārtiŋ kwol-kän kwotlän xāŋxām jāmi?* a deszkás házpadló közepére ugyan kicsodám lépdél? [ím Hács-göngyöleg-házas férfi, kisebbik uracskám (sógorom) ő lépdelt be] (III:382), *māns' oātām k'wānə vorətanə?* ki fogja őrizni a vogul népet? (I:170 K.) *k'ót-k'oru vouŋ sowə?* melyikünk v. ki közülünk lesz erősebb? (V Nyj 269),- *si xērdi xvm-iuxlän xoina lōtlājet?* a csinált koporsóitokat ki veszi meg? (Osztyj É. 71), *tām xātna mā ī iŋxəm sisəmna xoīdət ioŋətlət?* ebbe a házba amíg én egyet jártam, kicsodák érkeznek? (Osztyj É. 61.)<sup>12</sup>

Ha a tárgy kérdéses, a kérdő névmás az állítmány előtt foglal helyet: *in' noxor vārem (ām)?* most mit csináljak (IV:359), *ārpın manər aləs?* cégéd mit fogott? (IV:255), *am sārni xān-pālt manər totim kwāle' im?* az arany fejedelemhez magammal mit vivén menjek (IV:338),- *xoīdeu kitlu?* kit küldjünk? (Osztyj É 22), *tām soŋəmpuŋ mola xamıl?* ez a cérnagombolyag mit lát? (Osztyj É 10.)

A jelző kétséges. Ilyenkor a kérdőnévmás mindig a jelzett szó előtt áll.

Tulajdonságjelzőre vonatkozik a kérdés: *xoti l'āŋxna minəs?* minő útra ment? (V Nyj 14), *manü vārməl vāri?* micsoda dolgot cselekszik? (u. ott), *titi noxor tāməŋ k'ār?* ez micsoda holmi v. micsoda ilyes? (это что-за вещь) (V Nyj 269 T), *män kēŋəš kēŋəštiŋə?* micsoda ügyben tanácskoztok? (V Nyj 237 P.) *män vuŋet k'āntəsən?* micsoda állatokat találtál? (u. ott), *manəx jānt āŋsi?* minő íjja van (IV:171) *manü tumaj āŋsijin?* milyen véleményetek van? *naŋ manü moləx jālsən?* milyen gyorsan jártál te? (IV:254), *noxor iskertəxtni soj tu jun?* micsoda kiabálás zaja (van) odabenn (IV:360), — *mola siməs xēratətət?* micsoda vér ez itt (tk. miféle vérek jöttek ki?) (Osztyj É 65), *mola tāk xērna iisəm?* micsoda sürgős dologban jársz? (Osztyj É 23);

Birtokos jelzőre kérdezzünk: *ti kwol xānxā kwol?* ez a ház ki

<sup>12</sup> Osztyják példáimat Pápay: Északi-osztyják nyelvtanulmányok c. gyűjtéséből idézem.

háza (этот чий дом?) (V Nyj. 14), *k'wân lə voânt tat voânəptine?* kinek a lófalkáját vezetitek itt? (IV:376) A kérdéses jelző tulajdonnév: *p̄mēn manər naməl pinjāmēn?* a fiúknak micsoda nevet adjunk? (I:4)

Kannisto egy tatár eredetű kérdőnévmást talált a vogulban<sup>13</sup>: *nə?* 'welcher?, was?'. Szórend tekintetében ez ugyanúgy viselkedik, mint a fgr. eredetű jelzőre kérdező névmások: KU. *ām nār̄nān nə mèt̄xóm ōsəm?* was für ein Diener bin ich dir?! KM. *nə šōβnə iðβtslən?* wofür hast du es gekauft?; A tör-tat. alakok a nyelvjárási különbségek figyelembevételével a következők: *nü, ne, né, ni* 'was, was für ein, welcher? (Radl. Wbuch III, 666)<sup>13a</sup>

Határozóra vonatkozik a kérdés:

1. Helyhatározóra: *ankəskə kwāte mənəs?* hová ment az öreg asszony? (I:167 FK.), *luwəm xotāl totwəs?* hová vivődött el a lovam?! (I:16), *am xot jāle'im?* én hol járok? (IV:332). Ha a kérdés állítmánya igeneves szerkezet, a kérdőnévmás a teljes szerkezetet előzi meg: *k'otəl tāutəm kēntən?* honnan szerezted (tkp. van szerezve) sapkád? (от куль забел твою шапку?) (V Nyj 226 K.), — *xol tuda rayi?* hová lehet vinni? (Osztyj É. 72), *si imi xol-masa xoida pitl?* ez az asszony hol (hová) fog feküdni? (Osztyj É 25), *tam xōlēm xui ləwīləl xada mozātta rəxlət?* ezzel a 3 emberrel hol lehet (majd) elbánnunk? (Osztyj É. 60.)

2. Időhatározóra. A vogul ritkán használ külön időhatározói kérdőnévmást. Helye a mondatban bizonytalan: *k'ōn tū jū* mikor jön ő? (когда придет он?) (V Nyj. 280 T.) *taw-xal jūlmīn mān tārmi' xun jēm̄tmū?* ágak közt bujkáló kis istenné mikor lettünk? (V Nyj 45), *ā k'āncēm k'ot-məš ālēm tū-pältit* nem tudom, meddig leszek nála (V Nyj. 269).

E helyett egy melléknévi névmás és valamely idő jelentésű névszó kapcsolatával él. A kérdő névmás megelőzi a névszót, mint a jelző a jelzett szót: *matā-kēm̄t<sup>14</sup> joxtāls?* mely időben jött? (в которое время приходил?) Reg. (V Nyj 21).

Ez a melléknévi névmás a határozatlan névmás hangsúlyos változata. A határozatlan névmás is lehet valamilyen idő jelentésű szó jelzője: *mat jist, ūnttəlimātā porūt* valami régi korban, mikor ellődött (I:43)

A fgr. alapnyelvben, éppen úgy mint idg.-ban a kérdőnévmás csak annyiban különbözött a határozatlan névmástól, hogy az előbbi bizonyos hangsúllyal birt, míg utóbbi hangsúlytalan volt.<sup>15</sup>

A vogul megőrizte ezt az ősi sajátságot. Itt egymás mellett élnek ezek a kétféle jelentésű névmások és csak a hangsúly figyelembevételével tehetünk köztük különbséget.

3. A kérdés mód, ok vagy célhatározóra irányul. A névmás az esetek

<sup>13</sup> Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen 141.

<sup>13a</sup> Budenz az eredeti szókészlethez tartozónak vette a vogul *nə*-t a kondai és tadvai *nār*-rel együtt. (vö. *ma-nä, m.i-nər*)

<sup>14</sup> A *kēm* szó időjelentésére v. ö. *matā-kēm̄t āleuw* einige Zeit leben wir hier' (V Nyj 21), *sāt-kēm'* egy hétig (I:4) stb.

<sup>15</sup> Beke K. Sz. 14. Finciczky NyK. 47.

nagy részében az állitmány előtt áll: *χumin χum-mūs χuji?* férjed miképen fekszik? (IV: 60) *k'unax miniu?* hogyan menjünk? (IV: 365) *añ χum-mus vāriləm?* most hogyan csináljam? (VNyj 24) *ām-tarām mārux māntēn?* miért nevetsz felém? (VNyj. 105. KL), *nēn manəräi' lautijin?* ti miért pörlekedtek? (I: 35), *nēn tāu nənə māk'tənə?* ti miért bujtatok oda (I: 169 FK), *manər vāruxkwə šāltən?* miért (mit cselekedni) jöttél be? (IV: 329), — *āšni. χodial purəlda pitsən?* medve hogyan kezdte lélekzeni (Osztj. É. 6), *murilu malai uəχəslən?* minket miért hívtál be? (u. ott 63.).

A kérdés vonatkozhatik magára a határozóra. Ekkor a kérdőnévmás a kérdezett mondatrész elé kerül: *manəräi' ti jānit va'il aje' in?* miért iszol ily nagy mennyiségben (nagy erővel)? (VNyj. 6).

Gyakran valamilyen irányjelölő határozó kerül az ige elé. Ekkor a kérdőnévmás ezt előzi meg: *man ūrəl ti' joχtəsən?* minő módon jutottál ide? Ez a jelenség nem szorul magyarázatra, hiszen tudjuk, hogy ezek a határozószavak hangsúlyos bővitmények lévén mindig ragaszkodtak az ige előtti helyhez.

A nominális kérdésekben a kérdő névmás a mondat végére kerül: (*nañ χāŋχān āñšawən?*) *χumin χāŋχä?* (ki tart téged?) férjed kicsoda? (IV: 171) *tinä manər?* mi az ara? (IV: 342), *tāql k'oməl?* aztán hogyan? (IV: 381. P.), — *sit mola?* ez kicsoda? (Osztj. É. 65).

Ez a jelenség összefügg az állitmány mondatvégi helyével. Mivel a kérdőnévmás a kétséges mondatrész helyén áll, szabályszerűen kerül a mondat végére. Természetesen ez a megállapítás csak nominális mondatokra vonatkozik, mert olyan kiegészítendő (kérdőnévmásos) kérdés nincs, melyben igei állitmány szerepelne. Ez már eldöntendő kérdés volna. A vogul kérdőnévmásokat Fincziczky I. állította össze idézett dolgozatában (NyK 47:386) a nyomtatásban megjelent vogul anyag teljes felhasználásával. (V.ö. még Budenz MUSZ 28, 100, 623; Beke: KSz. XIV, 139; Ojansuu, Pronom. 31; Szinnyei, NyH<sup>7</sup> 157; FUSpr<sup>2</sup> 96-97.)

Mivel a magyarban az a mondatrész vezeti be a feleletet, amelyre az állitmány kirekesztően vonatkozik a kérdő névmás is rendszeren a kérdő mondat első helyén áll. Pl. Kit láttál? Őt láttam; Mi tört össze? A kancsó törött össze. Mikor érkezett meg? Tegnap érkezett meg.

A régiségben: Mit tegyen a te anyád? (Wink. C. 91), — Jut e eszedbe, hányszor gyóntam meg azt a gonosz vétket? (Káldi Préd. 1:588). (Simonyi: M. Szórend 75.)

A mai magyar nyelvben rendszeren a kérdő névmás és vele a nyomatékos főszólam kezdi a mondatot, régebben azonban gyakran került más szólam a kérdő névmás szólama elé. A vogulban ez általános jelenség: *ti χumitā kwāləm χuminq sāmte manər vāare'it?* ezen férfi járta-kelte férfias vidéken mit csinálnak ők? (I: 107), *namä kāti ālnütä, tawä manä āntəs vāruxkwə āñšilən?* macska lévén a neve, azt te minő segítség tévése miatt tartod? (IV: 342), *χvtl-səpna kurna səsman χol ioχətlu?* a rövid ideig tartó napon gyalog járván hová jutunk? (Osztj. É. 60.)

## 2. Az eldöntendő kérdés szórendje.

Ezt a mondattypust a kijelentő mondattól csak a mondatmelódia, a hanglejtés különbözteti meg. Tehát szórendje ugyanolyan, mint a nyomatéktalan mondaté: *taŋ kwon āli?* ő künn van? (V Nyj 33), *ti nē xañsilən?* ismered ezt a nőt? (IV : 340), *naŋ ānəm va' jlən?* te ismersz engem?

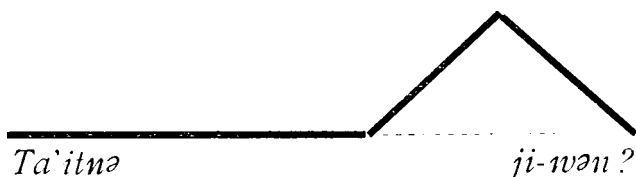
A vogulban gyakran a kérdés eldöntendő vagy kiegészítő voltát is a hangmenet dönti el<sup>16</sup>: pl. *naŋ manər ūre'in?* te mit vársz? ( \\_ ) kiegészítendő kérdés, de más hanglejtéssel ( / \ ) lehet eldöntendő is: ' vársz valamit?'

Az eldöntendő kérdés két csoportra oszlik: részleges és teljes eldöntendő kérdés. Élesen elhatárolt különbség van az ilyen kérdések között: „A lépések zajára figyelsz?” és „Figyelsz a lépések zajára?; „A városba mész?“, „Mész a városba?“. A magyar nyelv mint látjuk, ilyenkor inverziót használ. Részleges kétség esetén a kétséges képzetelem, teljes kétség esetén az ige kerül előre.

A vogul, éppen úgy, mint az osztják, nem tesz a két csoport között szórendi különbséget, mivel a kérdőmondatokban is megőrzi szórendjének azt a sajátosságát, hogy az állitmány (elhanyagolhatóan kevés kivétellel) a mondat végén áll, akár ige a mondat állitmánya (*āln āñsé'in?* van pénzed?) akár főnév (*manər-sir latiŋ?* micsoda szó?) vagy igenév (*manər ēssəmtaŋkwə?* minek szégyenkezni?).

Különbségtevés céljából tehát más eszközhöz, a hangmenethez folyamodik.

Teljes eldöntendő kérdés esetén:



Részleges eldöntendő kérdés esetén:



Ez a hangmenet különbség az oka, hogy a kérdés az első esetben 'Jössz-e a Szoszvához?'; utóbbiban 'A Szoszvához jössz-e?' értelmű<sup>17</sup>

Szövegben csak a felelet dönti el a kérdés jellegét: (*Ta'jtnə jiwən?*) *pus ke ālnūm, ul minnūm!* bizony mennék, ha egészséges

<sup>16</sup> Ugyanúgy van az osztjákban is. L. Fazekas: Az egyszerű mondat fajtái az északi-osztják nyelvben (Debrecen, 1932).

<sup>17</sup> Hogy ez a hangmenetkülönbség valóban megvan az obi-ugor nyelvekben és nemcsak kikövetkeztetett feltevés, azt fűltanuk is bizonyítják. Az osztják nyelvi hangmenetről Fazekas minden bizonnyal Pápay-tól értesült. Ennek a hangmenetkülönbségnek meglétét a vogul nyelvre is megerősítette e sorok írójának Munkácsi Bernát, ki ma is jól beszéli e nyelvet.

volnék (VNyj. 33) (Tehát teljes eldöntendő kérdés). V. ö. még: *sālit lapāt āle'it?* a rérek közel vannak? (a rérek vannak közel?) (u. ott), *mēn-nūpələmēn lūl' nāmt āh'se'in?* valami rossz gondolatod van irányunkban? (Irányunkban van vmi rossz gondolatod?) (I:5).

Vajjon a szórendi megkülönböztetésnek ez a hiánya nem járult-e hozzá meglehetősen nagy mértékben a vogulban oly gyakori választó kérdések kialakulásához? Hiszen a részleges eldöntendő kérdés nem egyéb, mint egyszerű mondatban kifejezett választókérdés.

### 3. A választó kérdések szórendje.

A választó kérdések, mint kötőszós mellérendelések, szórendi tekintetben nem különböznek az eldöntendő kérdésektől.<sup>18)</sup>

Teljes kétség esetén: *āyin-pīγən-pālt mine'in, man āim?* elmész-e a gyermekedhez vagy sem? (IV:340), *ām jurtlām jiun, āl oāt?* jössz-e velem, avagy nem? (VNyj 121 KL).

(Folytatjuk.)

## BUDENZ JÓZSEF CENTENÁRIUMA.

Budenz születésének százéves fordulóját a magyar nyelvtudomány munkásai méltó módon fogják megünnepelni. A M. T. Akadémia a *Nyelvtudományi Közleményeknek* egy ünnepi kötetét szenteli Budenz emlékének. A M. N. Múzeum Országos Széchényi Könyvtára kiállítást rendez Budenz műveiből és kézírataiból. Az Országos Néptanulmányi Egyesület június 13-án tartandó közgyűlésén emlékezik meg Budenz Józsefről.

A *Magyar Nyelvőr* ez ünnepi számának anyaga annyira bővült, hogy egy részét csak az október hó elején megjelenő füzetben közölhetjük s ott folytatjuk a Munkácsihoz írt leveleknek közlését is. Ez a füzet tehát kiegészítő része lesz mai ünnepi számunknak.

<sup>18)</sup> Eredetileg az összes választó mondatok Beke Ö. szerint (NyK XLIV.) – választó kérdések voltak, a választó kötőszóról meg kimutatható, hogy tulajdonképpen kérdőszócska. A magyar választó kötőszó, a *vagy* (*avagy*), mely azonos a *vaj*, *vajjon* szóval, éppen úgy mint a vogul *man*, *manä*, az eredeti szókészlethez tartozik és ugyanolyan fejlődésen ment át. Mivel a többi fgr. nyelvekben idegen, főleg orosz eredetű a választó kötőszó, a fejlődésnek ezt az útját ma már nem lehet kimutatni.

**Most jelent meg**

**Bibliotheca Humanitatis Historica**

uj kiadvány-sorozat első kötete:

**Dr. Kozáky István:**

# A haláltáncok története

I. kötet: A mulandóság ábrázolásai történeti fejlődésükben. Német nyelvű szöveggel és magyar bevezetéssel. — Nagy 4<sup>o</sup> alak (körülbelül 350 oldal szöveg). 8 tábla képpel és 2 melléklettel.

**Ára 40 pengő**

A magyar irodalomban a mulandóságra vonatkozó népieszokások jelenségei a világirodalom hasonló műveivel egybevetve új szint és jelentőséget kapnak. Az eddigi kutatások eredményeinek összefoglalásával nélkülözhetetlen forrásművet nyújt e nagyarányú munka a lényeges problémák ismeretéhez. A II. rész „Danse Macabre” és a III. rész „A mai haláltánc” címen fog megjelenni. — Prospektust küld a főbizományos

**STEMMER ÖDÖN**, tudományos könyvkereskedés és antikvárium  
Budapest, V., Gróf Tisza István ucca 14. sz.

## TARTALOM:

<i>Balassa József</i> : Budenz József (1836—1892) .....	33
<i>Kardos Albert</i> : Budenz József és Lugossy József .....	43
<i>Gál Kelemen</i> : Budenz első nyelvtanítója .....	48
<i>Munkácsi Bernát</i> : Budenz-ereklyék .....	51
<i>Kúnos Ignác</i> : Budenz József és törökföldi tanulmányutam .....	62
<i>Vikár Béla</i> : Budenz és a Kalevala .....	67
Budenz- emlékek .....	69
<i>Kertész Manó</i> : Süt .....	73
<i>Fokos Dávid</i> : Felelet az eldöntendő kérdésre .....	77
<i>Beke Ödön</i> : A történeti mondattanhoz .....	80
<i>Rubinyi Mózes</i> : Irodalmunk és a finnugor nyelvhasználat .....	83
<i>Kalmár Elek</i> : Kerek erdő .....	85
<i>Moór Elemér</i> : Hont és Pázmány II. ....	88
<i>Dénes Szilárd</i> : Viszont .....	91
<i>Knöffler László</i> : A magyar és a vogul kérdőmondat szórendje II. ..	95
Budenz József centenáriuma .....	99

# MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként  
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó  
**BALASSA JÓZSEF**

Szerkesztőség és kiadóhivatal  
Budapest V.  
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

## ÉLEK A GYANÚPERREL.

Írta: Kertész Manó.

Ez a szólás pusztán nyomatékosabb kifejezése annak, hogy valakire vagy valamire gyanakszom; ilyen jelentéssel használja a népnyelv az ország több vidékén: Gömör megyében, Csallóközben, Bakonyalján (MTsz., NyF. 34:122). Arany is él vele a Toldi Szerelmében (II. É.) az egyik szereplő azon gyanújának a kifejezésére, hogy valami hamisság van a Tar Lőrinc viadala körül:

«De kiugrik Illés, az öregebb Kolta,  
Élt a gyanúperrel már kezdete olta.»

Régi meggyőződésem, hogy ez alatt a *gyanúper* szó alatt a magyar igazságszolgáltatás multjának valamilyen mozzanata rejti, ám a magyarázatul szolgáló régi peres eljárást mindeztideig nem sikerült megtalálnom. Félrevezetett a Czuczor—Fogarasi szótár első értelmezése, amely szerint a *gyanuper* olyan per, amelyet valaki ellen gyanúból indítanak; ezen a nyomon indultam el, ám a magyar jogtörténet mitsem tud olyan perről, amelyben a felperes kijelenti, hogy panasa nem tényekre, hanem pusztán gyanúra támaszkodik. A nyomozó munkának az is akadálya volt, hogy a szólást a Nyelvtörténeti Szótárban is, régi szótárainkban is hiába keressük; csak Baróti Szabó Dávid Kisded Szótára jegyzi fel a *gyanú perbe esni* és *félni a' gyanú pertől* kifejezéseket. Mostanában talált nyelvtörténeti adataim igazolják ugyan szólásunk gyanított régiségét, ám a megfejtéséhez nem visznek bennünket közelebb. Egy felvidéki németpárti birtokos a kurucok gyanús mozdulatát akarja felderíteni, mikor ezt írja: «Mindjárt *gyanó pörrel éltem* és pro exploratione egy gyalog embert Bélára küldtem» (Hadtört. Közl. 14:281, 1680-ból). Két emberöltővel előbb, (1614) Pázmány Péter Az Calvinista Predikátorok... Tüköre című vitairatának előljáró levelében él a szóbanforgó kifejezéssel. Pázmány ezt a munkáját feleletül írta egy Kassán megjelent Lelki Orvosság című könyv előljáró beszédére, amelynek szerzőjéül Alvinczi Pétert gyanítja; gúnyos hangon kifejti, hogy okos emberek, «akik ebet szőrin s embert beszédin meg szokták ismérni» nyomós okokat hoznak fel Alvinczi szerzősége mellett; «én — úgy-

mond — ez dologhoz bizonyost nem tudok mondani, noha *gyanú perrel hozzá szólhatnék*» (ÖM. 5:32). Eddig vezetnek bennünket a nyelvtörténeti nyomok, ám a szólás eredetéről semmiféle felvilágosítást sem adnak. Vándoroljunk tehát tovább és a felvilágosítást, amelyet magyar emlékeinkben hiába kerestünk, talán meg fogjuk találni középkorunk latin okleveleiben.

Mielőtt az okleveleket megszólaltatnók, el kell mondanunk annyit, hogy a legrégibb magyar perjog a fellebbezés intézményét nem ismerte, hanem minden bíróság a hozzátartozó ügyekben végérvényesen ítélt és az ítéletet végre is hajtotta. Ám az Anjouk idejében, bár fellebbezni nem lehetett, kifejlődött a jogorvoslatnak az a módja, hogy ha a peres felek egyike elfogultnak tartja a vármegyei bíróságot, akkor a király el szokta rendelni, hogy az ügyet ítélethozatal nélkül a királyi kúriához, az ország báróinak színe elé terjesszék fel.<sup>1</sup> Figyeljük meg az ilyen királyi rendelkezések megokolását: Károly király 1321-ben Michk mesternek, Zemplén megye alispánjának és négy szolgabírájának meghagyja, hogy Michk mester albírájának (vice-judex) Danch és László mesterek ellen folytatott perét terjesszék fel, mivel Danch és László «in ipsa causa habeant vos pro suspectis» (Fejér VIII 5. 116). Hasonló képpen «gyanús bírák»-ról szólnak Nagy Lajos rendelkezése: «Vos iudicibus haberent pro suspectis. Unde cum in praesentia iudicium suspectorum non sit tutum litigare», terjesszék fel az ügyet a király elé (Zichy Okl. 3:555, 1374-ből). Három év múlva Bereg megye alispánja és bírótársai Surányi Sebestyénnek Várdai Domokos ellen való perét terjesztik fel, mivel Várdai Domokos «nos iudices suspectos asserebat» (o. 4:6). Albert király 1438-ban Bereg megyének hagyja meg, hogy mivel Csicseri Zsigmond a Csicseri Orosz Jakab ellen folyó perében a megyei bíróságot «suspectus»-nak tartja, az ügyet ítélet nélkül a király elé kell terjesztetni (Tört. Tár. 1901. évf. 555).

Ám az itt következő jogeset azt mutatja, hogy a XV. század vége felé a bírákkal szemben való gyanú alapján még az ítélet meghozatala után is volt jogorvoslatnak helye, vagyis az ítélet ellen fellebbezni lehetett: Győr vármegye hatósága 1471-ben Pál csornai prépostot Héderváry Ozsváttal szemben pénzbírságra ítéli; a prépost panaszára Rozgonyi János országbíró a következő indokolással rendeli el, hogy az ügyet az ítéletlevéllel együtt küldjék fel a királyi személyes jelenlét bíróságához: «In quo vos idem exponens haberet iudices pro suspectis et quia coram iudicibus suspectis non sit tutum causantibus litigare» (Héderváry Okl. I. 360, 1471-ből), vagyis mivel a panaszos a vármegye embereit gyanús bíráknak tartja és mivel gyanús bírák előtt pert folytatni nem bátorságos. Nyilván mindennaposak voltak az ilyen perek, hiszen ez utolsó és egy fentebbi, száz évvel régibb idézetünk tanúsága

<sup>1</sup> Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt 421. l.



szerint az ügy felterjesztésének megokolására állandó formula alakult ki.

Ime másfél század oklevelei következetesen a *suspectus* szóval élnek a bírói elfogultság kifejezésére; nem kétséges, hogy ha élő magyar szóval emlegették az ilyen bírót, akkor *gyanús bíróról* beszéltek. Mindebből az is nyilvánvaló, hogy a kései magyar középkorban akkor *éltek gyanúperrel*, mikor a gyanús bírák ellen oltalmat keresve az ügynek a legfelsőbb bíróság elé való terjesztését kérték.

## A MAGYAR ÉS A FINN NYELV AMERIKÁBAN.

Írta: **Balassa József.**

A nyelvek keveredése, keveréknyelvek keletkezése szemünk láttára történik az Északamerikai Egyesült Államok egész területén. Csaknem száz év óta folyik a bevándorlás Európa és Ázsia országaiból az Egyesült Államokba. Kezdetben főleg Nagybritanniából, Németországból és a Skandináv országokból kerültek a bevándorlók, de később, a múlt század vége felé és különösen a 20. század első két évtizedében mindenünnen özönlöttek az új hazát keresők az óceán másik partjára; 1905—1914 között a bevándorlók száma csaknem évenként meghaladta az egy milliót. Ezek a bevándorló családok magukkal vitték anyanyelvüket, de az angolul beszélők óriási tengerében meg kellett tanulniok az angol nyelvet legalább annyira, hogy a régi lakossággal érintkezzenek. A második nemzedék, ha családi körben használja is eredeti anyanyelvét, az iskolában és az életben az angol nyelvet tanulja meg és használja. S az Egyesült Államok nagy olvasztó tégelye (*melting-pot*) elnyeli idővel az ott megtelepedő idegen népeket és nyelveket. De addig is, az első két-három nemzedék ajkán keverék nyelvvé alakul át a magával hozott anyanyelv. S ez szemünk láttára történt az utolsó fél század folyamán minden nyelvvel, amelyen beszélők nagyobb számban telepedtek le Amerikában.

H. L. Mencken, a kiváló tudós, az amerikai angol nyelv alakulását, mondhatjuk egy új angol dialektus keletkezését tanulmányozza több mint húsz év óta. «*The American Language*» című munkájának első kiadása 1919-ben jelent meg. Minden új kiadásban bővült ez a munka, mind hatalmasabb anyagot dolgozott fel. Most megjelent 4. kiadása 770 lapra terjedő hatalmas kötet. Ebben egy külön függelék foglalkozik a nem-angol dialektusokkal Amerikában (*Non-English Dialects in America*). Így nevezi ő az Egyesült Államok területén keletkezett keverék-nyelveket. Sorra veszi a következő nyelveket: német, hollandi, svéd, dán-norvég, izlandi, jiddis; francia, olasz, spanyol, portugál, román; cseh, szlovák, orosz, ukrán, szerb-horvát, litván, lengyel; finn, magyar; gál; arab; görög; kínai, japán; örmény, havai, cigány. Ennyi keverék

nyelv keletkezett az utóbbi évtizedekben az amerikai angol nyelvterület körében. Nyelvfejlődés szempontjából érdekes az a megfigyelés, hogy a keveredés nagyjában egyformán történt minden nyelv körében, csak a nyelv szerkezetére (ragozás, szóképzés) gyakorolt hatás különböző az angollal rokon s a tőle eltérő szerkezetű nyelvekben.

Bennünket e sok keveréknyelv közül elsősorban a magyar és a finn nyelv érdekel. Tehát ezeket mutatjuk be Mencken munkája alapján. Meg kell jegyeznünk, hogy az anyagot chhez a tanulmányához mindig közvetlen forrásból, az illető nyelvvel foglalkozóktól kapta.\*

Az Egyesült Államokban 1930-ban 274.450 magyarországi születésű volt; ezek közül 250.393 vallotta a magyart anyanyelvének. Ezenkívül 272.704 egyén volt magyar származású és 43.614 vegyes származású; összesen 590.768. A magyarság nagyobb tömegekben a középső és északkeleti államokban lakik; 33 lapot tartanak fenn, ezek közül négy napilap.

Az amerikai magyarok nagy számban vesznek át angol szavakat s ezeket anyanyelvük szabályai szerint ragozzák. Az igéhez rendszeren *-ol* vagy *-el* képzőt függesztenek, így lesz *to move*-ből *muffol*, *to catch*-ből *kecsol*, *to stop*-ből *sztoppol*, *to drive*-ből *drájvol*, *to bum*-ből *bomol*, *to treat*-ből *tretel*, *to cash*-ből *kesel*, *beke-sel*, *to lunch*-ből *luncsol*, *to finish*-ből *finisel*, stb. A helyet jelölő ragokat a főnévhez függesztik, tehát *into the room* lesz: *rumba*; *from the room*: *rumból*. Ugyanígy járnak el az igékkel, pl. *fixolni* (*to fix*), *múvolni*, *muffolni* (*to move*), *soppingolni* (*to shop*, *to go shopping*). Menecken megjegyzi, hogy a magyar igének sokféle képzett alakja van, amely az ismétlődést, lehetőséget, stb. fejezi ki. A magyar nagyon gazdag ragokban, és amit az angolban egész mondatból lehet csak kifejezni, arra a magyarban elég egy szó, pl. *megfixolni* (*to fix it*), *megfixoltatni* (*to get it fixed*), *megfixoltathatni* (*to be able to get it fixed*), *megfixoltathatnánk* (*we could get it fixed*). Foglalkozást jelentő szavak képzője *-os* vagy *-es*, s ezt rendszeren hozzáfüggesztik az átvett szóhoz vagy tövéhez, pl. *burdos*: szállásadó (*boarder*), *groszeros*: fűszeres (*grocer*), *sztóros*: boltos (*store keeper*), *szalónos*: kocsmáros (*saloonkeeper*); de néha elhagyják, pl. *tícsér*: tanító (*teacher*), *pénter*: festő (*painter*), *koszcímer*: vevő, vásárló (*customer*), *polisz*: rendőr (*policeman*), *fármer* (*farmer*), *oppretor*: filmoperátor (*operator*). Más főnevek másképp változtak hozzájuk hasonló magyar szavak hatása alatt: *bokszí*: doboz, skatulya (*box*), *farma* (*farm*), *majna*: bánya (*mine*), *kéki*: sütemény (*cake*), *báré*: bár (*bar*), *trubli*: zavar (*trouble*); mások csak írásban változtak: *gro-*

\* Az amerikai magyarok keverék nyelvével a Nyr. már több ízben foglalkozott; vö. Nyr. 50: 11, 113; 57:62. — A magyar és finn szavak sajtóhibáit kijavítottuk.

szeri: fűszeresbolt (*grocery*), londri: mosóintézet (*laundry*), dzsél: fogház (*jail*), ofisz: iroda, hivatal (*office*), csenc, csensz: siker (*chance*), szalon: kocsmá (*saloon*), ápsztész: az emeleten (*upstairs*), szvithárt: valakinek a kedvese (*sweetheart*), pikcser: mozi (*moving-picture*), szüer: varrónő (*sewer*), bél: kezesség (*bail*), bézment: mély földszint (*basement*), pléz: hely, terület (*place*), frend: barát (*friend*), só: látvány, mutatvány (*show*), baket: vödör (*bucket*), páler: nappali szoba (*parlor*), bajler: üst (*boiler*), kontrí: ország (*country*), biznesz: üzlet (*business*), sztór: áruház, raktár (*store*), sop: bolt, üzlet (*shop*), rum: szoba (*room*), kár: kocsí (*car*), fild: mező, föld (*field*), bász: gazda, főnök (*boss*), peda: fizetőnap (*payday*), burdingház, burdosház: lakóház ellátással (*boarding-house*), fóрман: munkavezető (*foreman*), bébi (*baby*), dáli: bábu (*dolly*), kendi: cukorka (*candy*).

Atvettek egész kifejezéseket, szólásokat is, pl. súr: igaz, úgy van (*sure*), radovéba: egészen egyenesen, előre (*right away*), vat-szemetre?: mi az? mi a baj? (*what is the matter?*), ó kontrí\*: a régi haza (*old country*), ne vorizz: ne zaklass (*don't worry*), never-májnd: nem baj, ne törődj vele (*never mind*), áj donker: nem törődöm vele (*I don't care*), ne baderolj: ne zaklass (*don't bother me*), olrájt: jól van, rendben van (*all right*), dacolrájt: ez jól van (*that's all right*). Néha lefordítanak egy-egy angol kifejezést: ó haza (*old country*), vegye a vonatot (*to take the train*).

Közöl néhány amerikai-magyar mondatot is. Ime egy beszélgetés részlete: A: Megfixolta a ploma (*plumber*: szerelő) a szinket (*sink*: lefolyó)? És olrájt csinálta? — B: Súr, de nevermájnd, mert az a landlord biznesze. — A: Dacolrájt! miért rézelte (*to raise*: emelni) a rentet (*rent*: házbér)? — Végül közli azt a néhány mondatot, amely a Nyelvőrben jelent meg (57:62).

Az amerikai angol nyelv hatása a finnre sok tekintetben hasonlít ahhoz, amit az amerikai magyarok nyelvénél tapasztalunk. Az Egyesült Államokban az 1930-iki népszámlálás szerint 142.478 finn és 29.526 részben finn származású egyén volt; összesen: 320.536. Ezek közül 124.994 jelentette anyanyelvül a finnt. A finnek el vannak szórva az egész országban Massachusetts államtól egészen a Csendes óceán partjáig; legnagyobb telepeik Michiganben és Minnesotában vannak. Huszonegy lap jelenik meg finn nyelven, köztük öt napilap. Nyelvük annyira átalakult az Egyesült Államokban, hogy Nisonen, a Suomo College tanára (Hancockban) azt ajánlotta, hogy ezt az új nyelvet *finenglish*-nek nevezzék. Mencken használja is ezt az elnevezést. J. E. Rantamaki, az *Amerikan Suometar* folyóirat szerkesztője azt mondja, hogy az a finn, aki nem kever ugyan angol szavakat finn beszédébe, angol kifejezéseket fordít finnre. Vegyük például ezt a mondatot: *Take*

\* Ennek átvételét ilyen alakban elősegítette az angol *old* és magyar *ó* szó hasonlósága.

*care of the boy*. A helyesen használt finn ige ebben a mondatban *pidä*, de az amerikai finn az *ota* igét használja; ez a *to take* fordítása.

A finn beszédbe átvett angol szavak alakját nagyon megváltoztatja a finn nyelvnek az a sajátja, hogy minden tőszó magánhangzóval végződik; ha tehát az idegen szó a kiejtésben mássalhangzóval végződik, mindig egy magánhangzót kapcsolnak hozzá. Pl. haussi (*house*) ház; peti (*bed*) ágy; puuka (*book*) könyv; koli (*coal*) szén; krosseri (*grocer*) fűszeres; ruuma (*room*) szoba; stoori (*store*) áruház; striiti (*street*) ucca; titseri (*teacher*) tanító. A finn kiejtés nem ismeri az angol *b, d, g*-t, tehát helyettük *p, t, k*-t ejtenek, s a két mássalhangzós szókezdetet úgy egyszerűsítik, hogy az egyik mássalhangzót elhagyják.

Az átvett angol névszókat és igéket természetesen, épúgy mint az amerikai magyarok nyelvében, finn ragokkal és képzőkkel látják el. Mencken egész paradigmákat közöl, hogy bemutassa a *finenglish* nyelv név- és igeragozását. Végül megjegyzi, hogy az Egyesült Államok finn lapjaiban és folyóirataiban a hirdetéseket nem tiszta finn, hanem ezen a *finenglish* nyelven közlik, mert különben legtöbb finn olvasójuk meg sem értene.

Az idegen nyelvű bevándorló beolvadásának első jele, hogy család- és keresztnévét átalakítja, hogy könnyebben ejthessék és használhassák az angolul beszélők. Érdekes adatokkal szolgál Mencken. A magyarok vagy lefordítják a családnevet vagy az angol írásmód szerint írják át. (Amerikában minden különösebb formáság nélkül meg lehet változtatni a családnevet.) Így lett Szentgyörgyiből *Saint George*, Szentpéteryből *Saint Peter*; a foglalkozást jelentő neveket egyszerűen lefordítják: Borbély: *Barber*, Papp: *Priest*, Péntek: *Friday*, Kovács: *Smith*, Mészáros: *Butcher*, Kerekes: *Wheeler*, Szabó: *Taylor*. Gyakoribb, hogy átírják oly módon, hogy angolos alakja legyen, vagy ha az amerikai elolvassa, hasonló legyen a magyar névhez: Kállayból lesz: *Kelly*, Gyulay: *July*, Horváth: *Howarth*, Szüle: *Sewell*, Szemán: *Seeman*, Nyíry: *Neary*, Kayla: *Kayler*, Köves: *Koevesh*. Az amerikai magyarok megtartják a nevek sorrendjét s a keresztnévet a családnév után teszik: *Brown Charley*, *Takach Steve*.

A finnek is ugyanígy járnak el. Ők is vagy angolra fordítják a családnevet vagy angolosan átírják. Így lesz Mäki-ből *Hill* (domb), Järvi: *Lake* (tó), *Uusijärvi*: *Newlake* (új tó), Joki: *River* (folyó), Lahti: *Bay* (öböl), Tuisku: *Storm* (hóvihar), Talvi: *Winter* (tél), Metsä: *Forest* (erdő). Angolosan írt nevek: *Hämäläinen*: *Hamlin*, *Paatalo*: *Patlow*, *Hartikainen*: *Hartman*.

## BUDENZ-FREKLYÉK.

Írta: Munkácsi Bernát.

— Második közlemény. —

## III. Csuvas nyelvi tanulmányok. — Hazatérés.

Befejezván votjákföldi útjaimat, 1885-ik év őszén visszavonultam Kazánba s miután itt tisztára átírtam gyűjtött szövegeimet, hozzáláttam vállalt feladatomban második részéhez, a csuvas tanulmányokhoz. Kezdő színterül ezekhez lagalkalmasabbnak mutatkozott a *szimbirszki csuvas iskola*, hol az egész tanítókar a növendékekkel együtt csupa csuvasokból állott, kik különféle vidékekről származván, a nyelvjárások nyomozására is módot nyújtottak. Elutaztam tehát a Volga mentén fekvő Szimbirszk kormányzósági városba, hol hosszas levélszünet után Budenznek 1885 október 15-ikén kelt következő levele jutott hozzám:

Tisztelt Barátom Uram! Első szimbirszki levelére (mely 9-ikén érkezett) rögtön egy levelezőlapon válaszoltam, hogy jelesen a bővebb jelentés ígérete miatt ne búsoljon.<sup>1</sup> A jelentést, a mely általában igen jó benyomást tett, beadtam, hogy az Értesítőben kinyomattassék.. Azóta talán már melegében van az új *žitjelstvo*-nak [lakóhely]; hiszem, hogy már csak fűtött szobában éldegél...

Nagyon kíváncsi vagyok, hogyan esett a *csuvas sógorokkal* való ismeretség? Tán ez a név illik legjobban rájuk, mint akikkel a magyarok hajdanában barátságosan érintkeztek és derekasan összekeveredtek. Ha az élő tanulmányt csakugyan már elkezdte, legyen szíves majd egy kis textus-mutatványt küldeni, mely az ejtést szemlélteti (tehát hangsúlyozó jegyekkel).

Az világos, hogy a csuvassal való föladat egyszerűbb [t. i. a votjához képest]: mert a teendőnek véghezvitele egy helyen történhetik.<sup>2</sup> De azért, úgy hiszem, hogy ez a munka is elég munka lesz. Nem kívánjuk, hogy csak 4 hónapot szabjon neki, vagy ötöt [sic!]; mert nem akarjuk, hogy túlságosan erejét megfeszítse. Tarthat az bár 6 hónapig is s az sem baj, ha épen nyár lesz, míg végét éri. Én azt ajánlanám, hogy aztán ne térjen vissza egyenesen hazájába, hanem csapjon hozzá egy kis recreatiót, megnézvén pl. SzPétervárt és Helsingforsot.

<sup>1</sup> A beküldött, előzetes, rövid «jelentésen» kívül egy bővebb jelentést is kilátásba helyeztem, de erre a kazáni erős elfoglaltság miatt sor nem került. Egyébként is a zajló Volgán már megritkult hajójárat a gyors elutazást sürgette.

<sup>2</sup> Budenz ezt arra érti, hogy úgy mint Kazánban a votják tanítók közt megtaláltam egyszerre a szarapuli, jelabugai és malmyszi nyelvjárások képviselőit, itt is megtalálom a sok képzett tanító közt nemcsak az *anatri* és *virjal* ismert nyelvjárásoknak, hanem ezeken kívül még eddig ismeretlen nyelvjárásoknak is embereit. Sajnos, a csuvas nyelvet dialektusai szempontjából még máig sem kutatták fel; pedig ez a törökség tudományának egyik legérdekesebb feladata. Mint a birtokomban levő Köppen-féle nagy néprajzi térképen látom, a csuvasság igen nagy területen él szétszórva és sok nyelvszigete van, melyeket nyomozva, előkerülhet a tatárból került csuvas *tünös* 'tenger' szó helyett a magyar *tenger*-nek megfelelő *\*tünär*-féle változat is.

*Hunfalvyval*<sup>3</sup> beszéltem s ő természetesen mellette van, hogy az akadémiai segílyt újra kérjük Kegyed számára. Ez úgyis a Bizottság dolga, s ez nem fogja ily fontos és eddig oly szépen sikerült vállalat keresztülvitelében megtagadni a hozzájárulását. Egyébiránt mégis kérdezniem kell már most is, hogy áll a nervus rerum és meddig gondolja, hogy beérheti a meglevő költséggel? Hogy t. i. intézkedhessem, ha épen az év vége előtt (a mi szerintem hihető) újabb módra volna szükség.

A beküldendő votják textusokhoz sem kell valami terjedelmes commentálás, melynek célja csak az volna, hogy a bemutatást könnyítse. Elég ha itt-ott egy pár szóval indicálja a tartalmát, illetőleg ha minden fajtából egy-egy kitünőbb darabot fordít. Hiszen a bemutatásnál nem kell nekem oly részletes, alapos fejtegetésbe ereszkednem, mely szinte földolgozó munkának volna nevezhető. Tehát tkpeni Jelentéssel többé ne is bajlódjék. Most csak adja magát egészen a csuvas tanulmányra, még pedig *tisztán nyelvészeti szempontból*; ha emellett megtud valamit a csuvas hitről és népszokásról — jó; de ez ráadás a tulajdonképi teendőhöz.<sup>4</sup> Ezze<sup>1</sup>, úgy látom, úgyis törődnek inkább a finnek: *Heikel* pl. most leírt a Suometarban cseremisiz és csuvas áldozatokat, a melyeknél szemtanu volt. Inkább azt ajánlanám, hogy ha néha az egyforma csuvas tanulásba beleúnná s egy kis variatióra vágyódnék, írja össze, mintegy naplószerűen, csak hogy az apró történeteket el ne felejtse, a *votják útról való emlékezéseit*.<sup>5</sup>

Hiszem, hogy Kegyednek most nem lehet nagyon kellemetes az élete a kellő társaság hiányában; de azt a tudomány érdekében utazónak mindig el kell viselnie, s talán javul is ez még a csuvasok közt. Igaz, ködös téli napok nyomasztólag hatnak még Magyarországon is. De nem is volna egész a tapasztalása, ha egy kis orosz telet is nem kóstolt volna.

[*Kúnos* visszatérése Stambulba.] — Barátaink mind jól vannak s Kegyedet sűrűn emlegetik. *Simonyi* is helyreállt, de az orvos tanácsára mégis egy előadással kevesebbet tart. Velem együtt kívánják, hogy minden tekintetben «üdvöz» legyen!<sup>6</sup> Budenz J. — Azt nem is vártam, hogy *Ilminski* úr, csupa udvariasságból az én levelemre válaszoljon; természetesen nem kérkedtem vele, hogy már sok nehéz olvasású orosz írást kibetűztem.

A következő Budenz-irat egy lap, mely okt. 25-ikén kelt s tartalma: T. B. U.! Megkaptam tegnap a levelét, mely a minélhamarábbi *visszatérés* óhaját fejezi ki. Mindent meggondolva jó is lesz így. Beszéltem erről *Hunfalvyval* is, ki Kegyednek eléterjesztését teljesen méltányolja. Csak-

<sup>3</sup> H. a Nyelvtudományi Bizottság elnöke volt s szava döntő súllyal jött számításba a Bizottság ügyeiben.

<sup>4</sup> Budenz nem szerette, ha tanítványai nyelvi tanulmányaik közben nagy súlyt helyeztek a néprajzi érdekességre; mert attól tartott, hogy a nagyobb közönséget érdeklő néprajzi (folklore) szempont eltéríti növénydekeit az eredeti nyelvészeti kutatástól. Mindamellet szinte boldog volt, midőn látta, hogy a négy kötetnyi vogul gyűjtés elejétől végig néprajzi szempontból is figyelemreméltó.

<sup>5</sup> Votják tanulmányutamról részletes naplót vezettem, melynek egy néprajzi érdekű részét *Jankó János*, a M. N. Múzeum Néprajzi osztályának néhai igazgatója, közölte az *Ethnographia* III. kötetében (93—108. l.).

<sup>6</sup> Az idézőjelbe tett «üdvöz» az eredeti etimon értelmében («ép, egészséges») veendő.

hogy nem ajánlhatjuk a Stambulba való ugrást, hanem inkább egyenes visszautazást. Holnap írok bővebben. Addig is üdvözölve Budenz.

A Szimbirszkbe küldött okt. 26-iki levél: Tisztelt Barátom Uram! Tehát haza felé áll a szekér rúdja! Távol vagyok tőle, hogy Kegyedet kedve ellenére és jelentékeny eredmény reménye nélkül azon örömtelen helyen tartóztassam, hol már is a skuka<sup>7</sup> veszélyezteteti kedélyét s vele együtt egészségét. A votják eredményre is jobb lesz, ha nem vesződik soká a csuvassággal. Én ugyan azt hiszem, hogy hosszabb türelem a csuvas urakat is közlékenyebbakké és barátságosabbakká bírná tenni; de ha egyszer nem lehet, hát — nem lehet, njeljzja<sup>8</sup>!

Azért biztathatja Pjotr Vasziljev urat, hogy adjanak legalább egy pár mese mutatványt; megígérheti, hogy soká nem fogja kiadni, mert előbb a votják szerzeménye van a soron s hogy akkor sem fogja elhallgatni, kitől kapta. Azt talán már megtette Kegyed, hogy egy jó darab kiadott textust (pl. Razskazy jiz ruszkoj Jisztoriji<sup>9</sup>-ből) átcorigálta. Egyéb újabb kiadásu textusokat is jó lesz összekaparászni. Java részét bizonyosan már Kazánban kapta meg. Végül vegyen ígéretet (Jakovlev úrtól s más alkalmasaktól), hogy később, esetleges tudakozódására felelni fognak («ember teszen fogadást, stb.»).

Kegyed nem jól fogja föl az akadémiai segélyezés természetét, midőn azt hiszi, hogy azt csak pozitív és fontos eredmény elvárása mellett adja. Nem így van az; az Akadémia segélyzi az utat, hogy bizonyos megbízatásban eljárjon. Ha bár azt constatálja is, hogy a csuvasság ismerete csak alakilag gyarló, de azonkívül kielégítő, az tökéletesen elég. Sőt, ha most nem az útja folytatására kell, arra fogjuk megint az akadémiai segélyezést igénybe venni, hogy Kegyed visszatérvén, az első időben háberítatlanul a votják szerzemény kidolgozásának neki feküdthessék. S így e miatt sem kell búsulni és aggódni, hogy mitevő legyen itt haza jöttekor az anyagi mód tekintetében.

De teljesen *nem* jónak tartjuk, hogy most Odessának tartson s tengerre bocsátkozva Stambulba ránduljon. Annyival inkább, mert a tél már beáll s a politikai viszonyok miatt is könnyen fönnakadás történhetik a dél felé

<sup>7</sup> A. m. 'unalom'. A szimbirszki csuvas iskola igazgatói irodájában egész sorát láttam a népköltési gyűjtéseket (regéket, meséket, dalokat s találós meséket) tartalmazó kéziratok köteteinek, melyeknek összeszerzésében tanítók s tanulók egyaránt buzgólkodtak. Minthogy e gyűjtések kiadását ígérték, nem tartottam érdemesnek, hogy néhány (valószínűleg már följegyzett) meséért és dalért, útnak eredjek téli időben a csuvas falvakba, különösen minthogy *Magnickij* kiadásában az ősi csuvas vallási hagyományok is kiadásra kerültek. Ennél sokkal fontosabbnak és sürgősebbnek véltem, hogy a mindenfajta csuvas kiadványok rendkívül tökéletlen orosz hangjelzésének kulcsát, illetve fonétikai értékét megállapítsam. Evégből átírtam a mi nyelvészeti betűink alkalmazásával *Zolotnickij* csuvas szótárának összes csuvas adatait az anatri és virjal nyelvjárások ejtése szerint s a többi feladatot máskorra halasztva, hazatértem.

<sup>8</sup> A. m. 'nem lehet'. Az a körülmény is kedvemet szegte a csuvasok közt való utazgatástól, hogy nem akadt oly kitűnő tanítóm és kíséřőm, mint aminő a votják földön számomra Nikolai Ivanov volt. A tanítók t. i. a téli hónapokban a saját iskolai munkájukkal voltak elfoglalva.

<sup>9</sup> A. m. «Elbeszélések az orosz történetből.»

való közlekedésben. A Pontus Euxinus sem valami barátságos víz, s még csak ott eshetik Kegyed abba, a mitől eddig a jó Isten megőrizte. Azt ajánljuk tehát, *Hunfalvy* meg én, hogy egyenes úton térjen haza. Lehet pedig menni: Syzranj—Moskva stb.; de Moskvát kerülni lehet: Tula—Smolensk—Minsk—Granica. (NB. Minszkben van Nik. *Anderson*, gymn. učitelj<sup>10</sup>; gondolom még ott van). Lehet így is: Syzranj—Kiev—Lemberg<sup>11</sup> stb.

A szabadjegyet meg lehet ugyan kápní, az a legkevesebb; de jókor elküldeni, az már bajosabb. S most még azt sem tudjuk, hova szóljon. Inkább küldök Kegyednek még egypár rublit, hogy a szabadjegyre ne szoruljon s ne legyen kénytelen az egész utat 3-ik osztályban megtenni. Ez postai pénzküldemény lesz, a mit tehát meg kell várni. — NB. Nem tudom, jobb (azaz biztosabb) lesz-e az egész könyv- és kéziratkészletét magával vinni, vagy pedig külön elküldeni? Tudakolom *Kolumbovtól*.<sup>12</sup>

Addig is jó egészséget és kedvet! Budenz.

A jelzett úti segélyt 25 «rubli» és 10 frt összegében Budenz csakugyan postára adta másnap, okt. 27-ikén egy rövid levél kíséretében; de ez a küldemény már nem ért engem Szimbirszkben, hanem a gondos orosz posta onnan továbbította hazámba, Váradra. A levél tartalma: Tisztelt Barátom Uram! Kezében lesz már tegnapi levelem, melyben jelentem, hogy hazatérő szándékát (*Hunfalvyval*) elfogadjuk; de azt óhajtjuk, hogy stambuli kirándulását, mint időszerűtlent abba hagyja Kegyed, s inkább egyenes úton térjen vissza Syzranj-ból akár Lembergbe, akár Granicának tartva. Biztosításul, hogy útközben ne szoruljon, küldök még 25 rublit. E levél vétele után úgysem lesz már Kegyednek sok maradása Szimbirszkben, ha csak addig a csuvasokat kissé jobban meg nem szerette. De írjon mégis, mikor szándékozik elindulni s melyik úton; meg aztán, mikor csakugyan elindult Syzranj-ból.

*Kolumbov* azt véli, hogy könyveinek és kézadatainak földadott poggyászul magával vitele egyszerűbb s nem kevésbé biztos, mint a postai küldés; csak jó legyen a koffer s jó a zára. Igaz, *Halász*-nál, mikor visszajött, bomlófélben volt a kofferja; úgy hogy kötelet kellett alkalmazni. — Tehát jó egészséget s szerencsés utat hazafelé! Üdvözlettel Budenz J.

Az időrendben következő Budenz-irat a november 17-ikén Nagyváradra címzett következő üdvözlét: *Ruskij kružok pozdravljaet V'as s*

<sup>10</sup> A. m. 'tanító'. Ő a szerzője a «Wandlungen der anlautenden dentalen Spirans im Ostjakischen» (SPb. 1893) c. jeles művének, mely először igazolja, hogy a szókezdő fugr. s ~ finn *h*, vog. *t*, magy. *o* stb. hangmegfelelésben pl. votj. *son 'ő'* ~ finn *hän*, vog. *täu*, magy. *ő*) nem a *t*, hanem a *s* az eredeti hangállapot, amint ezt utóbb Budenz is elismerte, Setälä és Paasonen pedig e tétel jelentőségét mutatták ki hangtani tanulmányaikban.

<sup>11</sup> A hazatérésben Brody-n át ezt az utóbbi útírányt választottam, hogy így a határról a legrövidebb úton juthassak egyenesen szülőföldemre, Nagyváradra.

<sup>12</sup> *Stefan Kolumbov*, az orosz konzulátus titkára, Budenznek jó barátja s a tőle alapított «orosz kör» (ruszkij kruzsok) egyik törzsökös tagja volt. Jóindulata s támogatása nagy segítségemre volt oroszországi tanulmányútjaimban.



*blagopolučnym vozvraščenijem* (Az orosz kör üdvözli Kegyedet szerencsés visszaérkezése alkalmából.) (Aláírók): *Budenz, Rosconi, Kolumbov*, (id.) *Szinnyei*, (ifj.) *Szinnyei*, dr. *Fialowsky*, M. *Weske*, Császár Árpád, *Frecskay*, *Czambel*.

Az első oroszországi tanulmányutam ügyeit lezáró, 1885 nov. 21-ikén kelt, Nagyváradra küldött Budenz-levél, — mely egyszersmind válasz az ausztriai határ átlépése alkalmával Brody-ból küldött s szerencsés megérkezésemről értesítő sürgönyre, — a következő: Tisztelt Barátom Uram! Megkaptam a Brody-ban kelt telegrammot úgy éjjél tájon s Kegyednek az abban mutatkozó telegrafirozó kedvét arra magyaráztam, hogy nagyon örült (olyformán, mint Odysseus, mikor Ithakába érkezett), hogy a haza határát személyesen elérte. Nem telegrafiroztam vissza, mert nem láttam sürgős okát: az ügyis levén magától érthető, hogy Kegyednek *blagopolučnoje vozvraščenjije*-jén (szerencsés visszaérkezésén) szívből örülök; de másrészt nem lévén bizonyos, hogy a másnap feladandó telegrammom csakugyan még ott fogja-e érnei Kegyedet Lembergben, vagy inkább hogy az én leveleim és levelező-lapjaim sorsa éri, amelyeket Szimbirszkben a nagy sietségben meg nem kapott. Jelesen egy levelező-lapon még arra figyelmeztettem volt Kegyedet tüzetesen, hogy *dlja vychoda jiz Rossziji* (az Oroszországból való kimenet végett) egy policziális irat kell s e miatt, t. i. hiánya miatt történt az a baj, hogy Kegyedet két napig visszatartották a határon.<sup>13</sup>

Hogy azóta sem adta Kegyed jelét végbement visszatérésének, azon sem csodálkozom; mert értem, hogy ily nagy téli útnak fáradoalmát ugyancsak ki kell pihenni. Azt is sejtem, hogy rögtöni itt termésével meg akar lepni. De ez nem szükséges, rossz lévén az idő, s erre nézve is az időpontot egész kényelme szerint megválaszthatja.

De fontos közölni valóm ez: hogy a tegnap tartott Bizottsági ülésben, a melyben már a jövő budgetről szóltam, proponáltam, hogy a Bizottság szavazzon meg Kegyed számára 600 frtot, oly czéllal, hogy az első időben a hozott becses nyelvényanyagok földolgozására és közlésre készítésére háborítatlanul fordíthassa idejét. Ez csak otium-szerzésre való, mert a közlendők után még a rendes honorárium is fog járni. A Bizottság ezt (a javaslatomat) el is fogadta.

Tisztelem édes atyja urat is, bocsánatot kérvén, hogy levelére nem válaszoltam; mert az ő szándéka szerint úgy sem járhattam el, noha az ügyben tudakoltam. Csak bíztassa őt — hogy «fortes fortuna adjuvat». Szíves üdvözlettel Budenz J.

<sup>13</sup> Ez a figyelmeztetés későn érkezett, s mikor elindultam Szimbirszk-ből, sejtelmem sem volt ily határátlépési engedély szükségéről. Megérkezvén a határra, a rendőrség azt követelte tőlem, hogy utazzam vissza Szimbirszkbe s ott járjak utána a kívánt iratnak. Nagy ijedelem lett ebből, mert erre a rendkívül fáradoalmas, egy hétig is eltartó útra (oda és vissza) anyagi fedezetem sem volt. Csak *Burián*, moszkvai konzulunk (a későbbi külügyminiszter, ki személyesen ismert s élénken érdeklődött a votják tanulmányút iránt) segített ki szíves közbenjárásával a súlyos helyzet hí-narából.

Az 1886. év s a következőnek első fele számomra a «Votják Nép-költészeti Hagyományok» kiadásával s a «Votják Nyelv Szótárának» megírásával telt el,<sup>14</sup> mely munkáknak Budenz volt legfőbb irányítója és bírója. Nem került a nyomdába egy sor sem, mielőtt ő ezt betűről betűre át nem vizsgálta volna. Sokszor figyelmeztetett kétes fordításra.<sup>15</sup>

(Folytatjuk.)

## VILÁGIRODALOM MAGYAR „PONYVÁN.

*Részlet egy nagyobb tanulmányból.*

Írta: **Turóczi-Trostler József.**

Úgy látszik, a «gesunkenes Kulturgut» elméletét is elérte legtöbb német származású rokonának végzete: még jóformán gyökeret sem verhetett, máris elkoptatták, lejáratták. Ez az elmélet tudvalevően szellemi tudomány rangjára emeli a néptudományt s azt tanítja, hogy mindaz, ami-ben Herder és a romantika óta az öntudatlanul teremtő népszellem meg-megnyilvánulását látták, minden népművészet, népköltészet, a néphagyományok egész világa lényegében egy magasabbrendű, tudatos kultúrréteg alkotása és csak lassú süllyedés, fokozatos leszivárgás útján változott «népi»-vé. A földreszálló szellem, a kultúralkotás elfajul, rangját veszti, deformálódik, névhez, személyhez kötöttségét felváltja a névtelenség és személytelenség. Lent a mélyben aztán teleszívja magát a primitív kultúr-közösség kiolthatatlan nedveivel, regenerálódik, felfrissül, némi idő múlva újra magasba emelkedik és megtermékenyíti a kultúrréteget. Soha meg nem álló szellemi-lelki folyamatról, kölcsönös anyag- és formacseréről, vérmegújulásról van itt szó. A folyamat mozzanatai kisiklanak az értelem ellenőrzése alól. Az elmélet Németországban keletkezett. Évtizedek hosszú munkája előzte meg kialakulását, de még ott sem ruházták fel a minden kételyen felülálló kivételnélküliség érvényével, ahogy nálunk történt. Leg-kirívóbb gyöngéje, hogy inkább csak a folyamat egyik ágát, a leszállást, a deformálódást mutatja meg, a felszállást, a magasbautaló ágat viszont rendszerint megvilágítatlan hagyja. Német területen páratlan anyag támo-gatja: nyomról-nyomra követhető, ellenőrizhető pl. a Minnesang, a renaiss-sance-líra, barokk társasdal, almanachköltészet «elnépiesedése», holott nálunk néhány felismert esetet (széphistóriák, Gesta Romanorum, Gvadányi, Petőfi, érzelmes műdal stb.) kivéve, azt sem tudjuk, milyen lehetett a süllyedésre ítélt anyag. De azért boldog felelőtlenséggel alkalmazzák az

<sup>14</sup> Az utóbbi munkának megírása egész napi szorgos igyekezettel mind-össze 11 hónapig tartott. Sietnem kellett befejezésével, hogy minél hamarabb hozzá foghassak a már akkor eltökélt vogul tanulmányút előkészü-leteihez.

<sup>15</sup> Pl. 1886 okt. 5-ikén Nagyváradra küldött köv.-lapján: „Šakta-pi falubeli imádságban: *nîr*, melyet „Inmar hóka-ságra juttasson“, talán kissé szélesebb érte-lemben veendő; cf. *nîr-vom* ‘Gesicht’. — „žéc kuž arlîd“ ,jó, hosszú évedhez (add szerencsédet!)‘: -lî gondolom, nem fogad el személyragot; hâtha *ar-lîd* ,esztendő (évszám)‘ = ,jó, hosszú évszám (számon át)‘. — Micodák voltaképpen a *bašlîmon*, *šimon*, *fumon*: azaz „das wotj. verbalnomen auf -mon“ (Wied.)? mom. (intensiv) -m-vel magyarázandó? žéc ul! [a. m. légy egészséges (jó)] B. J.

elméletet, és ami a legfurcsább: rendszerint másod- vagy harmadforrásból ismerik. Csak egyetlen terület van, a ponyva, amely bő anyaggal szolgál, s egyetlen történeti korszak: a 19. század második fele, amikor mintegy szinte szemünk láttára megy végbe az egész folyamat.

A szabadságharcot követő évtizedekben váratlanul az apró-nyomtatványok, füzetek, könyvecskék százai árasztják el az országot, a felső és alsó rétegek közötti érületi-formai kicserélődés színhelyeit: a vásárokat és búcsúkat. Legnagyobb részük pesti, nagyváradi, gyulai, debreceni nyomdákban került ki. Szellemük, tárgyuk mintha arra mutatna, hogy kiadók közös munkatervet követnek. Az bizonyos, hogy nem lehet merő véletlenről szó. Az írni-olvasnitudás terjedésével, az általános iparosodás, a falu kultúrszínvonalának emelkedésével, a paraszti elemnek városba szivárgásával egy új olvasóréteg keletkezik. Ez válogatás nélkül kap minden, amit a kultúrirodalomból megközelíthet, ami foglalkoztatja képzeletét, megoltja új betűszomjúságát. Szociológiai-esztétikai törvény számba megy, hogy minden kultúrréteg a maga vágyaival, eszményeivel a nála rangban magasabb rétegek, osztályok formavilágához igazodik, az övékhöz hasonló módon rendezi be a maga képzelt valóságát, az ő képviselőiknek mintájára alkotja meg hőseit. Ez a törvény érvényesül ezúttal is. Innen a sok ponyvára kerülő romantikus, álromantikus, exotikus, kalandos história. Innen van, hogy állandóan királyok, fejedelmek, lovagok között járunk, s hogy az alsóbb osztályokból származó hős, kalandor elérte célját, mihelyt sikerült megvetnie lábát a felsőbb osztályok valamelyikében. Az új kispolgári közönséget szinte kizárólag az izgalmas, rendkívüli mese érdekli, de közömbös minden iránt, ami «tisztá» forma, öncélú szépség és érték. Az írók természetesen sietnek alkalmazkodni az ő szellemi szükségleteihez, formailag érdektelen ízléséhez s ők is csak a mese átmentésére gondolnak. Van, aki erőlteti, túlhajtja, van, aki szólások halmozásában, rikató érzelmességben keresi a népiességet; mások papirosos, mondvasínált nyelvhez folyamodnak. Rendszerint a háttérben maradnak, névtelenül, személytelenül. Kivétel csak egy-kettő akad, pl. a megdöbbenő termékenységű Tatár Péter (polgári néven: Medve Imre). Amit írnak, az már súlyát-vesztve kerül ki a sajtó alól. Néhány évtized alatt beláthatatlan népieskedő irodalom keletkezik, amely persze jobban érdekli a szociológust, az irodalmi ízlés, a kispolgári nyelv kutatóját, mint az irodalomtörténészt.\*)

Ez az irodalom tárgyi-motivális szempontból több, könnyen elszigetelhető csoportra oszlik. Az első magyar-történeti tárgyú: a honfoglaláson kezdve a szabadságharcig mintegy atómokra, elszigetelt jelenetekre, látványos helyzetekre bontja, hősök, fejedelmek, királyok arcképcsarnokára változtatja a magyar történelmet; egészben véve írásban és képben a magyar romantikus történetírás, a Jókai-féle szabadon lebegő történet-szemlélet lefokozott mása vagy visszhangja, az iskolán kívüli naív történet-szemlélet kiapadhatatlan, rejtett forrása. A második csoport szépirodalmi rokona az elsőnek: az álromantika leszármazottjaiból, azoknak a kísér-

\*) Ez az ismeretlen világ még felfedezésre vár. Idevágó tudományos dolgozat mindössze egy van, Baros Gyula kitűnő tanulmánya: *Arany, Petőfi és a ponyvairodalom*, Magyar Könyvszemle 1918.

teti és kalandos históriáknak jogutódaiból áll, amelyeknek komolyabb német ősei a század elején törtek be a magyar irodalomba.

A harmadik csoport a külön magyar ponyva: állományát a históriás énekek, régi széphistóriák (*Toldi, Árgirus, Kádár vitéz...*) alkotják. Velük közös csoportba verődnek ismert nevű költők művei közül azok, amelyek már érzületüknél, nyelvüknél vagy tárgyuk etoszánál fogva alkalmasak arra, hogy lesüllyedjenek. A legnépszerűbbek közöttük Gvadányi *Rontó Pálja* és *Nótáriusa*. Petőfi *János vitéze* úgyszólván minden nyelvi-formai értékcsökkenés nélkül válik népi olvasmánnyá. Annál jobban megsínyli a leszállást Arany *Toldija*. Fazekas *Ludas Matyi*a epikus tizenkettősrre cseréli kispolgári zamatú hexameterjét és ezzel visszasüllyed anekdotikus fokára. A legrosszabbul Vörösmarty *Két szomszédvára* jár: a prózai forma kioltja hexameterének ünnepélyes pompáját, s a bosszú és gyűlölet fényhomályos látomásaiból nem marad egyéb véres borzalomnál, fegyvercsörgésnél, kísértetjárásnál.

Világirodalmi vonatkozásainál fogva azonban a legdúsabb, a legváratlanabb meglepetésekkel szolgál a nemzetfölötti vándortárgyak csoportja. Csupa híres, halhatatlan tárgy. Valamennyinek ismerjük regényes élettörténetét, messzeágazó családját, ind, zsidó, arab, antik, ál- vagy kései antik, középkori forrásvidékét, azt a helyet, ahol belépnek az európai irodalomba. Lángelmék és kontárok kerítik hatalmukba őket, minden éghajlat nyomot hágy rajtuk, folyton alakot váltanak, elmerülnek, feltámadnak, de mindvégig megtartják eredeti szerkezetüket, valamit abból a mágikus varázsból, csodálatos eleven erőből, amely századok előtt útnak indította s minden egyes elmerülés, bukás után újból személyes életre segíti őket. Magyar ponyvára készült feldolgozásaiknak a száma a század közepe óta nőttön-nő, végül valóságos tengerré dagad. Forrásaik szinte kivétel nélkül német eredetűek: a régi német népkönyvirodalom újabb származékai, utánnyomatai, modernizált átdolgozásai, úgy amint vásárról-vásárra vándoroltak; kivonatok, a Marbachok, Simrockok, G. Schwabok, L. Bechsteinok népkönyv-sorozatai. A német szövegek jórészt egyidőben jelennek meg a magyarokkal, ami megkönnyíti a forráskérdés tisztázását. Az átdolgozók rendszerint ígéről-ígére, mondatról-mondatra követik mintáikat. Szerény eredetiségük mindössze abban merül ki, hogy mellőzik az idegenszerű részleteket, hogy magyar hely- és személynevekkel helyettesítik a németeket, magyar jegyekkel ruházzák fel a cselekményt és hordozóit. Tekintve, hogy már az eredetiek színvonala is kispolgári ízléshez igazodik, alig beszélhetünk igazi süllyedésről. — A világhíres tárgyak egy része humanista-latin, protestáns-német, katolikus-barokk közvetítéssel már századokkal előbb utat talált hozzánk. Ilyenek pl. *Volter és Grizeldisz*, Nagy Sándor, *Trója pusztulása*, *Apollonius*, a *Gesta Romanorum*, *Pancsatantra*, a *Hét bölcs mester*, *Salamon és Markalf*, *Gismunda és Gisquardus*, *Genovéa*, *Fortunátus*, a *Szép Magelona*, antik hősmondák. Az ismertebb, bevált feldolgozásokat most újra kiadják a hagyományos szövegek vagy az újabb német források felhasználásával: archaikus, kispolgári-népi s modern kispolgári formák zavartalanul férnek meg egymás mellett. A régi állomány új anyaggal, néhány nem kevésbé híres

darabbal bővül, amelyek elől századokon keresztül elzárkózott irodalmunk, talán mert idegenkedett irracionális vonatkozásaiktól.

Itt van mindenekelőtt *Faust*: legnagyobb népszerűségének századaiban — (a népkönyv első kiadása: 1587) — csak pusztá tartalmatlan neve, Faustus János, képviseli Magyar Istvánnál (1602). Középeurópai diadalútján elkerüli Magyarországot, csak egy-két trufája téved hozzánk, névtelenül (Hevenesi Gábor, Taxonyi János). A 19. sz. magyar kultúrrétege Goethe drámájából s egyéb irodalmi feldolgozásokból ismeri. A népkönyv alapállományának tizenhárom kalandja elsőízben Jókai magyar Faustja, Arany balladahőse: Hatvani István, körül csapódik le. A népkönyv egész anyaga azonban csak most, a nagy ponyvajárás idején, honosodik meg két alakban. Az első a G. Schwab-féle szöveget dolgozza át ügyetlen és nyers szabadossággal (Dr. *Faust a bűvész, vagy az ördöggel kötött szerződés*. Régi hagyomány után elbeszéli Tamás Péter. Budapest, é. n.), a másik hívebben ragaszkodik hozzá, magyar emberre ruházza Faust szerepét, magyar környezetbe ülteti át születését, trufáit és halálát. (*A híres Hatvani Imre tanár élete, viszontagságai, csodálatos levelei, rettenes vége és pokolba menetele*.... Budapest, 1874). 1860. jelenik meg Goethe Faustjának első ismert fordítása, 1874. pedig a német népkönyv maga: *Leben, Thaten und Höllenfahrt des berufenen Zauberers u. Schwarzkünstlers Dr Joh. Faust*. (Budapest.)

Ha lehet, a Fausténál is mostohább; szegényesebb haláltalan ellenalakjának, a Bolygó Zsidónak, magyarországi sorsa. A róla szóló német népkönyv (először 1602) a századok folyamán gyökeret vert mindenütt, csak nálunk nem. A magyar kultúrréteg róla is csak a 19. században szerz tudomást. Katona József egy ízben céloz rája, bizonyára német forrása alapján (*Monostori Veronka* II. 4. Tamás: «Az uram keresztül-kasul járta a világot, mint a szüntelen futó zsidó...»). Petőfi hozzáfog Sue híres regényének fordításához. Ahasvér alakja fel-felbukkan szabadságharc előtti folyóiratainkban, Vörösmarty drámát tervez, amelynek a halál mellett az *Örök Zsidó* lett volna egyik hordozója. Arany az ő szájára adja egyik balladikus monológját. A népmesébe is belekerül. Vajda felfedezi sorsuk elemi rokonságát. A hetvenes években végre üt az órája. Megjelenik a népkönyv kivonata (*Az örökkévaló zsidóról*. Fordította Tolnay Ferenc. Debrecen 1861; más kiadása 1862.) Néhány lapnyi vázlat az egész, de ebből a néhány lapból is kiérezni az őslenda megdöbbenő hasonlatértékét. Jóval megértőbb fogadtatásra talál Faust nyersebb, földibb alakmása, *Eulenspiegel*. Régi irodalmunkban sok az Eulenspiegel-szócrvány, különösen a naptárak toldalékjaiban. A század elejéről (1808) van egy önálló Eulenspiegel-gyűjteményünk. A kiegyezés táján teljesen megmagyarosodva, pattogó alexandrinusokban lép a közönség elé, Münchhausennel keveredik, kisajátítja Bolond Istók, Hübele Balázs szerepét, magyar a ruhája, eszejárása, nyelve, magyarul füllent, magyar parasztot, polgárt, zsidót ugrat vagy tesz lóvá. (*Bohó Misi élete és csinjei*. Irta Tatár Péter. Pest, 1864 idővel egy II. és III. résszel bővül.)

Csontos Szigfrid történetét is szívesen olvassák (először Nagyvárad 1861). A német népkönyv egy 15—16. századi versen alapul; legrégibb

ismert kiadása 1726-ban jelent meg (magyarországi ném. kiad. 1871) és azóta szakadatlanul folytatja ponyvaéletét. Magyar átdolgozójának G. Schwab elbeszélése volt a kezében. Az Artus-mondakörbe vezet a *Kerekes Vigolais története* (Pest, 1870; németül Pozsony 1843, mind a kettő G. Schwab nyomán.) A német népkönyv Wirnt von Grafenberg középkori költő verses elbeszélésének prózai feldolgozása (első kiad. 1472). — Mozgalmas európai multra tekint vissza a Nagy Károllyal verekedő *Négy Heymontestvér története*. (Pest, 1873; németül is é. n. Schwab nyomán). Először román nyelvterületen bukkan föl (első francia kiad. 1490.), később is itt a legnépszerűbb. Németország két ízben recipiálja (1535, 1604). Kedves olvasmánya a fiatal Goethének és a romantikának. Még ma is hat férfias bátor érzületével. Rokoneredetű a Heymon testvérekkel a *Fehér lovag vagy Herpin Herczegnek s az ő fogságban született fiának... története*. (Pest, 1880. Nagy Károly-mondakör; a franciából fordított német népkönyv első kiad. 1514.) A Roland-ének meséje német közvetítéssel vetődik magyar ponyvára (*A Roncevallesi völgy*. Pest, 1873) csak úgy, mint a *Szép Meluzina* (Schwab nyomán; németül is). A legmélyebb középkort rögzíti meg *A Búbajos Virgilius* (Pest, 1873; németül é. n.). Román nyelvterületen kívül nem igen tudott meghonosodni. Németország is csak hosszú habozás után fogadta magába a 19. században. Elszigeteltségben csak Hartmann von Aue híres legendájának, a sziklán vezeklő Gregoriusnak népkönyvváltozata: *A bűnbánó vagy a sziklához láncolt Gergely* (Pest, 1877; ném. 1873) vagy *Ördög Róbert népies, mulattató és oktató története* (Arad, 1860) fogható hozzá. Velük együtt most első ízben szóial meg magyarul a középkor leghíresebb szerelmi regénye, *Trisztán és Izolda* (Pest, 1873), *Lohengrin*, (*A hattyús vitéz. Népies mulattató beszély*; ném. is 1874). A germán hősmondát (Detre-kör) mindössze a *Sigenot* (Hildebrand harca Sigenot óriással) képviseli: *Sigenot óriás királynak és Edömér hún vezérnek története*. (Pest, 1873; a 13. századi versen alapuló német népkönyv első kiad. 1490 kör.) — Mindez azonban jóval irodalmibb, súlyosabb «kulturtermék», semhogy igazán népszerűvé válhatnék. Hasonló akadályok állják útját az antik tárgyak (Midas, Theseus, Jason stb.) a *Bűvös Vadász* (Pest, 1872), *Precioza* (1870; németül is u. a.), a *Portici néma* (Pest, 1870; ném. u. a.), a *Cornevillei harangok* (Pest, 1878) leszállásának. Az utóbbiak meghonosítása körül bizonyára nagy szerepe volt a velük azonos tárgyú népszerű zeneműveknek. Mazeppa alakjára Byron irányíthatta az átdolgozó figyelmét (*Mazeppa lengyel gróffiú élete, csodás és veszélyes kalandjai és halála*. Pest, 1875; Byron versét elsőnek Petrichovich Horváth Lázár fordította magyarra.)

Eredendő németiségük mellett is jobban megközelíthető, emberibb, mulatságosabb a G. Schwab közvetítette *Hét sváb története* (Pest, 1867; ném. is). Külön magyar tárgytörténete van *Xa Xa barlangnak (Aladdin)*, az álmában királlyá tett paraszt meséjének (*Ripsel históriája*, Nagyvárad.). A Schiller balladájából ismert, ártatlanul megrágalmazott Fridolin szepesi-magyar hátteret kap. (*Az ártatlanság diadala*, Pest, 1856; németül 1871.) A Herodotostól följegyzett, többek között Heinétől is feldolgozott mestertolvaj (*Rampsenit*) két változatban kerül elő: egy irodalmiban

(Grimm, A. L., *Regék a görög és római őskorból*, Pest, 1859) és egy népiesben (*Meneus egyiptomi király kincses tornyot épített*, Budapest, 1885). Hogy teljes legyen a tárgyak nagy bemutatója, a *Boldog ember* inge sem hiányzik belőle. (Tatár Péter, 1857.) Akadálytalanul férkőzik a nép legrejtettebb, legmélyebb rétegeihez Genovéva és családja (az *Ártatlan Heléna; Hirlanda hercegné története*, Pest, 1851; ném. 1861), aztán mindaz, ami a távoli és közeli Kelet (Ezeregyéjszaka), Musäus (*Kübezah: Répahős hegyi szellemnek érdekes és mulattató története*, Pest, 1873; ném. is; *Libussa*, 1873; ném. is; *Melechsala*, 1873; *Rolands Knappen: Roland három legényének története*, Pest, 1856), a Grimm testvérek, Bechstein mesegyűjteményeiből magyar tolmácsra talál. Az anyag igen gazdag és mindmáig kiaknázatlan. A mesék között van egy Perrault-eredetű is (*Peau d'Ane: Szamárbőr. Tündéries elbeszélés*, Budapest, 1882).

A világirodalom ismert alkotásai lényegében úgy járnak, ahogy Vörösmarty *Két szomszédvára*. Minél magasabban állanak, minél meredekebben visz az útjuk felfelé, annál nagyobbat esnek, annál többet veszítenek súlyukból, eszmei tartalmukból, formai értékeikből, annál nagyobb áldozatot kell hozniok a népszerűségnek. Ha van süllyedés és deformálódás, itt mindenesetre tetten érhető. Az eredmény igen különböző. A *Robinson* pl. magyarított alakjában is elpusztíthatatlannak bizonyul (Tatár Péter: *A Puszta sziget, vagy Kardos Péter tengeri utazása és története*, Pest, 1856), de már Beecher-Stowe érzelmes «giccének», a *Tamás bátya kunyhójának*, nem igen van veszténivalója (Tatár Péter verses feldolgozása, Pest, 1857), époly kevésbé, mint Bernardin de Saint-Pierre exotikus elbeszélésének (*A két anya és gyermekének Pál és Virginia szomorú élettörténete*, Pest, 1871; ném. is. 1870). — Shakespeare *Romeo és Juliájából* (*Romeo és Julia szomorú története*, Pest, 1876), *Hamletjéből* (*A világhírű Hamlet dán királyfi élete, kalandjai és halála*, Pest 1855 ?) kivész minden szenvedélyes demónia, H. von Kleist *Kätchen von Heilbronnjából* (*Heilbranni Katica*, Pest, 1872; ném. u. a.) minden romantikus varázs, Schiller *Telljéből* (*Tell Vilmos vagy a sveiczi nép felszabadítója*, írta Tatár Péter 1871) minden pátosz, mire megtette az útát a magyar ponyváig. Pompásan hat viszont Brentano híres *Gockel és Hinkeljének* (*A bűvös kakas nyakában lévő Salamon csodagyűrűjének története*, Budapest, 1879), Hauff két meséjének (*Kalif Storch: A golyakalifa története*, Pest, 1875; *Der kleine Muck: A kis Muki tündérbotja és varázs papucsai*, Pest, 1883) magyarított alakja. S bizonyára Goethe is mosolyogva olvasta volna a *Reineke (!) Fuchs* magyar változatának esetlen, faizű humorát. (*Az oroszlán, mint az állatok királya országgyűlést tart, amelyen az állatok panaszát kihallgatja, vagy: Egy Cselfi nevű ravasz rókának nevezetes tettei*, Pest, 1874). Debrecen veti ponyvára «*Milton világhírű Elveszett és újra visszaszerzett paradicsomá*»-t (é. n.). S végül hadd említsük meg, hogy Lessing *Bölcs Náthánja* is megszólal szép «magyar rigmusokban»: *Mit mesélt Nátán zsidó a török császárnak*. (Pest, 1876: A három gyűrű története.)

## UHUG.

Írta: Kallós Zsigmond.

Ez a különös, eredetileg 'rabszolga', később 'felszabadított' jelentésű szó a 13. századig fordul elő az emlékekben, mindössze négyszer: Okl. Sz. 'libertus, freigelassener'; 1079—80: Abraham *uchuga*; 1131—41: Homines libertos quos wlgo *uhvg* uocant; 1141—61: unum *uhugi* Tomas; 1282 k. Kézai: Vnde illi captiui *uheg* nominantur.

E régi szónak magyarázatával «Jelbeszéd nyomai a magyar X. századból» című tanulmányom eredményeit igyekszem alátámasztani. (Vö. Nyr 64. és 65. k.)

Az a társadalmi réteg, mely adataim szerint a hódító, keleti nyelvű magyarsággal addig, míg a gyors egybeolvadás meg nem történt, jelbeszéd útján való érintkezésre szorult, az az itt talált őslakosság volt, melyről tudjuk, hogy a hódító magyarsághoz szolgai viszonyba került; tehát éppen azok, kiket az 1131. oklevél «homines libertos wlgo *uhug*» néven jelöl meg. De lehettek (Kézai alapján is) a honfoglalás előtti, vagy *későbbi* harcokban szerzett (új) rabszolgák is. Kézainak idevonatkozó helye így hangzik: «*Inuiti* enim Hungari captiuos suos regi redimere permiserunt. Compulsi quidem sunt per sanctum regem Stephanum ac prelatos. Ex illis captiuis hic scribitur et tractatur solummodo, quia [olv. qui] ex gente christiana fuere captiui; de illis autem, qui de populo erant barbaro papa nichil dicit. Vult namque sedes apostolica, ut pagani christianis sint subiecti. Vnde illi captiui *uheg* nominantur.» Az *inuiti* szó azt tanúsítja, hogy a magyarok még a kereszténység felvétele után is szerették volna szorosabb függő helyzetben tartani az itt talált és szolgasorba került keresztényeknek legalább olyan utódait, kikkel házasság útján rokoni kötelékbe nem jutottak; de ezt a király és a szentszék nem igen tűrte. Ellenben tovább is ilyen viszonyban maradhattak szerinte a nem keresztény foglyok vagy utódaik. Itt azonban figyelemmel kell lennünk arra, hogy az egyház és udvar szolgálja némi erőszakot enged meg magának a keresztény erkölcsi felfogás javára, mely nem tud beletörödni olyan helyzetbe, hogy akár pogányok, akár keresztények *keresztény* rabszolgákat tartsanak. Mindenesetre látni való az idézetből is, hogy a magyarság a honfoglalás századában ilyen különbségeket nem tett a meghódítottak között, ami természetes is. A mondottak szerint az *unde* szónak van fontossága. Kézai t. i. mintegy óvakodik attól, hogy *keresztényeket* a megbélyegző, vagy legalább is *gúnyos* «*uheg*» névvel (és az annak megfelelő alantas helyzettel) illessen. Az *unde* szó azonban azt mutatja, hogy Kézai (de még inkább korábbi forrása) még jól ismeri és jól ismertnek is feltételezi az *uheg* szónak alább adandó értelmét; és éppen azért feleslegesnek is tartja megmagyarázni. Szóval olyasmit lehet következtetni a szöveg fogalmazásából, hogy azok a *populi barbari*, akik természetesen új uraiknak nyelvét nem értik és a műveltségben még a kereszténységig el nem jutottak, méltán megérdemlik (és a sedes apostolica is üdvösnek tartja), hogy *uheg* sorban sínylődjenek a magyarok között. Hogy a honfoglalóktól ilyen sors jutott osztályrészül az itt talált keresztényeknek, arról Kézai persze nem akar beszélni, de, mint mondtam, kitetszik az összefüggésből. Különben az is lehetséges, hogy



Kézai némi csekély keresztény szellemű módosítást ejtett ugyan az előtte levő szövegen, de az *unde* szót, melyre szüksége volt, megtartotta.

Említett értekezésemben a bizonyítás súlya arra esett, hogy a magyar nyelvben és különösen a tájszólásban (százra is rugó) összes: *egy-, így-, ügy-, ögy-, eny-, gyen-, gen-, len-* és *ím- (ém-, ám-)* kezdetű cselekvésszók-nak jelentései éppen kimerítik azt a fogalmi kört, melyet a hódítók és idegen szolgáik közt létesült jelbeszédés érintkezés szüksége meghatároz: ennél se több, se kevesebb<sup>1</sup>. Vagyis, hogy ez igék olyan gesztusoknak két-három kísérő szavából keletkeztek, mely gesztusokra e szolgahadnak a maguk megértetésére múlhatatlan szüksége volt. Ez igefogalmak a házi és mezei munkát, a lóval való bánást, az igyekvést és a dolog kerülését, a parancsot, tilalmat, fenyítést és a tolakodó hízelgés elutasítását ölelik fel elsősorban. A hatalom birtokában lévő hódítóknak ugyan semmi józan okuk nem lett volna e műveltségben talán magasabban álló emberréteget a rájuk szakadt mostoha sors miatt megvetni; de naív képzeletükben a szolgák egymás közt használt, és mint gondolható, fejlettebb nyelvét emberi érintkezés szempontjából megbecsülni aligha tudták. Így hát keleti naív fölényükben a beszéd helyett gesztusokra utalt embereket körülbelül olyan tehetetleneknek, elmaradtaknak ítélték, vagy esetleg még alább, mint a szintén jelekre utalt «igytő» apró gyermeket; és ez volt e társadalmi osztály lenézésének első motívuma. Azt persze nem is vehették észre, hogy a megvetés, melyben a rémült, a helyzettől szemben különben is tehetetlen szolgákat részesítik, saját kezdetleges műveltségüknek, csaknem gyermekes felfogásuknak volt következménye. Az így nyert fölényhez járultak aztán később ez osztálynak állandósult alantasabb társadalmi viszonyai is. A megalázó elbánás alól a hódító férfiak részéről csak a legázoltaktól mindig örömmel felkínált *fiatal nő* részesült kivételben, akit szótlanúsága ellenére egyéb érdemek tettek méltóvá arra, hogy egyenrangú családféllé fogadják; és ez új helyzetben szószólója, sőt gyakran szabadítója is lett szolgasorban sinyló közeli rokonságának; sőt általa igen korán eljutottak a hódítók a pogány «áldás»-tól és vad «áldkozás»-tól a keresztény *\*im!áldás* és *\*im!áldkozás* malasztjáig is.

A helyzetnek e végzet jelölte, sötéten komor oldala mellett, a hódító szemében volt ellenállhatatlanul mulatságos, félszeg ábrázata is: a dőre kézjelek és arcfintorok. A furcsa erőlködésben a gesztusok a *szemet*, a folyton kihangzó *ügy* szó a *fület* mulattatta. Ez a szó a vele továbbképzett igékben legtöbbször rövidítésének jelentkezik, de önálló formájában: *igy*, ma is hosszú. Azt nem kutatom, melyik volt az eredetibb ejtés. A következőkben annak bizonyítására szorítkozom, hogy a magyarság eze-

<sup>1</sup> Különösen kiemelendő, hogy e nagyobbára tájnyelvi cselekvésszók jelentése ezer év óta csaknem változatlanul maradt reánk. Az «*igy*» kezdetűeknek kezdőhangjában észlelhető változások is (*ëgy-*), *igy*, (*ögy-*), *ügy-* csak régi *tájnyelvi* hangzás maradványai, melyek azért rögződtek így archaikusan, mert erre, az egy szón belül való majdnem száz jelentés-differenciálódás miatt szükség volt. Mindez feltűnően egyezik Losonczi István legújabb megállapításaival (A magyar nyelv korszakai legrégibb nyelvemlékeink óta, MNy 32:12), mely szerint «a későbbi (nyelvjárási) *e ~ ë ~ ö* változásnak ómagyar megfelelője: *ë ~ i ~ ü*».

ket a hadonázva, «*igyít*»-ve beszélő idegeneket, a gesztusaikból úntig kivívó *igy* szóval nevezte el, kíméletet nem ismerő gúnyos megvetéssel. A jelenség, hogy idegen népet, néptöredéket, vagy társadalmi osztályokat az ajkukon gyakran visszatérő, feltűnő szók után neveznek el gúnyosan, a legismertebbek közül való. Ilyenek legutóbb a népeket összekavaró világháború folyamán merültek fel nagy számban. A taliánokat jelző magyar *digó* is ekkor került újból a megfigyelő nyelvészek közt szőnyegre. A francia kórházakban nyüzsgő és a sebesülteknek nyalánkságokkal kedveskedő hölgyek ajkáról vették a színes katonák az *il y a du bon* 'van ám sok jó' szócsoporthoz; és erről nevezték el az afrikaiakat így: «*Yadubon*». A franciákat magukat pedig az algériaiak és spanyolok csúfolják *didon* (< *dis donc*) szavajárásukról (Radó Nyr 27:184). A délszlávokat *csujes*-nek mondták a magyar vitézek (Szigetvári MNy 17:213); a francia színészek csúfneve: *matuvu* (m'as-tu vul!), a kereskedelmi utazók rút beszédbe ereszkedéséből tapadt rájuk a magyar *vigéc* elnevezés. Kallós Ede megtoldja a sort: cláh: *nuscsu*, cigány: *csorró*, normann: *bigot*, m: *handlé* (Nyr 64:7). Még megemlítem, hogy egyes személyek némely furcsa szóhasználatából is sokszor származtak vezeté-, vagy legalább ragadványnevek (*sobriquet*).

*Uhug*-ról a Nyrben sohasem esett szó; egyebütt is tudtommal csak Melich foglalkozott vele. Először (NyK. 34:137), a *h*-nak helyesírástörténeti szempontjából és kétszer a MNy-ben. Előbb azt vallja, hogy «e szó eredetéről, olvasásáról semmit sem tudunk» (6:154); de később (10:153) már megállapodik olvasásában: «*üchügya: ühügy*». Ezt az olvasást bizvást el is fogadhatjuk, és evvel a kérdés hangtani oldalának gondját nagyjában el is vetettük. Igaz ugyan, hogy a *h* szók elején (és végén) gyakran csak a régi helyesírás henyesége, sőt nem egyszer a szó belsejében is az, és különösen két magánhangzó között nem ritkán csak a magánhangzó nyújtott voltának jelzését szolgálta. Ez szólhatna ez esetre is: *u(h)eg—ueg—ügy; u(h)ugi—uugi—ügy*. Főleg ez utóbbira szóló analógia, Karácsonyinak *Lehel* olvasása: *Lél* (NyK 34:137) és Jakubovicsé: *lahacecu: Játék* (MNy 15:96). Egyéb példák még: *siher: sér, Tuhutum: Téteny. Bahac: Bács* (Melich Ny K: 34:137, bár némiképp más tanulsággal). De mivel a *h* (*ch*) a szó közepén következetesen mutatkozik mind a négy adatban, mégis tanácsos azt egész valóságnak elfogadni Melichtől, avval, hogy az «*ügy*» már az idegenek ajkán is így nyújtva, tehát *h*-val ejtetten jelentkezett, annak mintegy mondat- sőt beszédpótló jellegénél fogva; vagyis, hogy a rövid testű mutatószó a nálánál időre hosszabb tartamú gesztust kísérvén, a szó hangzóját legtöbbször addig húzták, míg a gesztus tartott, miáltal az *ü* tartama természetesen megnyúlt, amit egy ejtett *h* közbeékelésével is elősegítettek. Ezáltal a köznév maga bizonyos tekintetben hangutánzóvá is vált, mint *ühüm, ühü* (igen), *éhén, áhá, ahha, ohó*. Ehhez, Lányi Ernő szíves megjegyzése szerint Aranyinak egy énekutánzó sora vethető (Bolond Istók II:51.): *Je-her a hab-lakomra kedvesem*.

«Unum *uhugi* Tamás» (1141—61): *i*-jében a *g* jésítésének jelét lehet látni (*ühügy*). «Abraham *uchuga*» (1079—80) véghangzójáról, Melich (l. f. MNy 6:154) korábban még azt hitte, hogy tövégi magánhangzó lehet, de ezt a nézetét a keresztnevekről szóló cikkében a magashangú olvasással

nyilván elejti. Voltaképpen már régebben is (Ny K. id. h.) magashangúnak sejtette, Kézai *uheg*-jének *e*-je miatt. *Uhuga* véghangja lehet bajor eredetű *er* ~ *ə*, melyet úgy a bajorban, mint a m.-ban *a*-nak ejtettek (vö. Behaghel, D. Gr<sup>3</sup> I:518, 75 §; Castelli Wb 180, Lum. Mel. Lw.); de lehet szláv kollektív-féle többes is (l. horv. *braća*, *gospòda*, *djèca*, tehát kb. *ühügy-ék*; vagy akár szlovák többes (l', d, t, d' stb. végű szavak után): mint *l'udia*, *židia*, *učitelia*.

A jelbeszéd esetében szó volt a gúny szerepéről, mint fontos nyelvalkotó tényezőről. Nemcsak a hamar elvegyült idegenek hozták az ott megtárgyalt kifejezéseket a magyar társalgásba, hanem a magyarok is tréfából és gúnyból, sokáig emlékeztek vissza egyik-másik mókás gesztusra vagy legalább a vele járt kísérő szóra. E tréfás használat aztán tudattalanul is komollyá lett, ahogy azt a fejlődés magával szokta hozni.

Ellenben a szolgálknak jeleikről való elnevezése elejétől fogva tudatos volt, és innen van, hogy a jelenség megszűntével a név is kihalt.<sup>2</sup>

*Uhügy* nem jelenthetett bármilyen szolgát, hanem főként a honfoglalás utáni két századból valókat, vagy közvetlen utódaikat. És valóban az egyik adat még közvetlenül a 11.-ik századból való (1079—80), kettő a következő századnak még közepe előtt kelt, Kézai pedig valószínűleg már csak a hagyományból merítette a szót és értelmét.

De lesz, aki tovább is idegenkedni fog a jelbeszéd lehetőségének elismerésétől, valamint attól, hogy a jelentéseknek ennyire fontos szerepet tulajdonítson a magyar szófejtésben. A kételkedők ez *első* kísérlet után így is, legalább kedvet meríthetnek a titokzatos *uhug* szó eredetének ennél találóbb magyarázatához.

## A MAGYAR ÉS A VOGUL KÉRDŐMONDAT SZÓRENDJE.

Írta: Knöpfler László.

— Harmadik közlemény. —

Részleges kétség esetén: *nou nīlāl miškəɾəχ āsən əntām niŋ-k'ar āsən?* te nőtlen ifjú vagy, avagy nős ifjú vagy (IV:370), *nurəχ-pōŋen āčāl kiškālən, əntām ām-pōŋəm?* magadra nézve sejtess-e halált vagy én rám nézve (на себя чуюшь-ли несходу, или на меня?) (VNy 288 T). A kétség részletessége grammatikai természetű: *manä nē kwonä kwālurkwä, manä χum kwon-kwālurkwä?* vajjon a nőnek kell-e kimennie, avagy a férfinek kell kimenni? (I:136), *sis-jārəl lāwiləm, manä mā'il-jārəl lāwiləm?* háterőt rendeljek-e, vagy mellerőt rendeljek-e számodra? (I:139), *man lū-sorj', man mis-sorj' ānsiänəm?*! vajjon lóbandóm vagy téhénbandóm van? (IV:140), *man jājən íelm, man ānkwən íelm raute' in?* vajjon atyád nyelvét, v. anyád nyelvét habarod? (IV:424), — *muj pā χotj lurən-χatl χāpəŋ čōrvs lābət pant jaχmem χolmen, muj pa χotj talən-χatl χāpəŋ čōrvs χat pant jaχmem vantmen?* talán bizony nyári napon hajós

<sup>2</sup> Kézaiig jelbeszéd szüksége másfajta települőkkel máskor is, utoljára a tatárjárás után, a kúnokkal ismétlődött.

ezer hét úton jártamat hallottad vagy talán téli napon szános ezer hat úton jártamat láttad? (OsztjÉ 165).

A magyarban a feltételes kötőszó tulajdonképpen szintén választó kötőszó a páros megengedő mondatokban: De ha gondolkodik is, ha nem is, már a polcon vagyon (Mikes Lev. 13)

Beke Ö. (Nyr 48) e jelenségre osztják és votják példát idéz: Osztj E. *tàmχvtl-gi, χalèuət-ki χoldəm-lamba'* holnap (tkp. ha ma, ha holnap) bizony meghalok' (Pápay F.F. 15:82) votj. *sultim-kä, um-kä, mar užalom?! 'ha felkeltünk, ha nem, mit tegyünk?! (Munkácsi, Votj. Népk. Hagy. 276)*

A vogulban is találhatunk ilyen mondatot: *at-ke mīlən, at-ke s'āpitilən: am tin χūn' misəm?! 'hogya nem adod, hogya nem szereled föl hozománnyal: [itt kell hagynom, mert] én nő-árat hogyan adtam volna érte?! (III:301)*

Ezen összetett mondatok mellékmondatai grammatikai fölépítettségükben a kérdőszócskás eldöntendő kérdésekkel egyeznek.

Csak egyszer teszi ki a vogul a partikulát a következő páros megengedő mondatban: *Ās-vōj, tūr-vōj pinurkwä-ke manä jāməs votāt!* obi halzsirt, tavi halzsirt, hogy bele helyezzél, óh mily szép dobozkák, óh mily szép kártusok! (IV:54)

A vogul-*ke* enklitikus elem, melynek az osztják-*ki*, votj-*kä* (Munkácsi),-*ke* (Wichmann), zürj-,*ke*, cser.- *kēn* felel meg, nemcsak feltételes kötőszó hanem kérdőszó is volt. A feltételes mellékmondat pedig kérdő főmondatból fejlődött.<sup>18a</sup>

A magyarban a *ha* kérdőszóként főleg függő kérdésekben fordul elő: Lássuk, ha eljő (Winkl K 108), Lássuk, ha hiányosak nem vagyunk (Pázm. Préd. 65).

Választó függő kérdésben: Lássuk meg, ha megmivel vagy nem (Lev T. 51).

Önálló kérdésekben ritkán fordul elő: Ha talán csak minapi tanításnak módja ez a katekizálás? Korántsem (Pós. Igazs. 1:3).<sup>18b</sup>

A vogul *ke* mondat szerkesztő simulószó nem szerepel kötőszóként, nem is vezeti be a mellékmondatot, hanem bármilyen szóhoz nyomatékosítóként csatlakozik.

Szórendje még sokkal szabadabb, mint az *a-ä* vagy akár a *li-li* kérdőszócskáé.

Pl. igekötőhöz is járulhat: *Numi Tārəm āsəm pāl̄t nār̄χä-ke ālnūm?! 'hátha felmennék N. T. atyámhoz?! (I:137) stb.*

#### 4. Eldöntendő kérdések kérdőszócskával.

A vogul *-a*, *-ä* partikula, mint etimológiai megfelelői: magyar *-ë*, zürj-*ę*, *-o*, *-ja* | votj. *-a*, *ua*, *ia* | LpK *-a* | <sup>19</sup> Osztj D-*a*<sup>20</sup>) indulatszói eredetű. Felkiáltó szólásban névszóhoz is csatlakozik: *χumj-ä!* hé, férfiak!, *jäγ-ä!* hé, atyus!, *nēt-ä!* nők! Kérdőmondatban csatlakoz-

<sup>18a</sup> Beke: Nyr. 48.

<sup>18b</sup> Simonyi: MKszók 3:134.

<sup>19</sup> NyH<sup>7</sup>. 158.

<sup>20</sup> Beke NyK XLIV, 28.

hat igei állítmányhoz: *naŋ jurtən mēnki jotmēn jiw-ä?* a te társad velünk jön-e? (V Nyj. 36), *tit xujän ä?* itt alszunk-e? (V Nyj. 36); névszói állítmányhoz: *xaŋtal xum a?* ismeretlen ember-e? (IV:340). Érdekes a használata az ilyen kérdő feleletekben: *am järtlēm, jiwən?* jössz-e velem? *am-a?* én-e? (V Nyj. 162 AL), *háš äššən?* van-e csáklyád? *n'äš ä?* csáklya-e? (u. ott), *kwänə jälkän mütər-li oät k'öntinə* menjetez ugyan ki, vajjon nem találtok-e valamit? (I:166 K) *näi minejn-lə, at minejn-lə?* mész e te, vagy pedig nem mész? (V Nyj. 249 P.)

A vogul nyjáráásokban található *-li~li* (< or. -ли) kérdőszócska a kérdezett mondatrészhez csatlakozik: *Tārəmən mätärəl ä li mowun?* nem ad-e Isten valamit számodra? (IV:221) *sanatən, ti lām äitər-kär-li?* izleld meg ezt a levest, izletes-e (попробуй эти щи, сладкие-ли) (V Nyj. 289.), *miñən sojnä tuslejixtər, Tārəmən mätärəl ä li mowun!* menj az erdőbe vadászni, nem ad-e (не дасть-ли) Isten neked valamit? (u. ott).

Mindazon fgr. nyelvekben, melyek állandó orosz hatás alatt állnak, megtaláljuk az orosz -ли kérdőszócska megfelelőinek ilyen használatát pl. az osztjákban: *madi ŋoŋäiən kaži-li?* fáj-e valami húsd? (Osztj. E 35), *pəŋkna-li, kušna-li tūsli xoŋ uandəs?* a fogával hozta-e vagy karmával hozta-e, ki látta? (Osztj. E. 100).

Ezeknek a kérdéseknek a szórendje megegyezik a kijelentő mondatéval. Inverzióra, vagy a vogulban ezt pótló hanghordozáskülönbségre nincs szükség, mert a vogul kérdőszócskás eldöntendő kérdés nem egyéb, mint egy kötőszó nélküli alárendelésnek, a függő kérdésnek, különálló mellékmondata, melynek kérdő jellegét a kérdőszócska teljes mértékben meghatározza.<sup>21</sup> Különleges eseteket nem tekintve (mikor valamit nem jól hallottunk vagy értettünk, vagy csodálkozunk rajta, vagy magát a kérdést ismételjük), a magyar kérdőszócskás eldöntendő kérdésben sincs emelkedő hangsúly, mert ez is eredetileg függő kérdés: tudja-e? = érdekel, hogy tudja-e?

Itt említjük meg, hogy a 'szintén, megint, még, is' jelentésű vog. *ās-t* használják 'hát, ugyan' jelentésben is. Ilyenkor a kérdés nyomatékosítására szolgál és a kérdőnévmás előtt foglal helyet:

*xumin ās xoŋ āli?* hát férjed meg hol van?

*ta-ti ās manər ujkən?* hát ez meg micsoda állatocskád? (IV:342), *ti pušküt manər ünleptawə: vinä, man ās manər?* ezen hordóban mi helyeztetik el: pálinka vagy pedig mi? (V Nyj. 35), *ās manər vār-məl-m'aəs atxatsūw?* hogy hát micsoda dolog miatt gyűltünk mi egybe? (I:74).

Eldöntendő kérdésben az ige elé kerül: *jā, naŋ ti xum ās xaŋsilən?* no, s ismered-e te ezt az embert? (IV:340).

Lehet a személynévmás nyomatékosítója. Ilyenkor közvetlenül az után áll és az esetek nagy részében megrövidül: *ti naŋ-ās xoŋtal*

<sup>21</sup> A mai magyar irod. nyelvben megköveteljük, hogy a kérdőszócska az ige mögött álljon. Nyelvemlékeink tanúsága szerint, az -é partikulának ez a kizárólagos szórendje csak újabb jelenség. (v. ö. Simonyi: Magyar kötőszók II. k. első rész).

*χāntipesən?* hát ezt hol (honnan) találtad te? (I:34), *naŋ-ās tit?* hát te itt vagy? (I:24); hosszú a vocalis: *tan ās χot āli?* hát hol van ő? (I:51), *naŋ ās tit manər kinse'in* hát te ugyan mit keresel itten? (III:302)

Egyéb nyomatékossító jelentésben a mondat élén is állhat: *ās naŋ χotāl' jālsən?* te meg merre jártál? (I:35). Tagadó eldöntendő kérdésben a tagadó szerkezet elé kerül: *jaŋa-tā, am χān-pālt muj-lurkwa kwāle'im, naŋ ās mir-kūseji' ālnə χum, mir-purki' ālnə χum am-jurtlēm tērkwa ajurkwa ās at kwāle'in?* hallod-e, én megyek a fejedelemhez; hát te mint a nép gazdája (gazdául levő ember), a nép feje nem jössz-e szintén velem enni és inni? (IV:337).

## 5. A felkiáltó kérdések szórendje.

A felkiáltó kérdések logikailag tagadó, illetve tiltó mondatok, nyelvtanilag kiegészítendő kérdések és így szórendjük is ezzel egyező: *manər vārunkwa rāwi?* mit lehet tenni? (IV:141), *naŋ anəmnəl manər sunse'in?* te ugyan én belém (belőlem) mit nézel? (II:295), *am naŋən manä āulnə pattiləm?* micsoda bajba juttatnálak én téged? (II:302), *man āsmarəl naŋən mā nāŋχ joxtle' im?* micsoda ügyességgel hozhatok fel neked földet? (I:160), *man ūrəl minimən ti nāj-tarā?* milyen módon megyünk mi ezen tüzön át? (I:14), *kwonāl χum-mus jālenti, ti am ti pūlimnəl χotāl' tan kwonā kwaləli?* hogyan járhat ő ki az én keblemről: hova megy ő ki? (II:21), *am χotəl vā'əm?* honnan tudjam? — *mā sēməm n'idj χolt χodj saŋət manlēm?* én szemem látó biztos halálhoz hogyan menjek? (Osztyj É 25).

(Folytatjuk)

## FINNUGOR-INDOGERMÁN IGETÖVEK.

Irta: Erdődi József.

A finnugor nyelvek két összehasonlító szótára szinte egyidőben jelent meg, mégis nemcsak metodikailag különböznek egymástól, hanem abból a szempontból is, mely bennünket most érdekel. Otto Donner a finnugor tövek felsorolása után oda-függeszti az esetleg egyező indogermán nyelvcsaládhoz tartozó szavakat is, bár ezzel ő összefüggésüknek semmiféle formájára nem gondolt. Célja csupán az volt, hogy a jövő kutatóit figyelmeztesse, figyelmüket távolabbi célok felé irányítsa. Mondhatnók, hogy ez a gesztus az anyaggyűjtésnek felel meg.<sup>1</sup> A korabeli másik nagy szótárszerkesztő, Budenz József nem emlékezett meg sem „A magyar és finnugor nyelvekbeli szóegyezések”-ben (Nyk. 6., 7. k. (1867).) azokról, sem a Magyar-ugor összehasonlító szótárban, pedig ismerte az árja-magyar nyelvhasználatot (igaz, hogy túlságosan jól ismerte!). Álláspontja némileg módosult 1867 óta; akkor a CzF-szótár előbeszédében felsorolt 150 hasonlítást még *nagyrészt* vak találkozásnak vélte,<sup>2</sup> bár már akkor is határozottan óhajtott az urali és árja nyelvek közti viszony meghatározásával foglalkozni, mint ezt magántanári képesítéséért való

<sup>1</sup> O. Donner: Vgl. Wb. d. fgr. Spr. I: VI. o. (Helsinki 1874-76). A 3. kötetű kezdve ezen egyeztetések elmaradnak v. ö. Munkácsi ÁKE 45.

<sup>2</sup> NyK 6. (1867): 57.

folyamodványában kijelenti.<sup>3</sup> Budenz jártas lévén az indogermanisztikában<sup>4</sup>, teremtő mestere lévén a fgr. nyelvtudománynak, igen alkalmas lett volna e feladat megoldására; sajnos csak a bírálattig jutott el, nem az alkotásig.

Később azonban a komolyabb kutatások folyamán tagadhatatlan szkepticizmussal várakozó álláspontra helyezkedik. Kijelöli a munkát a fgr.-idg. nyelveket összevetők számára és feltárja az eddigi kutatás Achilles-sarkait: névmástövek egyezése „csak a többi szókincs egyezésével együtt vehető számba, sőt ez utóbbi szerint megítélendő (hogy vajjon valóban történeti-e vagy csupa esetleges találkozás.)”<sup>5</sup> A rokonításhoz kívánt nyelvyagegyezés kimutatását mindenképpen csak „a tartalmas (fogalom-kifejező) szókincsen kell kezdeni . . . a grammatikai alakok . . . a rokonság távolságát vagy közelségét” fogják eldönteni. Nem elég a „morphologicus habitust” nézni, a szóalkotó eljárásnak is figyelmet kell szentelni.<sup>6</sup>

Budenz fölfegyverezte oktatásával az elkövetkező nemzedékeket és az anyaggyűjtés fontosságára mutatott rá, mely aztán maga fogja a kirotálás után az eredményt megadni. Az egyeztetések kritikus szellemmel való nézésére, az önbírálat magas fokára, mások szavainak józan értelmezésére ismét csak az ő szavait kell idéznünk: ugor szótárának bírálatát várja nyelvésztársaitól, hogy munkája „új kiadásban tökéletesebb tartalommal és alakkal” jelenhessék meg,<sup>7</sup> és ezt kell kívánnunk ezen tudományág munkásaitól és bírálóitól is.

\*

Most néhány fgr.-idg. igetöegyeztetésünket bocsátjuk közre; ezeknek a szavaknak jelentési egyszerűsége valószínűtlenné teszi, hogy művelődési szavak legyenek, de ma még mindig nem látunk értelmezési lehetőséget: elemi rokonság — ősi rokonság — substratum — együttélés — történeti rokonság lehetőségei merednek elénk, de választani nem tudunk. Majd a felhalmozott anyag adja meg e kérdésre a választ.

\*

1. fgr. *\*mo-*: magy. *mozog*, *mozdít*, finn *matka* 'iter' *matkaa* 'iter facere', észt *matka* wandern, cser. *mod-* 'ludere', *modoš* 'ludus' (Budenz 632) ~

idg. *meu-* 'fortschieben': óind. *mīvati* 'schiebt, drängt, bewegt', *kāma-mūta-* 'von Liebe bewegt', lat. *moveo* 'in Bewegung setzen, bewegen' litv. *mánju*, *máuti* 'auf-anstreifen', gr. ἀπεβάσθαι 'vorankommen, übertreffen? sich verschieben' (Walde-Pokorny: Vergl. Wb. d. idg. Sprachen [=WP] II: 252).

2. fgr. *\*rem-*: m. *remül*, *remöl* 'movere, incitari' *remeg*, *reng* 'zittern', *renget* 'bewegen' *rendit* 'erschüttern' [*rémülés*, *rémület* 'mozdulás, indulás' Nyr. 39: 472, R. *rēmög* 'reszket' MNy. 17: 218.]; lp. F. *riebma*, praes. I. *rieman* 'sich einlassen' beginnen, anfangen', m. *rémül* 'erschrecken' (tr.) (Budenz 653 kk.) ~

idg. *\*trem-* 'trippeln, trampeln, zittern': gr. τρέμω 'zittere', alb. (geg.) *trem* 'ich schrecke' lat. *tremo* 'zittere' gót *ihramstei* 'Heuschrecke' ószász *ihrimman* 'springen' óizl. *thramma* 'trampeln', litván *trimstu* 'erzittern', *tremiū* 'niederstossen, verbannen' ó-egyh. szl. *tręsq* 'schütteln, erschüttern' (WP. I: 758.)

3. m. *száll* 'sich auf- oder niedersteigend bewegen, fahren, ziehen, überkommen, sich niederlassen, absteigen', *szalad* 'laufen, rennen, fliehen', finn *saa-* 'venire, pervenire, se conferre', észt *sā-* 'gelangen, werden', md. *saje* 'kommen', cser. *šu-* 'pervenire, assequi', votj. *šot-* 'geben, übergeben'. A fgr. ige alapjelentése 'valamiféle mozgás'. (Budenz 272-74) ~

<sup>3</sup> Nyr. 65: 71. — <sup>4</sup> V. ö. Szidarovszky János NyK. 50: 427. kk. — <sup>5</sup> NyK. 15. (1879): 316. — <sup>6</sup> NyK. 15: 319. — <sup>7</sup> MUgSz. X.

idg. \**sel-* 'springen': óind. *ucchalati* 'schwellt empor' (< ud- *salati*), gr. ἄλλομαι 'springe, hüpf' (< \**selio*), lat. *salio* 'springen, hüpfen' *saltare* 'tanzen' (WP. II: 505).

Jelentéshez v. ö. m. *mozog*: cser. *mod-* 'ludus' (tánc?) - lat. *salio* 'springen, saltare, tanzen'.

Talán ide tartozik az idg. szócsaládnál óind *sarirá-* 'Wassermasse, Flut', óegyh. szl. *sblati* 'senden', litván *šalti* 'fliessen' ~ fgr. zürj. P. *č'ulal* 'fliessen, fliegen' — idg. *sel-* 'schleichen, kriechen': litv. *selù* 'schleichen, leise auftreten', avesztá *srvanl-* 'schleichend, anschleichend', örm. *solim* 'serpo' ~ vog. L. *šulimt-* 'kriechen', *šulent-* 'schleichen' (Budenz 277 és Walde-Pokorny II: 505 k.)

4. fgr. *sg-*: \*magy. *szó* (acc. *szavat, szót*), *szóll, szól*, vog. *sgw*, 'Laut, Stimme, Geräusch, Ruf', *sujt-* 'ertönen, verlauten', K. *sujmt-* 'verkünden', osztj. *sgu* B. *šij* 'Stimme, Laut, Geräusch, Ruf, Lärm', zürj. *šl* 'Wort, Stimme, Meinung' *šlöd* 'Gerücht, Rede', *šu-* 'reden, sagen, nennen', P. *sil-* *šil-* 'singen, votj. *šu* 'sagen', finn *hoke* 'verba eadem repetere, verba facere, blaterare, sermocinare, narrare', *huuta-* 'clamare, vociferari' *soi-* 'sonare, clangere', észt *hage-* 'schreien, aufschreien, schreiend sprechen, zanken', lp. *čuoje-* 'sonare, vocem edere', cser. *šokt-* 'sonare, hangszeren játszani', (Budenz 301-303, Szinnyi NyH. 1915: 156).

idg. \**sue(n)-* 'tönen, erschallen': \**sue(r)* 'surren' u. dgl: óind. *svánati* 'tönt, schallt', *svánas* 'Geräusch', *svánás* 'Ton, Schall', lat. *sono* 'töne', *sonus* 'Ton', óiráni *senn-* 'sonare, spielen (ein Instrument)' (WP. II: 524 k.); óind. *sváratl* 'tönt, erschallt, lässt erschallen', lat. *susurrus* 'Zischen, Flüstern', ném. *surren*, óészaki *svarra* 'brausen', norvég nyj. *surla* 'leise singen', óegyh. szl. *svirati* 'pfeifen'; (WP. II: 527-528), idg. \**sue(r)-* 'sprechen, reden': lat. *sermo* 'Wechselrede, Unterhaltung, Gespräch', gót *swaran*, *swor* 'schwören', ófn. *swerien*, agsz. *swerian* id., óészaki *suara* 'antworten, Bürgschaft leisten' (WP. II: 527).

5. magy. *vél* 'putare', vog. É. *va-* 'látni, tudni, ismerni', osztj. Irt. *uj-* 'sehen, wissen', zürj. *velal-* 'begreifen', *velöd-* 'lehren, unterweisen', votj. *valal-* 'begreifen, verstehen', *valat-* 'andeuten', *valekt* 'lehren, belehren, anzeigen'. (Budenz 570) Finnugor alapjelentés 'látni', ebből fejlődik 'tudni, ismerni, megérteni' ~

idg. \**ueid-* 'erblicken, sehen', perfektumban \**uoida* 'habe gesehen, weiss' innen jut a 'wissen' jelentés a többi időkbe is: óind. *vetti*, *vidmáti*, *vidánti* 'wissen'; 'látni' jel. *aiwi-visəm*-ben 'észrevettem', gr. εἶδομαι 'erscheine, scheine, gebe mir den Anschein', οἶδα 'weiss' (aor. εἶδον 'sah'), lat. *video* 'sehe' ófn. (gi-) *wizzen* 'tudni', óír *find* 'weiss' (WP. I: 236 k.)

## A MAGYAR ÉG IGE ETIMOLÓGIÁJÁHOZ.

A m. *ég* ige fgr. eredete nem kétséges: cser. *əng-*, *en-* 'láng nélkül ég, pislog, perzselődik, odaég, elég, szenesedik'; zürj. *jü* 'láng' (Szinnyi NyH<sup>7</sup>, EtSz). A cser. *əng*, illetve *əng* és *en* csuvas eredete mellett és ellen többen foglaltak állást (Beke, Nyr. 13: 7; Szinnyi, Nyr. 48: 53 — Räsänen MSFOu 48: 187; Wichmann FUF. 16: 211). A vogulban találunk egy *iŋk-* ~ *jir̥k-* igetövet.

Mi ennek a szónak az eredeti jelentése? Ahlqvist szójegyzékében a következőket találjuk: *jinkam*, *jole-j.* 'sich verfinstern' Mtth. 24, 29, 'dunkel werden' Mtth. 27: 57, *jinkanti*, praet. *jinkantes* anfangen dunkel zu werden Mrc. 11: 11, *jinkim* dunkel, finster, Finsterniss Mtth. 27: 47. Szilasinál: (*jel-*) *iŋgili* elsötétül (sich verdunkeln) AL 161, *jel-ingels* P 15, *jir̥ki* sötétedik, éjjeledik (es wird finster, Nacht) KL 15. Tudva, hogy „a mom. és refl. képzők, ha névhez [értsd:



névszóhoz] járulnak, rendesen valamivé válást, valami állapotnak, dolognak beállását, kezdődését jelentik“, ezen szótári adatok ismeretében Szabó Dezső a vogul szóképzésről írt dolgozatában (NyK. 34:223) úgy véli, hogy a vogul *ŋk* is ilyen igeképző, mivel a felsorolt igealakok mind a *ji*, (*jī*, *i*) 'éj' névszó származékai. Csakhogy e képzőnek ilyen szerepére nem tud több példát felhozni a szerző. Az *in̄k* igető és az *i* névszó összefüggése sem bizonyos, bármennyire nyilvánvalónak látszik is, sőt talán nem követünk el súlyos hibát, ha összetartozásukat kétségbe vonjuk.

Az *in̄k*-tő jelentését az előfordulás helyein, szövegben kell vizsgálnunk és akkor világossá válik, hogy eredetileg csak bizonyos „meteorológiai“ kifejezésekben jelentette azt, hogy 'éjjeledik': Ahlq. 24, 29 *qōdel jole-jīnki* die Sonne verfinstert sich. Munkácsi feldolgozás alatt álló kéziratot szógyűjtésében\* K.L. *tōram jel-in̄kenti*: темнатея (az ég besötétedik) K.L. *i. jel-in̄ks*: отемнало (besötétedett) K.L. *i. k'ar jel-in̄kenti* = *in̄ku<sub>x</sub> ints*: темнатея (az égbolt elsötétedik, sötét lett). Jelentős az a körülmény, hogy Munkácsi középlozvai vogul nyelvmestere, Peršā, ezen adatokat a *šātam* 'sötét' szócsoportjának megvilágítására és értelmezéseképpen közölte (*tōram jel-šātamenti*: темнат, *šāl̄penti*, *šāl̄aps*: затемнала; *tōram-k'ar šāl̄amenti*) *šātami*: темнатея, *tōram-k'ar jel-šāl̄ams*, *jel-šāl̄amenti*.

Munkácsi AL. vogul nyelvtanában (25. l.) található következő egymást magyarázó kettős kifejezés közelebbről meghatározza a szó értelmét és rávilágít arra a sajátos szemléletre, mely a szó mögött rejtőzik: *k'āt̄al kuat-k'ūāl̄l̄als v. jel-in̄gils* a nap elfogyatkozott v. elsötétült. Tehát a nap elfogyott, elfogyott a tüze, égése, leégett, elégett, kiégett. (Hasonló szemléleten alapul az egészen újkeletű: *kiég a lámpa* kifejezés.) Hogy az *in̄gils* eredeti jelentése 'égett' arra jelentéstani bizonyítékul szolgál a következő cseremisiz analógia is: *keče en̄da* a nap süt, tdk. ég. (*en̄dem*: megtüzesít caus. alak az ég jelentésű igetőből). Az *in̄ki* ige 'éjjeledik' jelentéséhez *a nap elég, az égbolt elég, beborul, elsötétül* azaz éjjeledik kifejezéseken át jutott.

Az *in̄k*- és a m. *ég*-hangtani összevetése már most nem okoz semmi nehézséget.

**Knöpfler László.**

## IRODALOM.

### Budenz József emléke.

Budenz József születésének százéves fordulóját méltóan ünnepelték meg a magyar nyelvtudomány munkásai. A lelkes megemlékezések a napilapok útján eljutottak a nagyközönség körébe is és felhívták az érdeklődést az idegenből magyarrá lett nagy tudós munkásságára és emberi értékére.

A Magyar Nyelv-ben Zsirai Miklós, Budenznek tanszékén utóda, rajzolja meg tudós pályáját és méltatja munkásságának fontosságát.

A Nyelvtudományi Közlemények (szerkeszti Zsirai M.) egész 50. kö-

tétét szenteli Budenz emlékének. Ötvenhét magyar és külföldi nyelvtudós áldoz egy-egy dolgozatával a mester emlékének. Budenz személyével vagy munkásságával foglalkoznak a következő dolgozatok: Szinnyei József bevezető cikke. Petz Gedeon személyes emlékei és érdekes adalékai Budenz életrajzához; Pukánszky Béla: Budenz József, Göttinga és a magyar nyelvhasználat; Szidarovszky János: Budenz József indogermán összehasonlító nyelvtudományi munkássága. — Budenz szülőföldjének egy folyóirata, *Fuldaer Geschichtsblätter* is megemlékezett e nevezetes

\* Jelölése ezentúl Munkácsi V. K. (= Vogul Kézirat).

évfordulóról (28. Jahrgang, Nr. 5.) *Joh. Hack*: Der Sprachforscher Josef Budenz aus Rasdorf, Professor in Budapest. Zu seinem 100. Geburtstag.

Az Országos Néptanulmányi Egyesület június 13-án, a születésnap évfordulóján ünnepi közgyűlést tartott. *Vikár Béla* elnök üdvözölte az egyesület tagjait, valamint a vendégeket, akik egybegyűltek, hogy Budenz József dicső emlékének áldozzanak és meleg szavakkal méltatta Budenz működésének jelentőségét.

Utána *Balassa József* tartotta meg Budenz emlékezetének szentelt ünnepi előadását. Méltatta Budenz tudományos munkásságát és jellemezte őt mint embert és mint tanárt. Előadását így fejezte be:

Mi a tudományos munka értéke? Ma gyakran tapasztaljuk, hogy a régibb évtizedek munkásságát a tudomány mai állásából szeretik megítélni; lenéznek, lekicsinyelnek mindent, amit a tudomány mai előhaladott állapotában elavultnak lehet nevezni. A történeti érzék és az igazságszeretet hiánya vezeti az ilyen felfogást. A tudomány halad, új felismert adatokból új megismerések keletkeznek, új igazságok viszik tovább a tudományt, s ezek mind az elődök becsületes munkájára támaszkodnak. Ez a lekicsinyelése a multnak olyan, mintha a búzakalász lenézné a magot, amelyből fejlődött.

Egy tudós munkásságának értékét az adja meg, hogy mennyivel tudta előbbre vinni tudományát, milyen új lökést tudott neki adni, hogy helyes, gyümölcsöző irányban fejlődhessen tovább. Azt kell néznünk, hogy ha kiemelnék a tudós életének egész munkásságát tudományának irodalmából, milyen hiány, milyen űr maradna ott.

Ha ily szempontból tekintjük át Budenz József egész életének munkásságát, megértjük, miért valljuk őt ma is a magyar és finnugor összehasonlító nyelvtudomány megalapítójának, és miért él az ő nagysága ma is eleven erővel e fontos nemzeti tudomány minden művelője lelkében. Ezért gondolunk ma, e századik évforduló ünnepén sze-

retettel és soha el nem múló hálás kegyelettel mesterünkre, oktatónkra, atyai jóbarátunkra.

### A magyar Kalevala jubileumi kiadása.

Csaknem három évtizede, hogy *Vikár Béla* kitűnő Kalevala fordítása megjelent (1909), s most, a Kalevala százéves ünnepe alkalmából új, díszes külsővel került a költői szépségek iránt érdeklődő magyar közönség kezébe. A Nyelvőr legutóbbi ünnepi számában *Vikár* elmondja, hogy Budenz buzdítására fogott egy félszázaddal ezelőtt ebbe a nagy munkába. Ez az új kiadás ünnepi külsővel is különbözik az elsőtől. Az egyes énekek elé rajzolt díszek a finn festőművész, *Jorma Gallen-Kallela* finom rajzai. A fordítás szövegén nem sokat változtatott *Vikár*, csak egyes esetekben tartotta szükségesnek a javítást. Annyiban változtatott az első kiadás alakján, hogy az egyes énekek (runok) elé kis versecskékben foglalta össze az illető ének «summáját». Az első kiadás, a finn szokást követve, bővebb prózai tartalmat közölt. Ezúttal egy külön kötet csatlakozik a Kalevala fordításához: «Magyarázatok a Kalevalához». A kötet tartalma: Kosztolányi Dezső tanulmánya a Kalevaláról, név- és szómagyarázatok a fordításhoz *Vikár* Bélától; végül mint utószó *Balassa Imre* föltitkár jelentése a La Fontaine irodalmi társaságban «az újjászületett százéves Kalevaláról».

B. J.

### Könyvek és folyóiratok.

#### Új magyar költők.

(A tanítás problémái. Szerkeszti *Vajthó László*. 12. sz.) Kir. magyar egyetemi nyomda kiadása. Ára 2 P.

Ez a vaskos kötet (397 l.) a tegnap és a ma lírai költőit mutatja be néhány gondosan megválogatott szemelvényben. *Vajda Jánossal* kezdik meg a sort és az utolsó ötven-hatvan év költőin végig haladva eljutnak a ma legifjabb nemzedékéhez. A kötet 56 költőt mutat be; a legrégebb, *Vajda János*, 1827-ben született, a legifjabb, *Illyés Gyula*, 1902-ben. A gyűjtemény elsősorban iskolai célt szolgál, hogy

a felső osztályok ifjúsága megismerkedhessen a legújabb kor költőivel.

**Bíró Miklós:** Nyomdászati Lexikon.

Budapest, 1936. A gazdag tartalmú könyv a könyvnyomtatással összefüggő minden kérdést behatóan tárgyal, köztük a helyesírást is.

**Angol filológiai tanulmányok.**

A budapesti egyetem angol intézetének első kiadványa, két érdekes dolgozatot tartalmaz. *Róna Éva* a magyar vonatkozásokról szól a 16.—17. század angol irodalmában, *Ullmann István* az olasz hatásokat kutatja a renaissance-kori angol irodalmi nyelvben.

**Pásztor Mihály:** Buda és Pest a török uralom után.

(Kiadja Budapest székesfőváros statisztikai hivatala.) 408 l. Budavár visszafoglalásának 250 éves fordulójára alkalmából kiadott könyv művelődéstörténeti részeiben érdekes nyelvtörténeti anyagot is talál a kutató.

*I. Györke:* Das Verbum \*lē im Ostseefinnischen. (Bibliotheca Hungarico-Estica. 99.) Tartu 1936.

**Népünk és Nyelvünk.** A Szegedi Alföldkutató Bizottság folyóirata különleges alföldi problémák kutatásával népi tárgyi anyag gyűjtésével foglalkozik. Sok irányban érdeklődő szerkesztője, *Bibó István* halála után *Horger Antal* vezetésével *Moór Elemér* és *Cs. Sebestyén Károly* vették át a szerkesztő munkáját, melynek eredményeképpen a VIII. kötet 1—6. füzeté jelent meg. E füzetek gazdag tartalmából kiemeljük a következő, a nyelvészeket is érdeklő dolgozatokat: 1—3. sz. *Mészáros Gyula:* Az első hun nyelvmélek. — *Cs. Sebestyén Károly:* Gomb és gombház. — *Horger Antal:* Térdszéli Katica. — *Mészöly Gedeon:* Ürügy. — v. *Szőnyi Sándor:* A vontató. 4. sz. *Kelemen József:* Nyelvjáráskutatás, népnyelvkutatás. — *Eckert Irma:* A népi észjárás kelmeneveiben. — *Szendrey Zsigmond:* Őszi jeles napjaink. — *Moór Elemér:* Megjegyzések a névhasználat kérdéséhez. — *Kovács*

*Gyula:* Marokverő. — 5. sz. *Horger Antal:* Páholy. — *Moór Elemér:* Néhány magyar szó viszontagságai. — 6. sz. *Mészáros Gyula:* Hunok és magyarok. — *Moór Elemér:* Magyar helynévtípusok. — *Gunda Béla:* Még egyszer marokverő szavunk tárgyi jelentéséről. — *Beke Ödön:* Borzas. — *Balogh István:* Vontató és boglya. — *Kiss László:* Nagy-kőrösi tájszótár.

*Búvár* (1936 szeptember). «Mesének a csillagok» c. cikkében (írta C. Klárik Vilma) gazdag gyűjteményét közli a csillagok magyar népies neveinek.

*Eesti Keele Arhiivi Toimetised.* (Az észti nyelv archívumának közleményei.) 5. sz. *A. Saareste:* Langage enfantin conservé par trois jeunes estoniens. — 6. sz. *P. Ariste:* La langue estonienne dans les procès-verbaux des tribunaux à l'époque suédoise.

*Az Ungarische Jahrbücher* XV. kötetének 4—5. füzetét *Gombocz Zoltán* emlékének szentelte. *Farkas Gyula* bevezető sorai után *Zsirai Miklós* szól *Gomboczról* mint tudósról és emberről. Ezenkívül magyar és külföldi nyelvészek egész sora gazdagítja dolgozatával a kötetet.

*Südostdeutsche Forschungen* címmel új folyóirat indult meg Münchenben; szerkesztője *Valjavec Fritz*. Az I. kötet közleményei közül a magyar nyelvészeket is érdeklik a következők: *Moór Elemér:* Die genitivischen Ortsnamen des heanzischen Sprachgebietes und ihre Bedeutung für die Siedlungsgeschichte Westungarns. — *Bonomi Eugen:* Die Sage vom wilden Jäger und von der wilden Jagd in der Umgebung von Ofen (nyelvmutatványokkal). — *Steinhauser Walter:* Zur Ortsnamenkunde der deutsch-madjarischen Sprachgrenze.

*Szegedi Füzetek.* III. évf. 1—4. f. *Mészöly Gedeon:* A hit szó eredete és rokonsága. — *Zolnai Béla:* Szóhangulat és kifejező hangváltozás. — *Horger Antal:* Ebman-kóró, barlang kóró. — *Kelemen József:* Üzfűz. — *Mészöly Gedeon:* Középkori magyar barát-csúfolódás.

## NYELVMŰVELÉS

**Szótározatlan szók.** Folytatom az idei Nyr 1—2. számában megjelent cikkemet és ezúttal ismét három szótározatlan szót kívánok bemutatni.

1. *Hirvegy* *Vegy* a nyelvújításnak egyik legkedveltebb szava, nem annyira magában, mint továbbképzésben és főképp összetételben. A *vegy*-gyel összetett szavak közül elég fölemlítenem: *vegyarány*, *vegyelemez*, *vegyrokonság*, *vegytan*. Mindezekben *vegy* az összetételnek előtagja. A NySz. nem közöl olyan összetett szót, melyben utórész a *vegy*; én nem ismerek mást, mint a fenti *hirvegy*-et. Ez hirlapi műszó volt az 1860 körüli években, legalább is a Tisza Kálmán pártjához tartozó *Debreczeni Közlöny* 1860. és 1861. évfolyamaiban, melyekben állandó rovatot foglalt el a mai *híregyveleg* vagy még inkább a *vegyes hírek* rovata helyett. A *hirvegy* nem került semmiféle szótárba és bármennyire kinálkozik is rövidségével és bármennyire támaszkodhatnék is a *hírvágyra*, mégsem óhajtom feltámasztani, nyugodjék békével a nyelvújítás idejének számos idétlen szülöttjével együtt. Maga a *Debreczeni Közlöny* is felváltotta a *hírtár*-ral, de ez sem maradt életben, még a NySz-ba sem jutott be.

2. *Követség*. Előre bocsátom, hogy a *követség*-et minden régi és új szótár ismeri követi hivatal, testület, épület értelmében, sőt sok szótárból kiolvasható, hogy a *követség* híradást, üzenetet, nuntiumot jelent.

De ismeri a NySz a *követség*-et imitatio, Nachahmung jelentésében is, amint ezek a példák bizonyítják: My edes... lelky zenthseges yozagoknak peldaya es kőwethseghe. — Tamada az prépost zerzet lelleknek ydwesseghekre es sokaknak kőwethseghekre.

De a *követség*-nek van egy harmadik jelentése is, melyben közkeletű a nép ajkán. Ebben a harmadik értelemben *követség* annyi, mint deprecatio, megkövetés és főképp akkor használatos, mikor az ember valami illetlen szót akar vagy kénytelen kiejteni a száján,

leginkább ezekben a szólásformákban: *követséggel legyen mondva*, *követséggel szólva*. Be kell vallanom, hogy a Tájszótár éppen ebben a jelentésben szótározza is a *követség*-et, de csak egyetlen példával támogatja a biharmegyei Pocsajból (Nyr 559), holott ez a szó széles és nagy területen él, Debrecenben is közhasználatú és megérdemli, hogy az irodalmi nyelv szótáraiban is helyet foglaljon, annyival inkább, mert az így szótározott *követség* szaporítaná az igetöböl -ság, -ség képzővel alkotott érdekes főneveink nem nagy számát, amely csoportból most csak a *követség*-hez leghasonlóbbakat sorolom fel: *fizetség*, *lehetőség*-es, *nevetség*, *sietség*, *tehetőség*, *viszkettség*, hogy az *etség* végűek közül mellőzzem a nem egészen tisztázott ismeretség-et és szövetség-et.\*

3. *Dúródik*. Ez is népnyelvi, jobban mondva nyelvjárási szó, de még annyira sem vitte, mint a fenti *követség*, még a Tájszótárba sem jutott be, annál kevésbé a Czucz.-Fog.-ba, a nagy Ballagiba, az Et. Sz.-ba, avagy éppen a NySz-ba. Pedig az Alföldnek elég széles területén él, mert én nemcsak Debrecen nagy határáról ismerem, hanem Szeged és Szentés vidékéről is. Jelentése: tolong, tolakszik, tódul, rendetlen tömegben, vagy csoportban igyekszik valahová. Pl. *dúródik* a tömeg, mikor zsúfolt villamosra, autobuszra akar felszállni, mikor a színházi ruhatárt rohanja meg, mikor égő házból menekül stb.

De nemcsak *dúródik*, hanem alapszava: *dúr* is elkerülte a szótárszerkesztők figyelmét. Pedig *dúr* jelentését még könnyebb kitalálni, mint *dúródik*-ét, mert *dúr* = *túr*, (v. ö. *dobzódik*-*tobzódik*, *dücskö*-*tücskö*), amint azt ez a jóízű, illetőleg borízű népdal is bizonyítja:

\* Jerney szerint (Magy. Nyelv-kincsek (1854) *követség* az Árpád-kori bíráskodás nyelvében *követelés*-t, *bírság*-ot is jelent, de mint-hogy ezt sem az Okl. Szt., sem a NySz nem említi, én is figyelmen kívül hagytam.

«Dúr a disztó, dúr a mocsárszílen, Tartottam szeretőt, de mán rígen.»

Ez a duhaj nóta régebben nagyon járta, még most is járja Debrecenben, nemcsak csikósok, gulyások, kanászok ajakán hangzik fel, hanem úri mulatozókén is, akik aztán messze vidékre is elviszik, a nótával együtt természetesen a *dúr* szót is. Ennélfogva *dúr* és még inkább *dúródik* joggal kívánhatja a szótározt, nemcsak az újabb kiadású Tájszótár, hanem minden teljesebb köznyelvi szótár által is.

KARDOS ALBERT.

**Olimpia vagy olimpiász?** Az idei olimpiai versenyek alkalmával napilapjaink majd *olimpiának*, majd *olimpiásznak* neveztek ezt a nevezetes sporteseményt. Több oldalról fordultak hozzánk azzal a kérdéssel, vajjon a két elnevezés közül melyik a helyes. A görög nyelvben ἡ Ὀλυμπία (nőnemű tulajdonnév) a város neve; τὰ Ὀλύμπια (semleges többesszám) az olimpiai játékoké. Az Ὀλυμπία szónak

háromféle jelentése volt: 1. az olimpiai játékok éve, 2. az egyes játékok közé eső négyévi időköz; 3. maguk az olimpiai játékok. Tehát nem kifogásolható sem az olimpia, sem az olimpiász elnevezés.

B. J.

**Gyermeknyelvőr.** Ötödfél éves unokám, G. B. megáll az optikus kirakata előtt, gyönyörködve nézegeti és közben mondogatja: Lát-szerész, lágyszerész; mért nem inkább *szemszerész*?

Unokámnak száz évvel előbb kellett volna születni s a *szemszerész* szót jó helven szóba hozni, akkor talán nem szorult volna rá a nyelvújítás a csonkitett *látszerészre*. Ennek különben szerzőjét és korát hirtelen nem tudom megállapítani, mert a Nyelvújítási Szótár sem első kötetében (1902), sem a másodikban (1908) nem vett tudomást róla; sőt a *látszer*, *látcső* is kimaradt belőle, pedig mind a három ott található a Cz-Fog.-ban (1865) és a Teljes Ballagiban (1873).

KARDOS ALBERT.

## MAGYARÁZATOK.

**Derogál.** A latin *rogare* annyit jelent, hogy «kérni, elkérni», ezért latin *derogare* tulajdonképpen anynyi, mint: «valamit valakinek a lét- és birtokállományából (latin *de-*) elkérni». Ahogy azonban az *arrogare* (= «valamit a maga jogos lét- és birtokállományának megnövelése céljából elkérni») azt a jelentést vette föl, hogy: követelőzni (v. ö. *arrogáns*), úgy a *derogare* azt az értelmet kapta, hogy: valakit valamiben korlátozni, valakinek érdekét, önérzetét, hírét-nevét sérteni. A nyugati nyelvek ma is ebben az értelemben használják a szót, az egykori hazai latinság is ebben az értelemben használta. Ma nálunk ennek a szóhasználatnak már csak egyetlen csökevénye él. Ha valaki úgy érzi, hogy valami nem egyeztethető össze az önérzetével, valami csorbítaná a tekintélyét, valami a

rangjával nem fér meg, azt mondja: ez *nekem derogál*. A magyar szóhasználat a 17. szd.-ban alakult ki. Geleji Katona István írja a Titkok titkában (1645): «Az ő felséges voltának derogálna, kisebbségére volna» (NyTSzt). A magyar kifejezés két tekintetben különbözik a latin és a nyugati szóhasználattól. Először is: mi kizárólag cselekvést, történetet, állapotot mondunk derogálónak, személyt soha. Másodszor: a nyugati nyelvek a latin vonzat megőrzésével tárgyesetet raknak az ige mellé, mi ellenben részeshatározóval szerkesztjük. Talán a helyéből kitűrt magyar kifejezés bosszús incselkedése ez a rontás, hiszen *nekem derogál = nincs inyemre*. De német szólások is közreműködhetek a szóvonzatnak 17. szd.-beli kialakulásában: *das behagt mir nicht, das ist mir zuwider, es widerstrebt mir*.

KALLÓS EDE

# A kiadóhivatal értesítései.

Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő.

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, 40 cseh korona, 160 lei.

A legközelebbi szám f. é. december havában jelenik meg.

## A MAGYAR NYELVÖR

szerkesztősége és kiadóhivatala

Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

Telefón: 1-222-29.

Postatakarékpénztári számla: Dr. Balassa József 2560

## STEMMER ÖDÖN

Tudományos és művészeti antikvárium

Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14



November hó folyamán jelenik meg a

## 10. sz. könyvjegyzék:

## HISTORIA HUNGARICA

### I.

a) Magyarország a honfoglalás előtt.

b) A magyarság eredetétől az államalapítás koráig.

### II.

Magyarország az államalapítás korától a szatmári békéig.

### TARTALOM:

<i>Kertész Manó:</i> Élek a gyanúperrel .....	101
<i>Balassa József:</i> A magyar és a finn nyelv Amerikában .....	103
<i>Munkácsi Bernát:</i> Budenz ereklék. II. ....	107
<i>Túróczy-Frostler József:</i> Világirodalom magyar ponyván .....	112
<i>Kallós Zsigmond:</i> Uhug .....	118
<i>Knöpfler László:</i> A magyar és a vogul kérdőmondat szórendje. III. ....	121
<i>Erdődi József:</i> Finnugor-indogermán ige-ötvek .....	124
<i>Knöpfler László:</i> A magyar ég ige etimológiájához .....	126
<i>Irodalom:</i> Budenz József emlékezete. — A magyar Kalevala jubileumi kiadása (B. J.). — Könyvek és folyóiratok .....	127
<i>Nyelvművelés:</i> Szótározatlan szók (Kardos Albert). — Olimpia vagy olimpiász. (B. J.) — Gyermekegyelvőr. (Kardos Albert) .....	130
<i>Magyarázatok:</i> Derogál (Kallós Ede) .....	131

# MAGYAR NYELVŐR

SZARVAS GÁBOR ÉS SIMONYI ZSIGMOND FOLYÓIRATA

Megjelenik havonként  
a nagy szünetet kivéve

Felelős szerkesztő és kiadó  
BALASSA JÓZSEF

Szerkesztőség és kiadóhivatal  
Budapest V.  
Klotild ucca 10/A.

AZ ORSZÁGOS NÉPTANULMÁNYI EGYESÜLET HIVATALOS LAPJA

## KONYHAI MAGYARSÁG.

Írta: Kertész Manó.

Egy kis szakácskönyv szerzője a 17. század közepe táján imígyen vall a munkája keletkezéséről: «Az mint értekezhettem szakácsoktól s magam amint praktikálhattam főzésem által eleitől fogván, azt jegyzettem most újonnan magamnak fel, hogy el ne felelkezném rólla: *konyhán költ magyarismussal* ték egy néhány jegyzést magamnak» (TörtTár 1881. évf. 368). Ez az egyetlen adat többet mond nekünk, mint amennyit szóval kifejez: kiviláglik belőle, hogy nálunk már háromszáz esztendővel ezelőtt nemcsak *konyhalatinságról* beszéltek, nemcsak a laikus szakács-fráter latin beszédének és a műveltek latinságának a különbségét érezték, hanem tudván tudták, hogy a magyar köznyelvnek is vannak ilyen rétegei és e rétegek között a «konyhán költ magyarismus» valami alacsonyabb színvonalat képvisel. A *konyhalatinságról* Tóth Béla azt mondja, hogy csak újabb keletű fordítása a *latinitas culinaria*-nak (Nyr. 26:230). Nincs igaza, mert már három századdal ezelőtt él e kifejezéssel Balásfi Tamás abban a sisakos-pajzsos levelében, amelyben Pázmány mellett száll ki Alvinczi Péter ellen és azokról szól, akik az Egyházat támadják, írván róla «valami gyermeki és kakombak dolgokat, kit magyarul, kit pedig *konyha* poklokhoz illendő *deák nyelvel*» (Pázmány: ÖM. 5:106).

E deáksággal «egy konyhán költ» konyhai magyarságnak a művelt köznyelvhez való viszonya szempontjából tanulságos a *tojás* szó története. Ismeretes, hogy a tojás eredeti neve *mony*: «Egy családos io maior ember vala, kinec vala egy luda, mely mindennap egy arany *monnyat toic* vala» (Helt: Mes. 376, NySz). A 17. század elejéig csak *tyúkmonyról*, *ludmonyról* beszélnek, noha él már a *tojás* szó is, csakhogy ez magát a folyamatot és nem a folyamat eredményét jelenti, hiszen még Molnár Albert is így értelmezi: «partus gallinarum, positio ovorum». Ám a 17. század nagy írói, Pázmány és Zrinyi a *tojás* szót már 'ovum' jelentésben használják s írásaikban, meg nyilván művelt kortársaik beszédében indul meg az a folyamat, mely végül is a *mony* szót a művelt köznyelvből egészen kiszorítja. E folyamat megindulásának és sike-

rének oka egészen nyilvánvaló: a műveltek eufemisztikus hajlama illetlennek érezte a *mony* szó emlegetését 'Hode, testiculus' jelentése miatt. Hogy valóban az eufemizmus az oka a *mony* köznyelvi halálának és a *tojás* 'ovum' jelentésben való elterjedésének, arra nézve hitelt érdemlő tanúnak Geleji Katona István, e folyamat megindulásának kortársa, a következő mosolykeltő szöfejtésével: «*Tojás, tojomány*; mellyet valamelly trágár ember mondott vala elsőben *monynak*, el hagyván a két első syllabákat és az *a-t o-vá* változtatván s immár mind úgy mondják: *tikmony, ludmony*, holott igazán *tik-tojomány, lud-tojomány* volna» (Titk. 1119, 1645-ből, NySz). Ám amit a műveltek sértőnek éreztek, abban a szakácskönyvek szerzői semmi kivetnivalót sem találtak: a «konyhai magyarság» képviselői még száz év múlva is tyúkmonnyal, ludmonnyal sütnék-főznek. A *tojás* szó felbukkan ugyan egyetlenegyszer már a csiki klostrom kéziratos szakácskönyvében (Egyet. Kvtár E. 73, 1693-ból), de nyilván nem eufemizmusból, hanem az úri beszéd hatásaképpen, mert hiszen ez egyetlen helyen is a *tojás* a «töltött tyukmon» nevű étel receptjében fordul elő ilyenformán: «Töltött tyukmon. A' tyuk vagy lud *tojásnak* törd meg mind két végét... az üres *tojás* héjat tölcs meg vele» (37). Ám érdekes megfigyelnünk, hogyan jelenik meg ez a hely a szakácskönyvnek két emberöltővel későbbi kiadásában és kéziratos másolatában; az 1742-ből való nagyszombati Szakácsmesterségek Könyvecskéjében és egy közelkorú kéziratban (MuzOctHung. 845) ezt találjuk: «Töltött tyukmony. A' Tyukmonynak, vagy Lud *tojásnak* törd-meg mind a' két végét... a' tyukmony vagy ludmony héját töltsd-meg véle» (67., kézirat 34. l). Látnivaló, hogy a másolónak még a 18. század közepén sem jár rá sem az ajka, sem a tolla a *tojás* szóra, mert amikor nem figyel az eredetijére, bizony csak tyukmonyat, ludmonyat mond. Van ugyan a nagyszombati szakácskönyvnek a tyukmonyra egy másik eufemisztikus kifejezése is: «egy Tyuk hasznával tsinálly téstát» (15), ám a kéziratos másolat ezt is a konyha nyelvére fordítja mondván: «egy tyukmonnyal csinálly téstát» (7).<sup>1</sup>

Az édességet jelentő régi *trágya* szavunk viszont még a konyha nyelvéből is eltűnt azért, mert az újabb, mezőgazdasági jelentése kellemetlen képzetet idézett fel. Ismeretes, hogy ez a szó a középlatin *tragea* magyar mása és így eredete és hajdani jelentése szerint ugyanaz, mint a francia *dragée* (Horger, i. m.). Kérdés, mikor indul meg és hogyan megy végbe a *trágya* szónak mezőgazdasági műszóvá válása. Feltűnő, hogy szótáraink még a 18. század közepén sem jegyzik fel 'Dünger' jelentését, így pl. az 1768-ból való Páriz Pápai—Bod-féle szótár sem ismeri, pedig az Oklevél-Szótár már 1654-ből tud olyan jótermő földről, amelyben «*tragia* nélkül terem az ross», más adata szerint meg «a szőlőben is nem utolsó hasznót hozó munka a *trágyázás*» (1684). A jelen-

<sup>1</sup> A *tojás* szóról l. Horger: Magyar Szavak Története.



tésváltozás ezek szerint a 17. század közepe táján indul meg; hogy valóban ekkor kezd a *trágya*, *trágyáz* mezőgazdasági műszó lenni, annak kétségtelen bizonyítékát találjuk Lippai János Pozsonyi Kert című munkájában, amelynek második részéből, az 1664-ben Bécsben nyomtatott Veteményes Kertből vett néhány idézettel szemléltetjük, hogyan fejezik ki akkortájt a szóban forgó fogalmat. Az író tanítása szerint a kertész a kertet «jó zsiros *ganéjval ganéjoztassa*» (4), majd azt mondja, hogy «jó kövér tehén, vagy szamár *ganéjjal* jól öszve-elegyítsék a' földet» (5), az articsóka magját «ültessék jó ziros *ganaios földbe*» (75). a spárgaföldre meg «jól el-rothatt apró *ganét* töltenek» (81); a zellert is «*ganéjos* ágyban» kell vetni és «apró el-rothatt *ganéjt* köll a' gyökere körül tölteni» (71). Amint látjuk, szerzőnk a *trágya*, *trágyás* szókat még nem használja mezőgazdasági műszóként; annál érdekesebb, hogy a *trágyáz* ige származékaival együtt sűrűn fordul elő útmutatásaiban: «Ismét jól meg-készited a' földet: alkalmas üdőben *meg-trágyázod*» (33); hogyha a babszalmát a földben hagyják, «szinte annyit érnek vele, mint-ha *meg-trágyázták* volna» (199); «a' vöröshagyma igen jó ziros, meg-kapált, tiszta, porhanyós, jól *meg-trágyázott* földet kíván» (138); a saláta földje «ha lehet, tél-előtt meg-légyen ásva és *ganéjozva*... ez tél előtt-való ásás és *trágyázás* igen hasznos a' földnek» (105). Ez adatokból világos, hogy a *trágyáz* előbb lett mezőgazdasági műszó, mint alapszava, a *trágya*; ezt a jelenséget érthetővé teszi az a körülmény, hogy ez időtájt már nemcsak édességgel «trágyázták» az ételt, ami egyedül felel meg a szó eredeti jelentésének, hanem *s z a l o n n á v a l* és *z s í r r a l* is; például az orrával készült lencse, borsó, kása utasítását a csiki klastrom szakácskönyve így végzi: «Felyül pergelt *szalonnával* és *sirral trágyázd* meg, vid asztalra» (25). Nyilvánvaló, hogy mikor már szalonnával és zsírral is «trágyáz»-nak, akkor ez igében az alapszó eredeti 'édesség' jelentése már elhomályosulóban van; *megtrágyáz* most már csak azt jelenti: 'valami tápláló anyaggal meghint'; a jelentésbővülésnek ezen fokán aztán már a földet is lehet «trágyázni».

Azt is meg lehet állapítani, mikor kezd a *trágya*, *trágyáz* kiszorulni a konyha nyelvéből. A nagyszombati szakácskönyv (1742) említett közel egykorú dunántúli kéziratos másolatában azt tapasztaljuk, hogy írója az eredetinek *megtrágyáz* szavát következetesen elkerüli és helyette más kifejezést használ. A másoló eljárásának szemléltetésére egymásután közlöm az eredetinek és a másolatnak néhány utasítását. A «miskulántzia salátá»-ról például az eredetiben ezt olvassuk: «ha akarod, fellyül *nád-mézzel trágyázd-meg*» (126), a másolat meg így szól róla: «ha akarod, «*hincs meg nád mizel*» (63); a «kappan lévő» utasítása a két helyen így hangzik: «*trágyázd meg nád-mézzel, fa-héjjal*» (50): «*nád-mizeszd meg fa hayal*» (25); a «veres béles» utasítása ez: fahéjjal, nád-mézzel jól *trágyázd meg*» (76): «*nád mizet jól hincs reá*»

(39); hasonlóképpen szólnak a «körtvély béles»-ről: «fa-héjjal, nád-mézzel, szeg-füvel, *trágyázd meg*» (77): «fa hayal, nád mizel, szeg füvel *hincsd meg*» (40). Ez egybevetés azt tanúsítja, hogy a *trágya*, *trágyáz* a 18. század közepén legalább is Dunántul konyhai műszóként már nem használatos.

A trágyával kapcsolatban azt is érdemes feljegyezni, hogy *cukor* szavunk is a 18. század közepén kezdi a köznyelvben a *nádméz* szót felváltani és kiszorítani, holott e szó *cukaron*, *cukker* és *cukor* alakja könyvekben és nyilván a műveltek beszédében is már 1587 óta előfordul (OklSz., NySz., EtSz.). Megint a nagyszombati szakácskönyv és a kéziratos másolat két helyét állítjuk egymással szembe. Forrásainkban a «báránfő rántva» nevű ételről ezt olvassuk: «fel adván fellyül *nád-mézzel trágyázd meg*, ha nints, annélkül-is jó» (35): «föl adván föllül *rakd meg Czukorral*, ha nincs, úgy is jó» (16); a «tálban főtt»-ről pedig ezt mondják: «süsd meg szép pirossan, *trágyázd meg és add fel*» (67): «süsd meg szép pirossan, *hincsd meg mizel vagy czukorral*, add föl» (34). Ismeretes, hogy a *cukor* szó a régi nevet máig sem tudta az egész magyar nyelvterületen kiszorítani; a székelységben ma is *nádméz* a cukor neve (MTsz), holott ma már nem nádból, hanem répából gyártott cukrot fogyasztunk.

## BUDENZ-EREKLYÉK.

Írta: Munkácsi Bernát.

— Harmadik közlemény. —

### IV. A vogulföldi tanulmányút.

Már a votjáföldi utazások idején foglalkoztatott a «lelkésítő gondolat», hogy helyénvaló volna, ha Reguly nyomdokát követve a Felső-Káma területéről mindjárt kelet felé folytatnám utamat, az északi Ural tájára, hol a magyarság legközelebbi rokonai, a vogulok laknak. Írtam is e tárgyban Budenznek, de ő — mint a fent közölt 1885 szept. 2-iki levélből olvasható, — azt válaszolta, hogy erről «egyelőre még ne szóljunk» s hogy «ennek a fának megint *új fejsze* kell: jelesen a *Reguly-féle anyagnak a kiadása*, melyet a legközelebbi években mégis csak létesítenünk kell.» Ennek az időpontját a Mester az 1887-ik év őszén látta elérkezettnek, mikor már a Votják Szótár utolsó lapjai is elkészültek s immár hozzáláthattunk az «új fejsze», vagyis az új segédeszközök formálásához olykép, hogy magam Reguly *déli vogul* szövegeinek másolását vettem munkába, Budenz pedig Regulynak *osztják* énekszövegeit írta át, mivel-hogy az volt az eredeti terv, hogy a vogul tanulmányok befejeztével hamarosan áttérjek az osztják nyelv kutatáshoz. Csak aki személyesen látta ezeket a Reguly-féle, minden megszakítás (új sor, pont, vessző stb.) s értelmező jegyzet nélkül egész ívekre sűrűn írt, többnyire nagy terjedelmű osztják szövegeket s számbaveszi, hogy Budenz mindebből egy sornyt

meg nem érthetett, az képes megítélni, hogy ez az önként vállalt munka mennyi fáradoalmába kerülhetett a Mesternek s hogy mily fokú tudományszeretet kellett megvalósításához.

De az újabb tanulmányút előkészítésében ennél is jelentősebb közreműködés volt a Mester részéről, hogy lemásolás céljából rendelkezésemre bocsátotta irattárának becses kincsét: *Reguly vogul szótári gyűjtéseinek* rendezett kéziratát, mely mű létezéséről (minthogy Budenz munkáiban nincs említés róla), eddigelé nem volt sejtelmem. Ez a mű volt alapja szótári gyűjtéseimnek a vogul föld minden táján, ahol kutatás céljából hosszabb vagy rövidebb időre megállapodtam; mindenütt legelsőben az volt a munkám, hogy végig kérdeztem a Reguly-szótár adatait s ez úton megállapítottam az egyes nyelvjárások hangváltozatait, illetve kifejezésbeli eltéréseit.

A következőkben közölt levelek megértéséhez meg kell még emlékezni arról, hogy második oroszországi tanulmányutamat nem egyedül végeztem, hanem társam volt benne dicső emlékű dr. *Pápai Károly* barátom, ki *Ponori Thewrewk Aurél* tanárnak volt kiváló tanítványa s velem együtt működve a vogulok és osztjakok anthropológiai és néprajzi tanulmányára, valamint néprajzi tárgyak gyűjtésére vállalkozott.

Pápai Károly hősies elszántsággal oldotta meg a rendkívül súlyos feladatot, melyet magára vállalt. Teljes tudatában volt testi szervezete gyarlóságának, mégsem riadt vissza a rengeteg utaktól, melyeket a vogulok és osztjakok területén, sokszor 30—40 fokos hidegben kellett megtennie. Gyűjtései kiterjedtek a néprajzi tárgyakon kívül a néphitre és népszokásokra is, sőt szótári anyagot is találtunk hagyatékában, melyből legelsőben értesültünk a keleti osztják nyelvjárások különös hangsajátságairól. Bátorságának bámulatos bizonyosságai, hogy képes volt anthropológiai célra vogul és osztják koponyákat meg csontokat kiásatni temetőkből s imádott bálványok mellől összevásárolni a nekik áldozatul felajánlott ezüstholmikat. Mind e gyűjtéseket el tudta hozni az irdatlan messzeségből, a Vach és Szigva folyók vidékéről az orosz és ausztriai vámhatárokon át haza, a M. N. Múzeumba. E nagyszerű cselekményekért nem jutott számára hálás köszönet itthon, s ő a tudomány vértanuja lett, mielőtt munkáit megírhatta s kiadhatta volna.

Budenz első levele, melyet a vogul tanulmányút során 1888 március 22-ikén küldött Moszkvába: Tisztelt Barátom Uram! A varsói levelező lapot megkaptam 18-ikán. Nem kell mondanom, hogy mindnyájan örültünk útjuk szerencsés megindulásán. Különösen a kruzsok ivott is az egészségükre.

Hiszem, hogy legközelebb hallok valamit Pétervárról is. Most csak arról akarom értesíteni, hogy tegnap a pénzügyet is elintéztam: az Escomptebanknak átadtam a hátralevő 1000 frtot (700 Kegyed, 300 Pápai uram számára) s ezt a pénzt... a Crédit Lyonnais szpétervári intézetében rendelkezésre bocsátja az Escomptebank. — Tehát csak várjuk a további jó híreket.

Elfeledtem volt megmondani, hogy Junius közepe táján 2—3 heti útra szándékozom Németországba, a bátyámat meglátogatni. Meglehet, hogy a miatt majd egy válaszom elkészik; de intézkedni fogok, hogy az akkor ne-

tán érkező leveleket mihamarább megkapjam. — Mindkettőjüknek a magam és a többiek nevében további jó utat és egészséget kívánva, szíves üdvözléssel Budenz J.

A következő, 1888 április 3-ikán kelt levél már *Verchoturje*-ba, a perm kormányzóság kerületi városába van irányítva s így szól: Igen tisztelt Barátom Uram! [*Kúnos hazatérő szándékáról való értesítés.*] — Dr. *Pápai* uramnak jelentem, hogy Dr. *Thirring* átküldött az ő számára hozzá 120 frtot (valami stipendium). Ezt is át fogom tétetni Sz.-Pétervárra, a *Crédit Lyonnais*-hoz. Budenz J.

Más nagyobb dolog nincs, mint az, hogy rendkívül örülünk, — az élén *Kolumbow* — az eddigi *uspěch*<sup>16</sup>-uknak, amely *otkrytom pisjmě*<sup>17</sup> alakjában jelentkezett. Jelen van pedig a — legalább kettővel kisebb számú *kružok*, a ki pedig a hiányzó kettőt<sup>18</sup>, távolbeli sorsukat gondolva és méltányolva, szívből élteti és további *uspěch*-okat kíván! És pedig csak *uspěch*-okat, «*bez pěcha*» (*Pech-a*), a *tjeperj-že vypito za Vaše zdorovje*<sup>19</sup>! [Aláírók:] Budenz, *Kolumbov*, *Ásbót*, *Rosconi*, *Sármai J.*, *Szinyneyi* (id.), *Hofhauser* Elek.

A köv. levél ugyancsak *Verchoturje*-ba címezve, 1888 április 23-án kelt: Igen tisztelt Barátom Uram! Hála istennek, hogy post tot tantaque facta, *Kazánba* szerencsésen megérkeztek. Tegnap dél felé éppen a kertben sétáltam *Fehérvárról* jött Dr. *Halásszal*, midőn épen *Kegyetekről* lévén szó, a levélhordó csakugyan elhozta a nagy levelet. Mindjárt ketten élveztük s elképzeltük, milyen képet nyujthatott a *Kazanka* jégtabláin át szökdöső karaván.

De egyúttal még egy másik levelet is kaptam *Trefort* mnisztértől, melyben engem fölhatalmaz, hogy a Dr. *Pápainak* néprajzi tárgyak vásárlására engedélyezett 600 frtot fölvehessem. A záradék így hangzik: «Erről Nagyságod a fentemlített összeg felvétele és Dr. *Pápai Károlyhoz* leendő elküldése végett azzal értesítetik, szíveskedjék közölni a nevezettel, hogy a gyűjtött anyag átszolgáltatása előtt annak feldolgozási joga biztosítatik, de hazaérkezése időpontjáról és gyűjtése eredményéről ide — lehetőleg még hazautazása előtt — jelentést tegyen. Bpest, 1888 ápr. 11. Ezt tehát most tudomásul vegye *Pápai uram*; a pénzt ma vagy holnap fölveszem s szintén az *Escomptebank* útján Szt. Pétervárra juttatom a *Crédit Lyonnaishoz*. — NB. A Dr. *Thirringtől* átvett 120 frtot, amint már *Verchoturjeba* jelentettem, szintén áttétettem Szt. Pétervárra. — [*Kúnos török szövegeiből Radloff* mutatóványt közöl. Jahn tanár meghívta látogatásra Berlinbe.]

Még titokban súgom meg, hogy az idén az Akadémia külső tagjaiul ajánlottam *Radloffot* és *Ilminszkit*; *Hunfalvy* is adott rövid ajánlásokat... Reményelem, hogy ez úttal sikerül a dolog.

<sup>16</sup> A. m. 'siker, szerencsés eredmény'.

<sup>17</sup> A. m. 'levelezőlap módján, (gyanánt)'.

<sup>18</sup> A «hiányzó kettő» mi ketten vagyunk, kik ezúttal a symposionból elmaradtunk.

<sup>19</sup> *Pěch* a humor kedvéért elvont (nem létező) szó az *uspěch*-ből, mely a vulgáris «*Pech*» szóra emlékeztet (*bez pěcha* azt jelenti, hogy legyen *uspěch*-unk, vagyis sikerünk «*Pech*» nélkül). — «Most pedig kiívás (pohárürítés) történt a Kegyetek egészségére».

További jó egészséget és a jó isten kegyelméből szerencsét kívánván Kegyeteknek — *jälne kumine*<sup>20</sup> — szíves üdvözléssel Budenz J. — Holnap közlöm a kružokkal, a ki már nyugtalansággal várta az újabb híreket. — Van itt egy «*lapp ember*»-társaság az Állatkertben, ezt jött *Halász* látogatni.

Egy Verchoturjeba címzett, április 25-ikén kelt levél a postai bizonytalanság okából röviden ismétli a Pápai részére történt miniszteri intézkedést. A következő, 1888 május 10-ikén kelt levél már a vogulok lakta Lozva-vidékre, *Njikito-Jivdjilj* egyházas faluba van intézve, hol hazulról való elutazásunk 51. napján egy öreg koldusasszony személyében az első vogul emberrel találkoztam. E levél szövege: Igen Tisztelt Barátom Uram! Nagy örömmel vettem tegnap kezemhez a Verchoturjéből keltezett levelező lapot. Megkaptam a kazáni *privétstvovanjijet*<sup>21</sup> is — benne a *Weskéről* való életjelt: egy név aláírás nem sok, de be kell érnem ennyivel is.<sup>22</sup> Hála istennek, hogy útok szép szerencsésen halad. *Kolumbovot* tegnap nem találtam *Hessnél*,<sup>23</sup> de ő is rendkívül örülni fog, valamint a többi barátok is. Jó *Frecskay* közbenjárásával most *Kúnosnak* is szereztem fél alsóbb osztályú jegyet, amellyel a felsőbb osztályban utazhatik egész úriasan. Predeáltól Budapestig.

Legfontosabb jelteni valóm az, hogy az idén végre csakugyan megválasztotta az Akadémia *Halászt*, s kivüle még *Berczik Árpádot* s tiszteleti taggá *József főherczeget*; de megválasztotta külső tagokul *Ilminszkit* és *Radloffot* is. — Április 28-ikán, mikor Kegyed Verchoturjéből írt, természetesen meg nem érkezhett egy másik levelem oda, melyet Apr. 25. körül menesztettem, jelentvén, hogy a miniszter *Pápai* uramnak 600 frtot resolvált néprajzi vásárlásokra, s hogy e pénzt fölvettem és az Escomptebank által elküldtettem. De hiszem, Kegyed bizonyosan intézkedett, hogy az érkező levelek utána küldessenek.

Legyen szíves mihelyt teheti, valamit közölni a további úti tervről, amely természetesen egészen a helybeli tapasztalástól fog függni. Tudom, hogy szívesen szorítja meg kezét az első vogulnak, akire akad. — Tehát továbbra is jó egészséget és szerencsét kívánva mind kettejüknek szíves üdvözléssel Budenz J.

Hosszú levélszünet után 1888 augusztus 10-ikén kelt a Mester legközelebbi megérkezett levele, melynek postai címezése: *V slejo Pelymskoje na rěké Tavdjě v Toboljskoj gubernjiji* [Pelym egyházas faluba, a Tavda folyó mellékén, a tobolszki kormányzóságban]. Két előző levél

<sup>20</sup> Ezt a reánk alkalmazott vogul kifejezést Budenz a Reguly hagyatékában talált s előbb Hunfalvytól, utóbb tőle magától is kiadott *välä-χum* 'kereskedő ember' című meséből vette; helyes írása *jälne χumminä* s értelme: 'utazó (járó) két embernek' (a *χum* 'férfi, ember' dualisa: *χummi*<sup>8</sup>.) [Vog. Npk. IV:329.]

<sup>21</sup> A. m. 'üdvözlét'.

<sup>22</sup> Dr. Weske e levél idején egyetemi docens volt Kazánban s főképp cseremisiz hangtannal foglalkozott. Több mint fél éven át volt 1885-ben Budenz házának vendége, de mint az itt közölt levél észrevétele is mutatja, nem volt köszönet érte.

<sup>23</sup> Hess János, Budenznek jó barátja, kisvendéglős volt a Sashegy alján.

elveszett a Lozva- és Tavda-vidék tökéletlen postajáratain. Az augusztusi levél: Igen tisztelt Barátom Uram! Tāřēx-paulban<sup>24</sup> kelt terjedelmes levele óta Kegyedtől semmi egyéb értesítést nem kaptam. Hiszem, hogy utóbbi leveleinek — mert két hónap alatt mégis vagy kettőt írhatott — nem úgy szolgált a szerencse, mint a Tāřēx-paul-belinek, melyet Junius 11-ikén vettem kezemhez, Pápai uram levelével együtt, épen Sopronba utazásom előtt. Irtam erre még Sopronból Nikito-Ivdilbe címezve, s később Bpestről Pelymskoje-be.<sup>25</sup> Mind a kettő ajánlatlan volt, hogy könnyebben átadható legyen, hiszen Pápainak ajánlatlan levele is megérkezett.

Fődolog amit írtam az, hogy utazásának esetleg további kiterjesztése, illetőleg a költség pótlása és megszerzése iránt egészen nyugodt lehet Kegyed. *Hunfalvy*, ki még Juniusban nejével együtt engem a Naphegyen meglátogatott s kinek akkor a nagy levelet fölolvastam, ebbeli biztatásomhoz szintén hozzájárul. — Továbbá azt írtam, hogy Október 1. előtt óhajtanék Kegyedtől nem hosszú jelentést, hanem csak terjedelmes levelet kapni (akár olyat, mint a Tāřēx-paul-i), hogy az Akadémiában egy kis közlést terjeszthessek elé eddigi útjáról. Mondom, korántse vesztessen rá sok időt, ha nem telik, hanem csak a fő momentumokat írja meg.

Hogy Pápai uramnak a közokt. minister 600 frtot ethnogr. tárgyak vásárlására engedélyezett s hogy a pénzt szokott úton elküldtem — még Verchoturjébe jelentettem. Azután is kaptam még 80 frtot Pápai uram részére Dr. *Piklertől* s ezt a pénzt is elküldtem.

[*Kúnos* visszautazása Stambulba. Török népdal-gyűjtésének s az *Orta-ojunu* népszínműnek kiadása.] Szíves üdvözlétét és jó kívánatait küldi, valamint a többiek is: *Szarvas*, *Simonyi*, *Frecksay*, *Kolumbov* stb., kik a vogul utazókról való közlésemet a legnagyobb érdeklődéssel fogadták.

En eddig csendesen éltem a Naphegyen, többet a kertben, mintsem az íróasztal mellett — s elképzelem, mekkorákat végezhettek az alatt Kegyetek, akár íróasztal nélkül, a tudománynak érdekében.

Imádkozom *Numi Taromhoz*,<sup>26</sup> hogy ez a levelem kézhez jusson s kívánom, hogy jó egészséggel folytathassák a nagy munkát — s hogy még a szűnyogok se bántsák nagyon. Bárcsak már egy kis levelkét kapnék Kegyetektől! Szíves üdvözléssel Budenz J. — *Radloff* a tavasszal szenvedett torokbajban, a nyarat most Estlandban tölti. Folytatja nagy szótára kiadását.

Újabb hosszú levélszünet után 1888 október 24-ikén Tobolszkba irányított levél: Igen tisztelt Barátom Uram! Na hála Istennek, megint érke-

<sup>24</sup> Ez a falu mintegy 3 versztnyire esik Nikito-Jivdjilj-től (az Uralban fekvő legészakibb egyházas községtől) ép a Lozva és Jivdjilj folyók összefolyásánál. Oroszul Persšinának hívják a falualapító Persä-család után, melynek utolsó férfi ivadéka volt Michail Grigorics Persä, kitől a ma már teljesen kiveszett középzvojai nyelvjárás adatait följegyeztem.

<sup>25</sup> Az itt említett Jivdjilj-be címzett levél valahol a postai utánküldés útján elveszett; a Pelymskoje-ba küldött, itt közölt levelet pedig (mint Budenz 1889 március 1-jén kelt leveléből kitetszik) Budapestre visszaküldték, ahonnan Budenz másodszor irányította útnak Tobolszkba.

<sup>26</sup> Az Égatyia vogul neve («Felső-Ég»).

zett Kegyednek egy levele, tegnap — miután egy hónapig útban volt. Én is sajnálom, hogy az én leveleim, amelyeket igaz nem ajánlva küldtem, hogy gyorsabban menjenek és könnyebben átadhatók legyenek, — eltévedtek vagy elvesztek. Irtam pedig Jún. 14-ikén Sopronból Nikitovdılbe, Júl. 3-ikán és Aug. 10-ikén Pelymskoje-ba...<sup>27</sup> Legutóbbi időben halasztottam az írást, mert Kegyed November végére kívánta a levelet Tobolszkba. No de se baj, mert lényegesen csak az volt a leveleimben, hogy véghetetlenül örülünk utazóink szerencsés haladásának s nekik további jó egészséget és szerencsét kívánunk.

Mind a két terjedelmes *Táréx-paul*-i levelét megkaptam s e levelek alapján Okt. 1-jén az Akadémiában olvastam egy kis jelentést, az utazás fő mozzanatait röviden érintve s a Kegyed működésének eddigi eredményeit terjedelmesen, a mint nekem megírta. S mondhatom, hogy a figyelmes hallgatók teljes elismeréssel adóztak; még *Than* is azt mondta nekem, hogy bizony nagy áldozatot hoznak a tudománynak. Minthogy Kegyed most maga szándékozik Berezovból egy kis jelentést írni, addig hallgatók..

*Kúnos* a nyáron itt volt... Aug. elején visszatért Stambulba A török népdal kiadását folytatom. ...Nem rég Stambulban jártak *Fraknoi* és *Vámbéry*, kiknek kalauzolásával volt ő is igénybevéve, meg azután *Thaly* és *Nyáry*, kiknek a szultán előtt tolmácsul szolgált (s ez alkalomból a török nyelvben való gyakorlottsága elismeréséül egy harmadik fokú medjidije-ordót kapott. — Aug. végén meghalt *Trefort* Ágoston miniszter; azóta helyébe lépett gróf *Csáky* Albin, szepesi főispán.

No, minthogy a jég hátán, a milyen Vogulföldön is lesz quantum satis, csak úgy lehet élni, ha van miből, siettem a kívánt pénzt megszerezni. És pedig 100 helyett inkább küldök 150 rubelt; nem fog ártani. A második 150-et majd Deczemberben indítom Berezovba, a hova a Castrén és Ahlquist könyveit is fogom küldeni. Kegyed kételkedett, hogy lehet-e ennyi előleget kapni. Hogy ne lehetne, ha okvetlenül kell. Elmentem ma reggel *Hunfalvy*hoz s fölolvastam neki Kegyed legújabb levelét is, a melynek tartalmának ő nagyon megörült. A végén azt jegyeztem meg, hogy most már nincs egyéb hátra, mint hogy ő azt az akadémiai előleget előlegezze, mert magamnak épen nincs pénzem. Hát szívesen megadta a 200 frtot<sup>28</sup> (195-be van a 150 rub., most megdrágult).

Reményelem, hogy a hatalmas téli fölszerelés, melyet Jekaterinburgban szerzett, meg fogja óvni és őrizni a *sibirskij moroz* [szibériai fagy] veszedelmes csipésétől. Adja Isten, hogy nagy vállalatát, melyet egészében fölkarolt, szerencsésen megoldhassa. Azt hiszem, a fősúly maradjon a vogul-ságon, de szerfölött köszönni való lesz, ha az eddiginél valamivel több osztják textust is tud megszerezni. NB. Pénz dolgában ne féljen, majd

<sup>27</sup> E három levél közül csak az utóbbi érkezett meg.

<sup>28</sup> Hogy Hunfalvy ezúttal számomra 200 frtot kölcsönzött, illetve előlegül adott (a csak négy hónap múlva folyósítható akadémiai segélyre), fényesen igazolja az ő tudományszeretetét s érdeklődését vogul tanulmányutam iránt. Ez a pénz csak 2 hónap után jutott hozzám Njikito-Jivdij-be, miután bejártam a Konda- és Pelymka-folyók vidékeit s másodszor elérkeztem a Közép-Lozvához. Budenz jól értette nehéz helyzetemet, midőn arra határozta el magát, hogy kisegitésemre magánkölcsönhöz folyamodik.

gondunk lesz, hogy meglegyen a mi kell, s ne is mérje a szükségletet a legfukarabb módon. — Tegnap a kružokban ittunk az egészségükre. *Sármai* nem volt, mert elutazott, gondolom Németországba. — Szíves üdvözléssel Budenz J.

Az északi Szoszva torkolata közelében fekvő, tobolszki kormányzóságbeli Berjozov városba 1888 december 13-ikán küldött levél: Igen tisztelt Barátom Uram! E hó 7-ikén kaptam Kegyedől Bogoslovskból telegrammot, s az nap feleltem: hogy a pénzt (150 rub.) a Bazjanovi<sup>29</sup> levélben kapott rendelés szerint ugyancsak Október 24-ikén elküldöttem Nikito-Ivdilbe. Hogy Kegyed vissza nem sürgönyözött, talán arra vélhettem, hogy közben a pénz megérkezett, mely tán csak az évszakbeli úti nehézség miatt akadt el. — A Bazjanovi levélnek második rendelése így hangzott: «150 rubelt útnak indítsak Deczember közepe táján Berezovba, hogy Kegyed február közepe táján megkapja». Ezt tehát még nem küldtem el... De most már elküldöm egy pár nap alatt (t. i. egy jó barátomtól kölcsön veszem,<sup>30</sup> miután nem akarok újból Hunfalvynak alkalmatlankodni, ki a Ivdil-be küldött 150 rubelt előlegezte). Azt hiszem, még akkor sem lehet baja, ha az ivdili pénz csakugyan nem érkezett volna; mert mindenesetre fog *Pápaival* találkozni, aki Berezovban van, s a kinek a multkor a minister megint 300 frtot adott, mely összeget én Berezovba küldtem (Nov. 30-ikán). Egy pár rubelt csak adhat belőle.<sup>31</sup> — S végre úgy hallom, hogy Berezovban, tán Tobolszkban is van osztrák-magyar consul,<sup>32</sup> a kihez szükség esetén fordulhat, míg a saját pénze megérkezik.

Amúgy is nagy fáradsalmait pedig nem kell még szükségtelen aggodalmakkal tetézni. Arról szó sem lehet, hogy az Akadémia a további útját, mely vállalatát kitűnő módon befejezné, valahogy «nem javasolná». Mi nem adtunk részletes utasításokat, aminthogy nem is adhattunk a távolból, a részletes viszonyokat nem tudva. Csak örülünk, ha Kegyed még többet akar tenni, mint a miről eleinte volt szó és arra a körülményekben, meg főleg egészségi állapotában biztatást talál. Az Akadémiá-

<sup>29</sup> *Bogoslovskij zavod* népes gyárváros Verchoturje-től északra, a Njikitó-Ivdjilj-be vezető úton. — *Bazjanova* egyházas falu, közel az Irtys folyó torkolatához.

<sup>30</sup> Budenznek az a «jó barátja», kire itt (névének elhallgatásával) utalás történik, mint egy későbbi levélből kitűnik, *Kolumbov* volt. Tehát Hunfalvy és Kolumbov kölcsönei, főképp pedig Budenz gondoskodása és utánjárása, mellyel e kölcsönöket kieszközölte, tette számomra lehetővé, hogy az 1888/89-iki télen vogul tanulmányutam legeredményesebb részét (a Közép-Lozvától a Lozva és Szoszva forrásvidékén át, aztán folytatva végig a Szoszva és Szygva folyásának vonalán egészen az Obig) elvégezhettem.

<sup>31</sup> *Pápaival* hosszú és izgalmas várakozás után 1889 január havában *Jän-paul*-ban (a Szoszva forrásvidékén) találkoztam, amidőn ő már elvégezte szigvai útját s pénzkészlete az ezüsttárgyak vásárlásával is jócskán lefogyatkozott. Az ő munkája nem volt rendszeres anyagi segítséggel biztosítva s a ministeri szerény támogatás is kifejezetten néprajzi tárgyak vásárlására volt engedélyezve (tekintet nélkül arra, hogy miből telik a reugeteg utak s az önfentartás költsége). Ezért az ő anyagi helyzete csaknem mindig aggasztóan bizonytalan s szűkös volt.

<sup>32</sup> Sem Berjozovban, sem Tobolszkban nem volt osztrák-magyar konzul s ha lett volna is, az anyagi bajban nem sok reményre jogosíthatott volna.



nál csak a költség kérdése jöhet szóba: azt pedig valamennyire ki fogom szorítani. És ha csakugyan, a mit nem várhatok, semmi sem volna kapható, vagy nem elég költség: majd gondom lesz arra én magamnak; van annyi értékem, hogy azt az ezer forintot arra megszerezhetem vagy többet is. E miatt Kegyed éppenséggel ne aggódjék.<sup>33</sup>

Október elsején olvastam egy kis jelentést az Akadémiában Kegyed vogul útjáról, az első két vogulföldi levele alapján. Nagy érdeklődéssel fogadták...

A mult hét sok gyászt hozott az egyetemre: kedden temettük *Lenhossékot*, pénteken *Henszlmant* és szombaton (váratlanságával döböntő eset): *Hunfalvy Jánost*. — Máskülönben ki ki közülünk folytatja dolgát, ahogy tudja; nevezetesebb nagy dolgok nem történnek. De arról biztosíthatom, hogy sokszor emlegetjük az urali utazókat s a legjobb előmenetelt és szerencsét kívánunk nekik. Többet most én sem kívánhatok; de sietek a postára, hogy még elmenjen a levél. Szíves üdvözlettel Budenz J.

Ugyancsak 1888 dec. havában kelt az «orosz kör» Berjozovba címzett következő lapja: *Prisuščest vujuščije členy kružka pozdravljajut Vas s novym godom, želaja Vam sčastjije ji zdorovje na blagopolučnoje doversženjije Vaševo važnavo predprijatija. Vypito.*<sup>34</sup> [Aláírók:] Budenz, Asbót, Kolumbov, Rosconi, Dr. Selälä, Vikár, Knoll, Fialowsky, Hofhauser. (Folytatjuk.)

## A MAGYAR NYELVJÁRÁSOK ÚJABB IRODALMA.

Több mint négy évtized pangása után a most elmúlt években öröndetesen fellendült az érdeklődés a magyar nyelvjárások tanulmánya iránt. A nyelvjáráskutatás módszerei és célkitűzései nagy változáson mentek át a külföld nyelvészeti irodalmában, s ennek nyomai csak mint jámbor óhajtások merültek fel nálunk. Huss Richárd és Papp István terve egy magyar nyelvatlasz kidolgozására viszhang és buzdítás nélkül maradt. Horger Antal könyve (A magyar nyelvjárások, 1934) új ösztönzést adott a kutatóknak és vidékenként is megújult az érdeklődés, melyet az új folyóiratok (Népünk és nyelvünk, Szegedi füzetek, Vasi Szemle, a Pozsonyban megjelenő Magyar Figyelő, az Erdélyi Múzeum) igyekeznek ébren tartani.

Csüry Bálint, a debreceni egyetem tanára évtizedek óta foglalkozik nyelvjáráskutatással s ennek egyik szép eredménye a *Szamosháti Szótár*, mely a Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadásában jelent meg két

<sup>33</sup> Itt tehát a Mester biztosít arról, hogy amennyiben az Akadémia vogul tanulmányaim folytatására a szükséges anyagi segílyt meg nem szavazná, ezt ő sajátjából fedezné. Erre nem került sor, mert ha 1890-ben meg is szünt csakugyan az akadémiai segítség, Budenz más módját találta ki annak, hogy legalább kezdetben minden időmet a vogul gyűjtések feldolgozására szenteljem.

<sup>34</sup> Ez orosz üdvözet fordítása: A «kör» jelenlevő tagjai üdvözik Kegyeteket az újév alkalmából, kívánván Kegyeteknek szerencsét és egészséget fontos vállalkozásuk sikeres befejezésére. Erre poharunkat üritettük.

nagy kötetben. (I. k. 572 l., II. k. 480 l.) Ez a munka első kísérlet arra, hogy hogyan lehet egy kisebb magyar vidék nyelvének teljes szókincsét összegyűjteni; amint Csüry mondja: «kísérletet teszek arra, hogy egy magyar falu népének képzet- és szókincséről rendszeresen fölvev, hiteles gyűjteményt állítsak össze». Szigorú bírálattal kissé meg lehetett volna rostálni ezt a szókészletet, mert belekerültek olyan szavak is, melyek csak az olvasmányokból vagy az iskolai tanulásból kerülnek néha a beszélő ajkára. Ezeknek száma azonban csekély és nem változtatnak az egésznek képén. Az egész szógyűjtemény körülbelül 20.000 szót tartalmaz. Ez a szám ismét döntő cáfolat arra a nagyon elterjedt s a mi irodalmunkban is többször ismételt (Müller Miksától eredő) és számtalanszor megcáfolt téves felfogásra, hogy az egyszerű munkás vagy falusi ember nyelvében nincs több 300—400 szónál. Ha e szótár hatalmas szóanyagát nem is használja minden egyén a maga teljességében, annyi bizonyos, hogy ezekre megy minden egyes beszélő külön szókészlete. Csüry a szavakat irodalmi alakjukban közli mint címszót, azután a kifejtés pontos feltüntetésével a nyelvjárásban használt alakot; ezt követi a magyarázat (néha német fordítással) és gyakran egész mondatok, szólások, közmondások. Ahol szükséges és lehetséges, rajzok világítják meg a szó jelentését.

A népnyelvi kutatásnak nagy hasznára lesz Csüry Bálintnak egy másik munkája: *A népnyelvi bűvárlat módszere*. (A Turul-szövetség kiadása, Budapest, 1936.) Csürynek nagy tapasztalata és gyakorlata van a népnyelvi kutatás terén, útmutatása, tanácsai nagy hasznára lehetnek mindenkinek, aki hasonló munkával eredményesen foglalkozni akar. Összefoglalja röviden a magyar nyelvjáráskutatás eddigi irodalmát; rámutat a hiányokra s az eddigi nyelvjárástanulmányok nagy részének tökéletlenségére. Igen hasznos az a gondos és részletes összeállítás, melyben elsorolja azokat a területeket, melyekről nincs még vázlatos nyelvjárásleírásunk vagy szöveggyűjtésünk sem. (21—22. l.) Sajnos, ez még ma is igen hosszú jegyzék. «Az eddig mondottakból nyilvánvaló, hogy népnyelvünk bűvárlatára ismét meg kell indítani a szervezkedést és, hogy ez tovább már nem halasztható. Tudományos társaságaink, egyetemeink, ifjúságunk és mindenki, akinek fontos a magyar nyelv ügye, álljon közös munkába a magyar nyelvért.» Reméljük, hogy Csüry felhívásának több eredménye lesz, mint az elmúlt évtizedekben felhangzott panaszoknak és óhajításoknak. Annál is inkább, mert ez a füzeté kitűnő tájékoztató a népnyelvi kutatással foglalkozók számára.\*

A magyar nyelvjárásokról szóló most megjelent másik munka Laziczius Gyuláé: *A magyar nyelvjárások*. (A magyar nyelvtudomány kézikönyve. I. k. 11. f.) Ez a munka igen különös szerkezetű. A nagyszabásúnak tervezett kézikönyv eddigi részei példát mutathattak volna arra, hogy hogyan kell ebben a keretben tárgyalni a magyar nyelvtudomány egyes kérdéseit. Bevezető és tájékoztató legyen azok részére, akik

\* E füzetünk lezárása előtt kaptuk meg Wichmann moldvai és hét-falusi csángó népnyelvi gyűjtését Csüry Bálint és Kannisto Artturi kiadásában. Legközelebb ismertetjük.

a magyar nyelvtudomány egyes területei iránt érdeklődnek. Laziczius nem ezt adja, mert aki akármilyen figyelmesen elolvassa munkáját, nem kap tájékoztatást a magyar nyelvjárásokról. Az I. rész a nyelvjárás-kutatás fejlődését, történetét mutatja be külföldön és nálunk (1—18. l.). Ez gondosan megírt rész, alaposan feldolgozza a mult irodalmát. A II. rész a legnagyobb (19—44. l.), a magyar nyelvjárási sajátságokat tárgyalja nyelvtörténeti szempontból. Nem teljes; rendszertelenül válogat ki egyes sajátságokat, s a kezdő nyelvész nem sok hasznót fog belőle meríteni. Legmóskábbban bánik a III. résszel, amely a nyelvjárások osztályozásáról szól (44—58. l.). Ebben folytatja az előbb félbeszakított történeti részt, végül 4 lapra sűrítve bemutatja saját fonológiai osztályozását. Erről már ismételve elmondtam véleményemet (v. ö. Nyr 63:107 és 64:35) s ez a sűrített kivonat sem változtatja meg azt az ítéletemet, hogy osztályozása a nyelvjárások megfigyelése és tanulmányozása szempontjából elfogadhatatlan és értéktelen.

Balassa József

## EGY HIBÁZTATOTT TAGADÓ SZERKEZET.

Írta: Fokos Dávid.

Nyelvünk tisztaságán és épségén természetesen nagy gonddal és szeretettel kell örködnünk, de hibát követünk el, ha valamely szerkezetet pusztán azért, mert más nyelvben is használatos, az idegenszerűség vádjával illetünk. Ily módon megeshetik, hogy egy kifogástalan, eredeti magyar szólást üldözzünk és ezáltal szegényítjük nyelvünket. Egy ilyen alaptalanul gáncsolt szerkezetet akarunk itt bemutatni.

Ismereteseek az olyan szólások, mint: *nem volt ott, csak három ember; nem megyek el, csak holnap; nem láttam, csak félig*. E kifejezések jelentése: 'csak három ember volt ott; csak holnap megyek el; csak félig láttam'. Ezeket az «ellenmondásos fordulatokat» Kenedy Géza a MNy. 17. kötetében (148. l.) idegenből jött szólásoknak mondja; szerinte a nép nem használja ezeket a szerkezeteket, a hibáztatott fordulat gallicizmus, vagyis a francia nyelvből jutott be művelt köznyelvünkbe a *ne... que* által tagolt szólásformák útján, pl. *je ne vois que trois* (nem látok csak hármát) stb.». Kenedy még hozzáteszi, hogy «ez a fordulat különben az olaszban is megvan».

Világos, hogy az itt szóvátett szerkezetben tkp. nyomatékos kijelentéssel van dolgunk: csak az az egy kiemelt dolog, eset felel meg a valóságnak, minden más lehetőséget, esetet tagadunk. E szólások nyilván így egészíthetők ki: nem volt ott (más, több), csak három ember; nem megyek el (máskor, egyébkor), csak holnap; nem láttam (másképp), csak félig. Ez a szerkezet tehát alapjában véve semmiben sem különbözik a következő mondatszerkezetektől, amelyek ugyanilyen szembeállításra alapszanak és amelyeket régi nyelvünk és a nép egyaránt használ:

a) (mint kötőszóval:) *nem maradt egyéb, mint egy ujdunúj kapa; nem lehetett más, mint maga az ördög* (l. Simonyi MKöt. 3:180); — a

'más' odaértésével: *nincs szent, mint az Úr, és nincs erős, mint a mi Istenünk* (uo.)<sup>1</sup>;

b) (hanem kötőszóval:) az imádság semmi nem egyéb, hanem némi-nemű elmének felemelésének istenhez küldése; mely különben nem lehet, hanem így; semmire egyébre ne ügyekezzen, hanem csak elméjének nyugodalmára (l. Simonyi id. m. 1:164 s kk., 3:119); a kutyák haragját nem egyéb okozta, hanem hogy a farkast az udvarba hozta (Arany) (l. még Holczmann István: Az összetett mondat és kötőszavai a népnyelvben 30, 49); — az 'egyéb, más' stb. csak hozzá van értve: *senki bort ne áruljon hanem pecsétes itcével; soha el nem aludt, hanem imádság és buzgó fohászkodások közben; senkit nem látának, hanem csak Jézust* (l. Simonyi uo.); *es senki sem esmerte fiut hanem csac atya* (MünchK. 34);

c) (kötőszó nélkül, vagy — mint itt tárgyalt szólásainkban — a csak szó vezeti be a második mondatot:) 1. *ez a szegény vidék egyebet se terem: medvehúst meg fűjét* (Petőfi); *de a mai népnek nem egyéb kell — Néró* (Toldi Szerelme IX. 46); *mer nem egyéb vaót, az ördög*; 2. *nem vuót egyebe, csak e tehenkéje; nincs egyebe, csak a rajta valója* (l. Lehr: Toldi 215. Holczmann id. m. 49. l.); *nem adhatok mást, csak mi lényegem* (Madách).

Ha ezekben a legutóbb idézett példáinkban — úgy, mint fent láttuk — csak odaértjük az 'egyéb' szót, akkor megkapjuk azt a szerkezetet, melyet kódexeinkből is, de legkiválóbb költőink és a nép nyelvéből is ismerünk: *senky nem ysmery az fhywt, csak az atya 'nemo novit filium nisi pater'* (JordK. 387; l. NySz.); *el sem búcsuzott, csak a kapufélfától* (Arany); *nincsen könyvem, csak ez az egy* (Vörösmarty); *meg sem állt, csak a Bakony közepén* (Petőfi); *nem loptam én életembe, csak egy csikót Debrecenbe; nincs Kehidán barna legény, csak három* (Erd. Népd.); *aszt mán ugyan szélle nem veszi, csak az, aki megcsinyáta* (NyF. 48:46) (l. Lehr: Toldi 278, Holczmann id. h.). Ez a szerkezet pedig nem más, mint az itt tárgyalt «gallicizmus»: *nem volt ott, csak három ember*.

Hogy azt itt vázolt észjárás (a nyomatékos állításnak az a módja, hogy minden más lehetőséget tagadunk) mennyire természetes,<sup>2</sup> azt szépen mutatja az itt tárgyalt szerkezetek ellentéte, amikor t. i. a nyomatékos tagadást viszont úgy fejezzük ki, hogy minden lehetőséget megengedünk, csak éppen egyet tagadunk; pl. *minden van, csak por nincs; mindenbe jó a segítség, csak a tálba nem* (Simonyi id. m. 1:192).

Kétségtelen tehát, hogy az itt tárgyalt szólásokban eredeti magyar szerkezettel van dolgunk. Hogy Kenedy mégis idegen hatásra gondolt, annak az az oka, hogy hasonló tagadó szerkezettel valóban több idegen nyelvben is találkozunk.

<sup>1</sup> Ennek a mondatnak az értelme azonban talán inkább ez: nincs (olyan) szent, mint az Úr; vö. Sámuel I. 2:2 non est sanctus, ut est Dominus: ... et non est fortis sicut Deus noster — senki sincs olyan szent, mint az Úr... nincsen olyan kőszál, mint a mi Istenünk.

<sup>2</sup> Említhetnők persze az ilyen feltételes mondatokat is: *nem megyek el, csak ha velem jössz*.

Különösen gyakori ez a fordulat a franciában (ezért is gondolt Kenedy gallicizmusra), pl. *je n'ai qu'un livre; je n'y ai vu personne que de très aimable; on ne le sait que d'aujourd'hui* (l. pl. Martinon: *Comment on parle en français* 545—6; Brachet et Dussouchet: *Grammaire française, cours supérieur* 415). Persze ezek a szerkezetek (amelyek szintén *autre, autre chose, autrement* szavakkal kiegészítendő elliptikus kifejezések; l. Martinon id. h.) már csak azért sem lehetnének a mi szólásainknak a mintái, mert a *que* jelentése nem 'csak', hanem 'mint' ('nincs nekem [több, egyebem], mint egy könyvem'). A francia szerkezeteknek tehát inkább a — tőlük természetesen szintén teljesen független — fentebb idézett *mint* (és *hanem*; l. Simonyi id. m. 3:119) kötőszós szerkezetek felelnek meg.

Ha a franciában inkább a *mint* kötőszós szerkezeteinkkel egyező kapcsolatokat találunk, a latinban megint a *hanem* kötőszós szerkezeteink megfelelőit látjuk; pl. *amicitia esse non potest nisi inter bonos viros; nihil esse in vita magno opere expetendum nisi laudem atque honestatem; bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud nisi pax quaesita videatur* (Cicero).

De természetesen más nyelvek is ismerik ezt a szerkezetet. Gondoljunk csak pl. az olyan szólásokra, mint o l. *non vidi se non fiamme* 'nem láttam ha nem lángokat = csupa lángot' (Simonyi id. m. 1:165), a n g. *I cannot but love him; nothing, but...* (Muret-Sanders); né m. *er hat mir nie geholfen, ausser (als) damals* (Sanders) stb. Igen közel, még pedig a franciánál is közelebb áll a mi kifejezéseinkhez ez az ó b o l g á r szerkezet is: *ne trebujeti tükūmo nožě umyti* (Ján. 13, 10), 'braucht nur die Füsse (nicht als nur die Füsse) zu waschen' (Leskien 146) ('non indiget, nisi ut pedes lavet — nincs másra szüksége, mint a lábait megmosni'). De hivatkozhatunk sémí nyelvekre is. A héberben is pl. a 'hanem' kötőszós kapcsolatok mellett megvan a mi szerkezetünk pontos mása is: *'ējn zsh kī 'im bējth 'elōhīm* (Gen. 28, 17) 'non est hic (aliud) nisi domus Dei — (Kár.) nem (egyéb) ez, hanem Istennek háza'; *'ējn bā'ārōn raq šnēj luχōlh hāavānīm* (Kir. I. 8, 9; vö. még Krón. II. 5, 10) [in arca autem non erat (aliud), nisi guae tabulae lapideae — és nem volt egyéb a ládában, mint csak a két kőtábla' (tkp. 'nincs a ládában, csak a két kőtábla').

Mindezek a szerkezetek egyező észjárás alapján, egymástól függetlenül keletkeztek. Magyar szerkezetünket csak azért rótták meg, mert véletlenül más nyelvekben is előfordul. Szellemesen mondotta egyszer Szily Kálmán egy ilyen, szintén idegenszerűnek vélt szerkezetünk védelmében: «Hogy a német is úgy mondja — hát hadd mondja! Ő is a magát mondja, mi is a magunkét» (MNY. 14:104).

## A MAGYAR ÉS A VOGUL KÉRDŐMONDAT SZÓRENDJE.

Írta: Knöpfler László.

— Negyedik közlemény. —

6. **Szemrehányás, becsmélés, szidás** kérdőmondat alakjában. A kiegészítendő kérdés szórendjével: *näi' nə-sər āńśuχ ősən?* te micsoda öreg vagy? (II:232 K.), *naŋ am vorim manəräi unsilən?* miért hiúsítod meg (gázolod át) az én törekvésemet? (I:76), *naŋki āńśəm pīŋən χumlə-mūs at χańśilən?* a magad nemzette fiad hogyan nem ismered (IV:340), *naŋ manəräi' juw s'ältsen?* miért jöttél te be?! (I:34), *manər vāarsən?* mit csináltok? (I:113). a kérdőnév más az ige és igekötője előtt áll: *ām kāsəm nənə jāl äləsnən?* az én öcsémet miért ölted meg? (II:238 K), *naŋ manəräi' jūw s'ältsen?* miért jöttél te be?! (I:34).

Eldöntendő kérdés formájában: *āń māń māχum ālnə śirānl ti?* hát ez az életmódja a fiatal népnek? (I:20).

Tagadó kérdés szórendjével: *mōnt sam at āńśe'in?* hát nem volt szemed az előbb?! (IV:327).

Parancsot fejez ki a tagadó kérdés: *manəräi' at kvāle'in?* miért nem méssz?! (IV:338), *nər ā jānten?* miért nem jössz? (по что не идешь?) (VNyj. 288 T.).

7. **A megszólítás helye** nem befolyásolja a kérdés szórendjét. Bevezetheti a kérdőmondatot: *kunər, naŋ ti χurip-ut χoti sāmnel joutāslən?* szegényke, te micsoda vidékről vásároltál ilyesmit? (IV:33), *jāχatā, kilən-pālt jālsən; man-urəl ālei?* nosza hallod-e, voltál-e sógorodnál, hogyan élnek? *pāntəm, manər alāsən?* sógorom, mit fogtál?, *kitəm āńčuχ, ŋoχor ŋou k'ujālən?* számüzött öreg, mit búslakodol te? (IV:362), *jū-āum, ŋoχor-mās ŋou tāχ námsalən?* nőtestvérem, mi miatt bankódom (gondolkozol) te így? (IV:366), *tāχam! naŋ manər vāre' in?* barátom, te mit csinálsz? (I:13), *Ulōna, tiŋ ālən?* Ilona, itt vagy-e? (IV:348). A magyar vajjon kérdőszó mondatkezdő helye is arra a szabályosságra vezethető vissza, hogy a magyarban a függő kérdés főmondata általában megelőzi a mellékmondatot. A kérdőszó itt tulajdonképpen főmondatot helyettesít: Vajjon nem fázik az a gyerek? Vajjon ki érkezett meg?

Párosan is állhat a megszólítás a mondat elején: *čiš, čiš, k'ot mināntən?* kedveske, kedveske hova méssz? (IV:363).

A mondat belsejében: *ālāsən, čiš mətār?* öltél-e kedveske, valamit? (IV:369).

Mondat végén: *χumlə jēm̄tsən, apikwə?* mi lelt (hogyan) lettél, öcsém?! (I:15), *ŋoχor nūn kərāχ, māŋ nājūr-nīwū?* mi kell neked, mi fejedelemnőnk? (IV:365).

Párhuzamos mondatokban kétféle sorrend is előfordulhat a vogulban. A megszólítás a mondat végén van: *ŋoχor-mās il-šāńśiltsən, ām ŋumās lom?* miért estél térdre, én jó lovam? (IV:352), a mondat belsejében: *ŋoχor-mās ām lāχ lom il-surəntəχtsən?* miért botlottál meg, én derék lovam?

A kérdő mondatot indulatszó előzheti meg előtag gyanánta

kérdés bevezetésére: *jā, ɣumtə nāmt vāre'in, manü nāmt vāre'in?* nohát hogyan gondolkozol, minő eszmével vagy? (IV:340), *ējja! Tari-pēs-nīmālā-saw us ta joxtāsən?! ejha, Tari-pēs-nīmālā-sāw*, csak most jöttél meg?! (I:7).

## 8. A függő kérdés szórendje.

Azokban a nyelvekben, melyekben megfelelő kötőszó még nem fejlődött ki, valódi függő kérdésről nem igen beszélhetünk. A függő kérdés a vogulban csak logikai alárendelés, nyelvtanilag kötőszó nélküli mellérendelés. Szórend tekintetében ez a tény azt a következményt vonja maga után, hogy a logikai alárendelt mondat szórendje nem különbözik a mellérendelt és így az egyszerű mondatétól. A mellékmondat tartalmazhat ténykérdést: *nēn ɣoti kwolnə šälte'in, am ɣotəl va'jləm?* hogy ti milyen házba tértek be, én honnan tudom?! (IV:329), *naɣ manəräi' ure'in, kätənt manər ānsə'in, at va'jlən?* mit vársz te, mi van a kezekben, nem tudod? (I:19), *om ēkum k'wātə mənəs, k'wānə k'āswə?* az én feleségem, hogy hova ment, ki tudja azt? (II:225. K.), *ɣotəl' minüst, ɣotəl va'jtü?!* hogy hová mentek, azt honnan tudja? (IV:80);

Választókérdést: *ɣātpä mētəlaɣti, man ālim, am ɣotəl va'am?!* Szegődik-e bérbe valaki, vagy sem, honnan tudjam én?! (IV:331), *ɣāsü minüst, man vāti minüst, ɣotəl vājūnl?* hosszú ideig mentek vagy rövid ideig mentek, honnan tudják ők azt?! *āñ'ä mir jui-pāaln' tū sunsi: man kit ɣātəl pokaps, man kit jārɣəp pokaps?!* ángya a nép mögé oda néz: vajjon két nap támadt-e, avagy két hold támadt-e?! (II:81).

A magyarban a függő kérdés lehet: névmástalan és névmásos. Előbbit puszta *-ē* vel, vagy *-ē* vel és *hogy* kötőszóval jelöljük. A névmásos kérdés lehet kötőszós és kötőszó nélküli. A grammatikai alárendelés korai különnyelvi fejlemény, már a kódexek korában is használták, a *hogy*-nak ilyen használata pedig szinte egyedülálló.<sup>22</sup> Simonyi összeállítja a *hogy* kihagyásának eseteit és kimondja a tételt, hogy „a közönséges főnévi mellékmondatok közül leggyakrabban a tárgyi mondat ejti el kötőszavát, még pedig rendszeren csak az úgynevezett verba sentiendi és declarandi után”.<sup>23</sup> N. Sebestyén Irén mutatta ki (MNY. XXIII:350), hogy a *hogy* kötőszónak ez az úgynevezett kihagyása ebben az esetben ősi, alapnyelvi mondattani sajátásnak megőrzése. Az olyan összetett mondatoknak, melyeknek főmondatában az állítmány mondást vagy érzést fejez ki, egyik legjellegzetesebb fajtája éppen a függőkérdés. Kötőszó nélküli függő kérdésre a fgr. nyelvek mindegyikében számos példát találunk. A vogulban — mint láttuk — csakis ilyen van.

Megfigyelhettük, hogy a vogul függő kérdésekben (helyesebben: kötőszó nélküli függő kérdésekben) a logikai mellékmondat szinte kizárólagosan megelőzi a főmondatot, ellentétben a magyarral, hol a főmondat első helye az általános. A vogulban is állhat első helyen,

<sup>22</sup> Simonyi: A magyar kötőszók II:85. — <sup>23</sup> U. o. II:127.

v. ö. a következő párhuzamos mondatpárt: *manər kuritawə, va'ilən?* tudod micsoda tesz oly csattogást? (I: 14), *va'ilən, ēlən manər kuritawə?* tudod-e micsoda csattogás ez a távolban? (u. ott).

## 9. Tagadó és tiltó kérdőmondatok.

A tagadó szó közvetlenül az ige előtt áll, ha a tagadás a cselekvésre vonatkozik. Az ige hangsúlyos bővítménye, még az igeikötő is, az így keletkezett negatív kifejezést megelőzi. Névszó a bővítmény: *nē mätər lül at vārsən?* semmi rosszat sem cselekedtél? (I: 26), *to k'otəl oāt üšletän?* ma nem dolgozol? (V Nyj. 213 K), *ām jätlēm nupijorri jät oāt jäljən?* nem jössz-e velem násztársul? (II: 223 K), *möläl āknwən-ēkwän matärəl at majwäsən?* nem adott neked a minapában valamit nénéd-asszony? (I: 16), igeikötő a bővítmény: *naŋ ānəm jot at vjlən?* te engemet nem vinnél magaddal? (IV: 129).

A kijelentő mondat és a tagadó kérdés közti szórendi összefüggést a következő mondatpár világítja meg:

*kit ēlmip kasäjil at majwäsən?* két élű kést nem adtak neked? *söl!* — *kit ēlmip kasäjil majwäsəm.* de igen (igaz), két élű kést adtak nekem (I: 17).

Tiltó kérdőmondat természetesen csak alakilag létezik, de mivel minket szórendi vizsgálódásainkban a mondat grammatikai felépítése érdekel, erre is ki kell térnünk.

A tiltó szó közvetlenül az ige előtt áll, akár az igére, akár valamely névszóra vonatkozik a nyelvtani tiltás.

A tiltó szó ige előtt áll: *amki xumim ul xaššiləm?*! a magam férjét hogyan ismerném?! (IV: 341), *pus-ke ālnūm, ul minnūm?*! ha egészséges volnék, hogyan mennék?!

Névszót előz meg: *āyiriš-ke ālnū, am namtnūlēm, xum-ñaurəm ul āsän namtuwə?* ha leánya volna, én nevezném el; de fiúgyermeknek nem atyjától kell-e nevet kapnia?! (I: 4).

\*

A fejtegetéseinkből levonható eredmények a következők:

1.) A vogul nyelv nem használ külön szórendi sajátosságokat sem azért, hogy a kérdő és a kijelentőmondatot egymástól megkülönböztesse, sem az eldöntendő és kiegészítendő kérdések elhatárolására vagy egyes mondatrészek kiemelésére. A szórend helyett ezen esetekben a mondatmelódia eszközével él.<sup>24</sup> A magyar nyelv változatos, kifejezőbb szórendje későbbi fejlemény.

2.) A vogul kérdőmondat szórendjére vonatkozó megállapításaink nemcsak a logikai kérdésekre, hanem a grammatikai kérdőmondatok bármelyik fajtájára érvényesek.

<sup>24</sup> A vogul nyomatéktalan mondat rendelkezik bizonyos szórendi törvényszerűségekkel. Kertész Manó idézett dolgozataiban és U. F. 17. sz.-ban ezek fgr. voltát is bebizonyította. Fokos Dávid hasonló jelenségeket észlelt egyes altaji nyelvekben. (Nyr. 64: 117 és 65: 3).



## Gyászjelentés.

**KOSZTOLÁNYI DEZSŐ. 1885—1936.**

A magyar nyelvnek szerelmese volt Kosztolányi Dezső. Alig van még költő, író, aki oly komolyan fogta volna fel hivatását, midőn magyar nyelven fogalmazta meg gondolatait, mint ő. Szerette a nyelvet, szerette a költészetet; örülni tudott, ha egy költői gondolatnak találó, dallamos kifejezést tudott adni. Igyekezett belehatolni a szavak jelentésébe, kutatni, ami a szó mögött van s ahogy a nyelvben megnyilvánul a nép lelke. Ennek egyik legszebb példája, ahogy a háború borzalmait közepette a *béke* szóról ábrándozik. (Ábránd egy szóról, Nyr. 47:89).

El tudott töprengeni, vitatkozni egy-egy szó vagy kifejezés helyes használatáról, a szavak jelentésárnyalatairól, kifejező erejéről. De vitatkozása nem a maga igazát minden áron bebizonyítani akaró makacskodás volt, hanem a tanulni akarás, a meggyőzés vagy önmagának meggyőztetése.

A magyar nyelv tisztasága, helyessége mellett meginduló minden mozgalomnak lelkes pártolója volt. Midőn 1913-ban Jankovich Béla miniszter egy rendeletével a magyar nyelv védelmére kelt, lelkesen üdvözölte a napi sajtóban és a *Nyelvőrben* (42:419). «A mi nyelvünk — írta ekkor — határtalan és szabad, korlátlan terület, ahol alkotni, játszani, táncolni lehet. Mindenki a képére formálhatja. Gyönyörű tornája, játéklabdája a hívó gyermekeknek és a zseniknek.» S midőn néhány évvel ezelőtt megindult az Akadémia nyelvmívelő bizottságának munkája, teljes erejével és írói tekintélyével az ügy szolgálatába állt. Ennek a munkásságának egyik eredménye volt *A Pesti Hirlap Nyelvőre*.

Noha lelkesedéssel foglalkozott a magyar nyelvvel és nyelvészeti kérdésekkel, nem tekintette magát szakbeli nyelvésznek. «Én mint műkedvelő nyelvész nagyon lenézem a műkedvelő nyelvészeket» — írta egy levelében Simonyi Zsigmondnak. Pedig nagy nyelvtudása, alapos tájékozottsága a nagy európai nyelvekben, jogot adott neki arra, hogy nyelvi kérdésekhez hozzászóljon. Emlékezetes az a cikke, amelyben Meillet-nek, a kitűnő francia nyelvtudósnak a magyar nyelvről szóló elfogult és igazságtalan véleményét tette alapos kritika tárgyává. (V. ö. Nyr 59:191.)

Nagy nyelvművészete tette oly értékké nemcsak eredeti alkotásait, hanem a legnagyobb francia, angol, olasz, spanyol, német költők műveinek igazán művészi átültetését a magyar irodalomba.

Simonyi Zsigmondhoz a tanítvány ragaszkodása, a *Nyelvör*-höz a szeretet és megbecsülés érzése kapcsolta. Ezt is Simonyihoz intézett egyik levelében írta: «A *Nyelvört* nagyon nagyon szeretem. Minden lap közt a legszívesebben olvasom.» A Magyar *Nyelvör* is mély fájdalommal érzi a veszteséget, mely a magyar irodalmat Kosztolányi Dezső korai elhúnytával érte.

## IRODALOM.

### Max Vasmer, Beiträge zur historischen Völkerkunde Osteuropas.

I. Die Ostgrenze der baltischen Stämme. II. Die ehemalige Ausbreitung der Westfinnen in den heutigen slavischen Ländern. III. Merja und Tscheremissen. Berlin. Sonderausgabe aus den Sitzungsberichten der preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. 1932, 1934, 1935.

A mai Oroszország területén lakó finnugor népek őstörténetének kutatása közös érdeke a finnugor és szláv nyelvtudománynak. A haladás azonban e téren rendkívül lassú, mert aki igazán tudományos eredményeket akar elérni, annak egyaránt ismernie kell az orosz történelmet, a szláv, különösen az orosz nyelvtörténetet, s egyben az Oroszországban élő finnugor nyelveket a finnugor nyelvtudomány irodalmával és módszereivel egyetemben.

Nehéz feladatra vállalkozott Vasmer, a szláv nyelvtudománynak berlini professzora, mikor az idevágó problémák megoldásába fogott. Azonban kétségtelen, hogy mindazok között, akik ezekkel a kérdésekkel eddig foglalkoztak, ő a legilletékesebb, mert, mint munkáiból látszik, ismeri a finnugor nyelvtudományi irodalomnak fontosabb műveit, s ezt elősegíti a finn és észti nyelvnek ismerete is, mivel Vasmer két éven át a tartui észti egyetemnek tanára volt.

Az első rész a balti törzsek keleti határainak megállapításával foglalkozik, s a helynevek vizsgálata alapján arra az eredményre jut, hogy az oroszok északra nyomulása előtt balti törzsek laktak a köv. orosz kormányzóságokban: Szmolenszk, Kaluga, Moszkva (nyugati rész), Tver' és Pszkov (délnyugati rész). Ez a megállapítás a finnugor nyelvtudomány szempontjából is rendkívül fontos, mert Thomsen kimutatta, hogy a balti nyelvek hatása a keletitengeri finn nyelveken kívül, ha nem is oly mértékben, kiterjedt a mordvin és a cseremisz nyelvre is. Vasmer már ebben a munkájában is jelzi, hogy kutatásai a finnugor nyelvekre is ki fognak terjedni, s mingyárt bevezetőben foglalkozik Tomaschek híres értekezésével, s megcáfolja azt a nézetet, hogy a Herodotosnál előforduló *androfagoi*, *melanchlainoi* és *boudinoi* népnévek a mordvin, cseremisz és votják népre vonatkoznak.

A második rész a keletitengeri finn népek (westfinnen) régi lakóhelyét iparkodik megállapítani, elsősorban a folyó- és tónevek alapján, mert ezek általában jobban megmaradnak a későbbi népek nyelvében, mint a helynevek. Már földrajzi szempontból is érdekes, hogy finn eredetű pl. az *Ilmenj* tó neve. Valószínűleg a *Ladoga* tó neve is finn eredetű. Egész sereg kevésbé ismert folyó- és tónevet sorol föl Vasmer, melyeknek finn eredete az első pillantásra megállapítható. E nevek alapján kétségtelen, hogy a keletitengeri finn népek régi lakóhelye jóval délebbre és keletebbre terjedt a mainál.

Legérdekesebb a III. rész, amely szintén a víznevek alapján iparkodik kimutatni a cseremiszeknek, s egy kihalt finnugor népnek, a merjának régi lakóhelyét. Maga a merja-probléma különösen izgató, s már régóta foglalkoztatja a tudósokat.<sup>1</sup> Már Jordanes Geticája tartalmaz egy jegyzéket, melyben föl vannak sorolva a Hermanarich gót király által leigázott népek, s ezek közt van egymást után: *merens*, *mordens*, *sremniscans*, melyeken a merja, mordvin és cseremisz népet kell érteni. Különösen fontos az ú. n. Nestor-krónika vallomása, amely

<sup>1</sup> Vö. Pogodin: Was ist Merja? (MSFOu. 67: 326). Zsirai: Merja (Berzeviczy-Emlékkönyv 250), Melich, EPhK. 57: 171.

több helyen is említi ezeket és még más finnugor népeket is, s egy helyen még akóhelyüket is megmondja: a rosztovi (ma Nero-tó, a jaroszlavl'i kormányzóságban) és Klescsino-tó (ma Plescssejevo-Ozero a vladimiri kormányzóság pereszlaszlavl'i kerületében) mellett.

Ahhoz nem fér kétség, hogy a merják a finnugor népek közé tartoztak, de hovatarozásuk vitás. Minthogy a merják történetileg igazolt lakóhelyéhez ma a cseremiszek laknak legközelebb, Vasmer szerint ezekhez kellett legközelebbi rokonságban állniok. Már Castrénnek föltűnt, hogy a cseremiszek *mari* neve nagyon hasonlít a *merja* névhez, s Vasmer szerint még közelebb áll hozzá ennek hegyi-cseremis *märä* változata. Ámbár sok esetben valóban *ä* felel meg a keleti-cseremis *a* hangnak, a hegyi-cseremisben e szó *marä*-nak hangzik, Vasmernek ez az adata tehát tévedésen alapszik. A szó jelentése különben 'férfi, férj'.<sup>2</sup> Helynevek is megörökítették a merjákat.

Nagyon fontos az a megállapítás, hogy a merja nyelv a cseremiszhez állhatott legközelebb, mert így ennek a szókincsét föl lehet használni a víz- és helynevek magyarázatára. Érdekes, hogy ezekben a nevekben egyes típusokat lehet megállapítani. Így egész sereg névben ilyen szók vannak: *ner* 'orr, hegy, fok, domb, földnyelv két szakadék közt'; *nur* 'mező'; *eŋer*, *äŋgar* patak; *jer* tó; *bož*, *baž* 'gyökér, elágazás'. Homályos a *-bol*, *-bal* vég, nem lehetetlen, hogy a csuvas eredetű *bol*, *bal* 'válu, teknő' rejlik benne.

E nevek már jobban próbára teszik a tudóst, mint sokkal világosabb finn eredetű nevek. Hisz nem állnak rendelkezésére cseremis *hely- és víznévtárak*, terjedelmes szótárak. Amit tudott, fölkutatott Vasmer; de nem használta a M. T. Akadémia kiadványait: Szilasi cseremis szótárát, az én cseremis nyelvtanomat, s a magyar folyóiratokat.

Ámbár egyes esetekben világosan látható a cseremis *eredet*, sőt az etimológia is, sok név megfejtethetlenné bizonyul, s természetesen a megfejtési kísérletek se mind sikerültek. Néhány megjegyzés: *Kugener*, *Kuguner* nem *K koyi*, *kuyi*, *U kue* 'nyirfa', hanem a *K koyo*, *U kuyu* 'nagy' szóból; *Šiner* első tagjában inkább valamelyik *ši* szó van (1. ezüst; 2. fa évgyűrűje; 3. csuka), mint a *K J šin*, *C U M B P šen* tapló. A *Šuner*'-ben levő *šu* jelentése lehet: '1. halszálla, 2. sörte; 3. pelyva; 4. orrcsont; 5. tű foka'. A *Vožiner*' első tagja az említett 'gyökér, elágazás' jelentésű *bož* (26). *Seminer*-ben a malmyži *šimä* 'fekete' lehet, a helynév is ebből a kerületből való. *Kučener*: *K kutšä*, *MM kutšo*, *J kutso* 'giliszta' (27). *Kutjuk-Kiner*'-ben a csuvas eredetű *Cs kütäk*, *C kütšäk* 'rövid' lehet. A *Kinjar* talán azonos a 'könyök' jelentésű *käner*-rel. *Buržener* a *bürž* 'ár, Ahle, Pfrieme' szót rejtheti magában (27). *Abanur*, vö. *aβa* 'anya'. *Iginur*, vö. *iye* 'gyermek, állat fiókája'. *Imnesenur*: *imä* 'ló' (28). *Šarnur*-ban nem lehet a *šaröni* 'fűzfa' szó, van több *šar* is: *šar* 'lószőr', *šar-yü* 'kavics'; *šar-potš* 'récefaj' (*potš* 'fark'), vö. még *sarä* 'sárga' (tatár); *Kokšanur*: *kokša* 'kopasz' (csuv.). *Konganur*: *konga* 'kemence'. *Kozlonur*: *kozla* 'erdő'; *Kužnur*: *kužo* 'hosszú'. *Olanur*: *ola* 'tarka' (csuvas). *Pinzanur*: *püändžö* 'fenyő'. *Pomašnur*: *pomaš* 'forrás'. *Portjanur*: *pört* 'haz'. *Posenur*: *posä* 'szántóföld' (csuvas). *Pičanur*: *pütšö* 'rénszarvas'. *Sernur*: *Šer-nur* 'falu neve'. *Šiganur*: *M šüyö*, *B CÜ šüβö* 'szu'. *Šungunur*, *Šunganur*:

<sup>2</sup> Tévedés az is, hogy a cseremis *potško* 'Kufe, Zuber' (nem 'Fass') az orosz *bočka* átvétele (14. l.), mert eredeti finnugor szó (vö. Wichmann FUF. 12:138). Csak elírás, hogy a *poš*, *puš* 'fej' cseremis szó, mert csuvas (40. l.).

šongo 'öreg'. *Vidanur*: βila, βüta 'istálló' (csuvas). *Šurgunur*: šüryö 'erdő'. *Izi-Kugunur* a m. 'kis-nagymező'. *Kruknur*: K kārāk, U kurāk, B kuruk 'hegy'. *Polanur*: polan 'Hirschholunder' (csuv.). *Šuašnur*: suas 'csuvas' (K), tatár (J C) (39). *Kogo-Anger*: K koyo 'nagy'. *Kopon-Anger*: kup 'mocsár'. *Kožlan-Anger*: kožla 'erdő' (U), 'a Volgántúli erdős rész, ahol a mezei cseremiszek laknak' (K). *Šurašener*: šüraš 'dara'. *Važnanger*: βožān, βažān 'elágazó'. *V'ar'ašanger*: βaraš 'ölyv'. *Pertangerka*: pört 'ház' (30). *Kugujer* nem 'nyirfa-tó', hanem 'nagy-tó' (31). *Viča*: βitš'ā az urzsumi kerületben a Vjatka folyó neve (34). *Šilekša*: šeleš 'reped' ige melléknévi igeneve lesz, vö. šelše 'repedés, rés' (38). *Kurmyš*, vö. *kormāž* 'tenyér' (41). *Vokšer*, *Vokšera*: βakšer 'malomtó', de ebben az -er képző van, nem pedig a *jer* 'tó' (48, 49). *Kolokša* nem a *kol* 'hal' szóból származik, hanem a *kolem* 'halni' ige régi melléknévi igeneve: *kolākšā* (50). *Kongora*: *koṅgāra* 'göröngyös'; *βui-kongra* 'koponya'. *Šelša*: šelše 'repedés, rés' (55). *Nula*, *Nulka*: K nol, B nolo 'be nem fagyott hely a folvóban', UP nolā, UJ C Cs '(olyan fa), amelyben a nedvkeringés megindult', UJ nol-, *nul-neran* 'folyós orru' (58). *Vančuga*: B βondžak 'gázló', K βandžak 'palló patak, árok fölött' (60). *Irmiz*: *ir-mize* 'fogoly' valóban, de a csuvas eredetű *ir* nem 'vad', hanem 'mező, steppe' (61). *Šornoga*: šurno 'gabona'; a-ga végben én nem látom a *joyā* 'folyó' szót. *Šenbalka* első része *šen* 'tapló' (64). *Kiučer*: *kūtš'ere* 'vizsketéssel járó betegség' (65). *Činur*: tš'i 'megkeresztetetlen cseremiszt' (67). *Šaganur*: K šaya, U šoya 'eke' (csuv. 29).

Természetesen itt még reńgeteg a teendő. Első sorban, mint Vasmer is írja, össze kellene gyűjteni rendszeresen az orosz és finnugor, szamojéd, török-tatár víz- és helyneveket, azután szükség lenne e nyelvek szókincsét minél teljesebben tartalmazó szótárakra. Ez ugyan nem várható a közel jövőben, de az alapozó munkákat így is el lehet végezni, s erre ma alig van illetekesebb ember Vasmernél. Mindenesetre nagy érdeklődéssel várjuk további kutatásainak eredményeit, különösen a mordvinra és a permi nyelvekre nézve.

BEKE ÖDÖN.

## Könyvek és folyóiratok.

*Kodolányi János*: *A csend országa: Suomi*. Kodolányi, a jeles regényíró, a f. év nyarát Finnországban töltötte, az ottani irodalmat, életet tanulmányozva. Érdekes megfigyelései a Pesti Napló október–novemberi számaiban jelentek meg.

\**T. Lehtisalo*: Über die primären uralischen Ableitungssuffixe. (Mémoires de la Société Finno-ougrienne. 72.)

*Fenno-Ugrica*. V. Finnugor kultúrkongresszus. (Tallin 1936.)

\**Arvo Sotavalta*: Die Phonetik und ihre Beziehungen zu den Grenz-wissenschaften. (Helsinki 1936.)

*Mihkel Toomse*: Partitif singulier d'adjectif en -ttein dans les dialectes littoraux de l'Estonie du Nord-est. (Tartu 1936.)

\**Tóth Pál László*: A mondatok

grafikai ábrázolása. (Mondattan.) Kir. magy. egyetemi nyomda. Budapest. — Mi a mondattan? Dombovár. 1936.

*Népünk és nyelvünk*. VIII. évf. 7—10. f. *Horger Antal*: Pál és táj! — *Erdődi József*: Társadalmi szempontú népnyelvkutatás. — *Beke Ödön*: Kútágas. — 11. f. *Mészáros Gyula*: Rovásírási kún nyelvemlékek. — *Moór Elemér*: Rákos. — *Kiss István*: Nagykőrösi tájszótár.

*Vasi Szemle*. III. évf. 4. sz. *Bátky Zsigmond*: Hely és tájnévmagyarázatok. — *Beke Ödön*: Népetimológia a magyar növénynevekben. — *Polány István*: A földrajzi nevek bizonyossága Nyugatmagyarország ősi magyar volta mellett. — *Kallós Zsigmond*: A hajgatás nyomai a votjakoknál.

\*) Ismertetni fogjuk.

## NYELVMŰVELÉS

Csokonai s az is. Nemcsak Csokonaira, hanem a magyar helyesírás történetére nézve is érdekes megfigyelnünk: miképp viselkedik Csokonai az *is* kötőszóval szemben.

Alkalmam volt foglalkozni Csokonainak legkorábban és legutoljára kelt néhány eredeti kéziratával. Az első csoportba tartozik 1795 június 15-én elmondott híres búcsúbeszéde, mellyel csordultig tölté fegyelmi vétségeinek poharát vagyis amellyel fejére idézte a kollégium kitiltó ítéletét. Ugyancsak idetartozik 1795 június 18-án kelt, *Emlékezetnek okáért!* című önvédelmi irata, melybe a lesújtó ítélet miatti keserűségét önti ki. Mindkét kézirat a debreceni ref. kollégium könyvtárában.

A másik csoportot három magánlevél teszi, melyeket Csokonai egy jóltevőjéhez, a Tégláson lakó Bek Pál nagybirtokoshoz intézett 1804 szept. 10., 14. és nov. 10. napján, tehát élete utolsó félévében. Mind a három levél a debreceni Csokonai-kör birtokában.

E két csoport kéziratot helyesírási szempontból vizsgálva, arra a különös jelenségre bukkanunk, hogy Csokonai az *is*-re nézve más helyesírást használ 1795-ben, mint 1804-ben. Régebbi kézírataiban az *is*-t rendszerint hozzácsatolja az előző szóhoz, az a szó akár ige, főnév, névmás, határozó vagy más beszédrész. A két régi kéziratban 43 *is* fordul elő, melyeket 28 esetben összeír, 13 esetben elkülönít, míg 2 eset kétesnek mutatkozik. Az egybeírottak közt ilyenek találhatók: *láttamis, jelentetteis, gyönyörködésselis, megválásomkoris, énis, eztis, akkoris, ezutánis*, sőt ilyen *is* akad: *elis* vész.

Az élete végén kelt három levélben 22 az *is*-ek száma; ezek közül csak háromszor írja egybe az *is*-t, de minthogy az idetartozó, kétszer is előforduló *mégis* már régen összetett szónak számított, tulajdonképp csak egyszer: *addigis*.

Mi indíthatta Csokonait e részbeli helyesírásának megváltoztatására? Aligha tévedek, ha az okot a Debreceni Grammatikában keresem, mely 1795-ben jelent meg és amelynek tekintélyét Csokonai már csak azért is elismerte, mert tudta, hogy abban nagy része van az ő írói és költői mesterének, Földi Jánosnak. A Debreceni Grammatika pedig következetesen és szigorúan elkülöníti az *is*-t, még a tulajdonképp összeforrott *ugyanis, még is* szintén két szó a Grammatika szerzői szemében.

De ha az okot nem jó helyen keresem is, az a tényen nem változtat; Csokonai másképp írja az *is*-t pályája elején, mint végén.

Ezzel az aprósággal nem foglalkoznám ilyen aprólékosan, ha a mai helyesírás némely tünetei nem fordítanak figyelmemet Csokonai helyesírására. Napról napra több jelenség merül fel, melyek az első Csokonait látszanak igazolni. Már az akadémiai s azzal együtt az egységes helyesírásban is megszorodtak az egybeírt *is*-ek; a régebbi *mégis, ugyanis* mellé járultak: *igenis, máris, úgyis, vagyis*.

A sajtó azonban ezen az úton tovább megy; hirlapokban, folyóiratokban mindennapos a *legalábbis* (Nyugat 1935. 292., Pesti Napló 1936. III. 15., XI. 11); elég gyakori *nagyonis* (Pesti Napló 1936. III. 15), *dehogysis* (Pesti Napló 1936. IV. 26); de feltűnedeznek: *azértis, csakazértis, ígyis, mostis, nemis*.

Az *is*-nek ez az egybeírása csak egy buborék abban a nagy folyamatban, mely mindinkább elárasztja a mai helyesírást és százával veti felszínre az újabbnál újabb összeírt szokat, melyeket nemhogy az akadémiai, de még az egységes helyesírás sem ismer. Azonban erről az áramlatról, erről a helyesírási *szintézisről* majd máskor, mert ezeknek az új összeírt szavaknak semmi közük sincs a Csokonai egybeírt *is*-éhez. KARDOS ALBERT.

## MAGYARÁZATOK.

**Fakadék.** A *fekély* szóról nemrég kimutattam, hogy a *fakad* ige csatládjába tartozik, s mint a *fökedék* bizonyítja, a *fakad* magashangú alapszavának -ély képzős származéka (Nyr 63:131). Ezt megerősíti egy őrségi adat, melyet a MTsz nem közöl: *fakadék* van a kezén: seb (Nyr 2:472). A *fakad*-nak o-s változata nemcsak a régi nyelvben fordul elő, hanem a népnyelvben is: *fokad* 1. 'hasad, reped'; 2. 'kinyílik, kibomlik (bimbó, rügy)'; *fokaszt* 'lyukaszt, repeszt, tör' (Csűry, Szamosháti Szótár); *fokadék* kisebb kelés-féle, pattanás, pörösenés' (Szfeld); *fokadvány* 'vízfakadásos hely' (uo.) MTsz.; *fokad* a fa tavasszal, a virág (Debrecen Nyr 7:189, 9:206); *béfokatt* a feje (Eszék vid. Nyr 8:279).

BEKE ÖDÖN.

**Báb.** A régi Tsz. szerint Erdővidéken a *báb* jelentése kép. Úgy látszik, a következő meserészletben ugyanez a jelentése van a szónak: A csunya ládába hozott vót ű valami szíp, de szíp ruhákat, s felvötte azokat, s a lábojira papucsakat húzott, s ajan szípen kicsinasította vót magát, hogy ajan vót, mind egy *báb*, még grófnénak is beillett vóna (Szolnok-Doboka m. Domokos, Nyr 12:563; a MTsz. nem közli).

BEKE ÖDÖN.

**Bánya.** E szó szláv eredetű, s az átadó nyelvekben is van 'Bergwerk. Grube' jelentésén kívül 'Bad, Warmbad' jelentése is. Az utóbbi jelentés a magyarból is kimutatható. Így már Calepinusban *balneum* — *Fõrdõdõ, banya*; *sphaeristerium* — *Kerek banya*. Szövegben is: Magam egynihányad magamnal az fürdőbe mentem, majd három óráig késvén az váradi *bányában* (MonIrók 18:147). Az váradi *fõredõbányánál* mind az francia urak s mind mi *concludálhassunk* hazánk javát (uo. 125, NySz). A *bánya* régi 'meleg fürdő' jelentését a nép is ismeri, a MTsz a köv. helyekről idézi: Nógrád m. Ipolylitke, Békés m. Vésztõ, Bihar m. Furta vid. Szilágy m. Csűry Szamosháti Szótárában csak 'Bergwerk' jelentését említi, de egy szó-

lás arra utal, hogy itt is volt 'fürdő' jelentése: *Ojam meleg van it, mint a bányába*: igen be van itt fûtve.

BEKE ÖDÖN.

**Lúdvaj.** Mátyusföldén így hívják a lúdzsirt, s ez a fontos adat arra vall, hogy a *vaj* szónak eredeti jelentése a magyarban is, mint a rokon nyelvekben, általában 'zsir, zsiradék' volt (vö. Beke, Nyr 43:191). Erre a jelentésre most becses adatot kapunk Csűry Szamosháti Szótárában: *hájváj* 'olvasztott háj, hájzsír'. Nyelvjárásaink tájszókészlete még sok becses kincset rejthet magában, nagyon fontos lenne azért a tájszógyűjtés, különösen egyes elszigetelt vagy határnyelvjárásokban.

BEKE ÖDÖN.

**Haj és héj.** Régen a *héj* szót a *haj* hangváltozatának tartották, ezt pedig elválasztották a 'Haar' jelentésű *haj*-tól. A *héj* e fölfogás szerint tehát oly viszonyban áll a *haj*-jal, mint a *paraj*, *taraj*, *ganaj* szavakkal a *paré(j)*, *taré(j)*, *gané(j)*. Azonban a mi esetünkben nem lehet szó hangváltozásról, csak két hasonló hangzású szó összekeveredéséről, amit az is elősegített, hogy a *héj* is mélyhangú volt eredetileg, mint a ragos és képzős alakok mutatják (*héjas*, *héjat*, *héja*). De nemcsak a *héj* helyett mondtak *haj*-at, hanem a *haj* helyett is *héj*-at: *hejkötõ* 'hajkötõ' Ipolyvid. Nyr 3:428; nem vót annak üty *haja sè* (Veszprém m. 37:187). Itt ugyan a *haja hija* helyett van, de ez is egyeredetű a *héj* szóval, s éppen eredetibb alakja, vö. *alma hítja* Hszék m. MTsz. A szamosháti nyelvjárás rendszeren *háj* alakban használja a *héj* szót, de a *faháj* 'Zimmet' *fahíj* alakban is megvan Csűry feljegyzése szerint.

BEKE ÖDÖN.

**Csęcskés.** Marosszéken jegyezte föl Kriza ezt a tájszót, s így értelmezi: nem kifejlett, tarka színvegyület. Háromszéken ezt szürkés-tarkának, irombának, Udvarhelyszéken *szamárszürkének híjják* (Nyr 1:135). Az adatot Kiss Mihály árkosi un. esperes gyűjtése is megerősíti. Kriza még a Székelyföldről

ezt az adatot idézi: *Valami csécs-kést láttam* (nyúl volt) MTsz. Az EtSz szerint «eredete ismeretlen». Véleményem szerint a szó összefügghet a 'himlő, kanyaró' jelentésű csécs-csel, amelynek csécs változata is van. A csécskés nyilván -s képzős származéka a csécske alapszónak, ez pedig kicsinyítője a csécs, csécs-nek. A csécskés eredeti jelentése eszerint 'foltos' lehetett; vö. csécskő «kő, melynek föl-színét olyan pettyek, foltok födik, milyenek az emberi testen a csécs-, azaz himlőfoltok» (CzF). Ha az egyeztetés helyes, akkor a csécs nemcsak dunántúli szó, mint eddig tartottuk, hanem az egész magyarság szókészletéhez tartozott. Mindenesetre szükség lenne több adatra, s pontosan megállapítani, hogy a Székelyföldön mekkora területen fordul elő.

BEKE ÖDÖN.

**Érez** igénket tudvalevőleg régebben hanghenyomással kapcsolatban is használták, mint a DebrK. e mondata bizonyítja: *kezdeh halgatni ha valamit ot erőzne* (l. NySz., EtSz., Gombocz: MTNyelvtan 4:90). Az érez ige tehát nemcsak a tapintás, szaglás és ízlelés benyomásaira vonatkozhatott, hanem a halás útján szerzett benyomásokra is alkalmazhatták. Hasonló jelenségre éppen az *éröz* igének egy téves etimológiája kapcsán már Budenz hozott fel érdekes analógiát, mikor az olasz *sentire* igének 'hall' jelentésére hivatkozik (MUGSz. 824); *sentire* tr.: 1. 'érez', 2. 'észrevesz, érzékel, felfog'; 3. 'hall vmit'; intr.: 1. 'hall', 2. 'érez' stb. (Kőrösi).

Érdekes, hogy több finnugor nyelvben is megfigyelhetjük e két jelentés kapcsolatoságát: a zürj. *kil-* jelentése Wiedemann szerint 'fühlen, empfinden, hören, vernehmen, merken, spüren, wittern'; (intr.) riechen, schmecken, klingen nach etw., pl. *duk kilni* 'riecken' (tkp. 'szagot érezni'); *kilzini* 'hören, anhören', de: *niren kilzini* 'riecken an etwas, beriechen' (vö. *kile pravoslavnej duken* 'igazhitú (azaz: emberi) szag érzik' Fokos NyK. 45:408; *bid li kutas kivni lok povodda vodžin, a eni ti ještse ninem-na ode kile* 'minden csontotokat érezni fogjátok (tkp. minden csont meg fog érezni; or. *každaja kost budet slyšna*) rossz időjárás előtt, most azonban ti még semmit se éreztek' Zürj. Szövegek 46.). A zürj. szó alapjelentése

természetesen 'hall', ugyanúgy, mint a votj. *kil-* igéé, de a votj. igének is van 'érez' jelentése, pl. *mar adami-šoj-zinaz kiliskod?* micsoda halott-szagot érezel te? (Munkácsi: Votj. Népk. 134, 137), *zinaz kilni* 'szagot érezni' (VotjSz.). A mordvin (Paas.) *marams* jelentése 'hören, vernehmen, merken, spüren, empfinden, fühlen' (l. még Budenz id. h.). De legközelebbi rokon nyelvünkben is, a vogulban, a 'zajlik, szól, hallik' jelentésű *sujti* nem egyszer 'érzik' jelentésben is használatos; pl. *la'iläyä xotäl xäljälälnoitän sujti* 'érzi, hogy lábai valamikep csúsznak' (Munk. 2:112; vö. uo. 474); *xöntlitä lakwitä: nē-mat šanqkwä aumiñ at sujti* 'vizsgálhatja (hallgatja) önmagát: semminemű testrésze fajdalmasan nem érzik (hangzik)' uo. 4:329; *mälantilä putitä: mator potali sujti* 'tapogatja kebelét: [hát] valami gömbölyűség érzik [benné]' uo. 330; l. még uo. 4:423, Nyelvj. 99. Az osztjákban is *xullem, xullem* jelentése Ahlqvist szerint: 'hören; fühlen; gehorchen'; *köllantam* (Paas.-Donner) jelentése pedig '(auf etwas) hören; gehorchen; schmecken'. (L. még Budenz NyK. 5:143, 19:324)

Csak hogy ezeknek a fgr. jelentésváltozásoknak semmi közük sincs a m. *érez* ige említett két jelentéséhez. Mindezeknek nem 'érezni', hanem 'hallani, az alapjelentésük és 'érez' jelentésük jelentéskölcsönvételen alapszik. T. i. az orosz *slyšitsja* 'hallatszik' ige, jelentésének más érzékterületre való átvitelével azt is jelentheti, hogy 'érzik' (pl. *zdjesz slyšitsja gorjelyj zapa* 'itt égett szag érzik', *tut slyšna syrost* 'ott nedvesség érezhető' Kijanen stb.). Az orosz *slyšitsja* 'hallatszik' igének 'érzik' jelentése alapján vette fel a vog.-osztj., zürj.-votj. és a mordv. 'hall' jelentésű ige az 'érez' jelentést.

FOKOS DAVID.

**A többszám** — mint ismeretes — több finnugor nyelvben kollektív jelentésben is használatos úgy, hogy nem a megnevezett dolognak magának a többségét, hanem a hozzátartozókkal, vele egyvűvé tartozókkal együtt való többségét fejezi ki; pl. zürj. *mamejas* jelentése nem: 'anyáim', hanem: 'anyámék (anyam és valamelyik családtag)' (Lytkin Nyr. 59:76). Idővel e megnevezett dolog többes-zamához a kiegészítő fogalom is hozzájárulhatott, még pedig szintén többszámban; pl. votj. *mumijosi aijos?* 'meine Eltern' (Wichm. Aik.

19:150, tkp. 'anyáim-apáim', 'anyámék, apámék'. (Vö. csuv. *ax, allešəm, annešəm!* 'ó, atyám, anyám!' Asm. Szint. 209, 478; l. még uo. 152, Budenz UA. 300, Fokos NyK. 49:318-9.)

Ezt a használatot az obi-ugor nyelvekből is ki tudjuk mutatni; így o s z t j. *ittam mundī āngilāl, jaīlāl ārātēlna si lwāltšajāl* 'most csak az imént az anyját, a bátyjait, mind valamennyit beszállították ide' (Pápay, Fgrh. 15:90; tkp. 'anyái, bátyjai', azaz 'anyjáék, bátyjáék'; uo. így is: *āngəl i jaīlāl* 'anyja és bátyjai'); *jixdam, jixpoxtam* (soi-völbar) *ūxtat sōx xormen, jigta-nēŋ, ankeda-nēŋ vēren-kemna* 'hast du einmal meinen Eltern und Brüdern (tkp. 'atyáim, testvéreim', azaz 'atyámék, testvéremék'; talán helyesebb fordítással: 'meinem Vater und meinen Brüdern; atyám és testvéreim') ihre Kopfhaut geschunden und mich zu einem vater- u. mütterlosen Weibe gemacht' (Patk. 2:72); — v o g.: *nūs-mānūw, vāpsānūw voss jiwēt* 'nászaink, vejünk hadd jöjjenek' (Munk. 2:95), *nūs-mānūw, vāpsānūw voss ūrχatēit* 'nászaink, vejünk hadd várakozzanak' (uo.), tkp. 'nászaink, vőink, azaz vőnkék'.

FOKOS DÁVID.

**Hó, hó-nap.** *Hó* 'mensis' szavunk osztják megfelelőjére (*χaw*) Paasonen mutatott rá először saját gyűjtése alapján (l. NyK. 39:348 és Paas.-Donner Ostj. Wbuch 51. l.). Az osztják szó azonban már Patkanov szövegeiben is előfordul (az alsó-kondai nyelvjárás területéről följegyezve). Hogy ezt eddig nem vették észre, annak az az oka, hogy Patkanov a szót felreértette és szövegeinek fordításában épügy, mint szójegyzékében a 'hosszú' jelentésű *χou* szóval hozta kapcsolatba. Szavunk a következő állandó szerkezetben fordul elő Patkanovnál: *tīšŋpe ār tābet, χounpe ār tābet jāngāi, tēvāi* 'so viel lange Wochen der Monat zählte, wurde getrunken u. gegessen' (Irt.-Ostj. 2:72, 154). Ugyanennek a mondatnak változatai a következők: *tīšŋpe ār tābet jāngāi, χounpe ār tābet jāngāi* (uo. 108. l.) 'so viel lange Wochen der Monat zählte, tranken sie' (a Szójegyzék szerint: 'eig. monatliche viele Wochen, l a n g e viele Wochen tranken sie' 30. l.), *tīšŋpe ār tābet, χounpe ār tābet tēvōt, jāngōt* 'sie assen u. tranken, so viel lange Wochen der Monat zählte' (Patk. 2:72, 80; vö. még uo. 120, 138, 154), *ūtla veteŋen tīšŋpe ār*

*tābet, χounpe ār tābet* 'sie fingen an zu leben, so viel lange Wochen der Monat zählte' (uo. 172). (Hasonló példát idéz Paasonen is; l. Paas.-Donner 51. l.)

Ezekben a mondatokban az obi-ugor népköltészetből jól ismert párhuzamos gondolatritmussal van dolgunk és világos, hogy itt a (zürjén eredetű) *tīšŋ* 'hónap' szónak megfelelő (eredeti) *χou* is csak 'hónap' jelentésű lehet. A fent második helyen idézett mondat helyes fordítása tehát ez: 'hónap sok hetéig ittak, hó sok hetéig ittak'. A *χoun-pe* alak helyett természetesen *χour-pe* olvasandó (Paas. *χawčŋpā*); a szó n, ŋ hangjában ugyanaz a nomen possessoris kepző van, mint a megfelelő *tīšŋ*, *tīšŋ* szóban.

FOKOS DÁVID

**Láng.** *Láng* szavunk alapszava feltűnő hangtani megfelelést mutat a Reguly kéziratában található vog. *lum* 'glut' szóval. Budenz ezt az adatot ismeri.<sup>1</sup> Ahlqvist szójegyzékében többszamban fordul elő a szó: *lomet* Feuer (MSFOu II:26). A m. á - vog. u megfelelésre v. ö. *alom* - *ūlām*, *háio* - *χūlōp*, *márt* - *mūr* Munkácsi NyK. 25:179, valamint *hagy* - *χūl* u. o. és Gombocz NyK. 39:247 stb. A g demin. képző, mint *kéreg* R. *kēr* vog. *kēr* NyH<sup>7</sup> 49, *féreg* - *pēr* u. o. 144. (A *pēr* szóvégi k-ja vogul kicsinyítő képző) stb. Munkácsi vogul nyelvmestere a következőkkel egészíti ki Reguly adatát: KL. *toāt jel-lumts* изгн.г.л.о.с.э parázssá lett (továbbképzéssel: *t. jel-lumta* χts, *t. jel-lumānts*), *met-nē taulēŋ iūm-t kuān-ālentāsān* ст.я.п.к.а у.г.л.и у.н.е.с.л.а a szolgált tűzes parázsakat vitt ki, *lumēŋ lātēχ* горячий у.г.л.и izzó parázs, *išām lum* u. a. *taulēŋ lum* tűzes parázs, FL. *lum* горячий у.г.л.и forró parázs. (Munkácsi VK.).

Még közelebb visz a m *láng* szó jelentéséhez az *ulā lunsī* kifejezés értelmezése (разгорится a tűz lángra lobban, meggyúlad) u. o.

Ez a *lunsī* ige előfordul a kiadott vogul anyagban is 'belemelegedik a munkába' jelentéssel, l. 367.

A *lum* névszó kétszer fordul elő a VNGy. IV. kötetében *zsarátnok* fordítással: *ta'iliŋ lumnē la pallitām* izzó zsarátnokba vetem be, *χāul-jijū ta'iliŋ lumnē pallimavoŋpi* olyan mintha szurokfenyővel teli zsarátnokra volna vetve (75. l.).

KNÖPFLEER LÁSZLÓ.

<sup>1</sup> Más fgr. nyelvek adataival is összeveti (MUSz 868).



**Szikkad.** Mikor a latin órákon előkerül a *siccus* száraz szó, a tanulók nem mulasztják el megkérdezni, nem ebből származik-e a magyar *szikkad* ige. Nem kell egyáltalán nagyon gyerekesnek tartanunk a kérdést, mert ez az etimológia megvan a jó öreg Czuczor-Fogarasiában is. A *szikkad*-ra már az ÉrdyK-ben van adat, s hozzátartozik a székely *szikkan* 'szikkad', *megszikkan* 'megszikkad, megkeményedik': *Megszikkan a föld* (Brassó m. Hétfalu). Művelte-tője a palóc *szikajt* 'szikaszt' MTSz. A következő adatok bizonyossága szerint mindezek a *szív* ige családjába tartoznak: *meksziz* 'kissé megszárit': *Vit fel a hászjára eszt a ruhát, hat szijja meg ety kicsit a fagy; szivat* 'száríttat': *Szivatom ety kicsit a faggyal* (a kimosott ruhát); *mekszivat* 'kissé megszárittat': *Eszt a ruhát még ma mekszivatom ety kicsit a hideggel* (Csüry, Szamosháti Szótár); *szivódik trocken werden: Ma is hasonló szép idő volt mint tegnap, szivódnak is már az utak* (MonIrók NySz); — *szivalkodik* 'szikkad' (Csüry, Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Szilágy m. Zilah, Székelyföld, Háromszék m. MTSz.) *Ne induljatok mék, hat sziválgoggyon e kicsit az ut* (Csüry). *Már kezd szivalkodni a sár* (Szabolcs m., Besenyőd). *Kiterítjük a gyolcsot, hogy szivalkodjék* (Údvarhely m.) MTSz.; — *megszivalkodik* 'megszikkad': *Hadd szivalkoggyék meg (a nedves forgács), akkor össze-szeggyük és bevisszük a pítarba* (Heves v. Gömör m.). *Meg nem szivalkodik a föld ez után a nagy eső után* (Szatmár m.) MTSz. *Kiteritem (a ruhát), estig tám mekszivalkodik valamennyire* (Csüry). *Ez a fa az melegségtől megsüttetvén meg szivalkodott vala* (Forró NySz.); — *szijakodik* 'szikkad' (Pápa vid.?) MTSz.

A *szikkad*, *szikkan* úgy viszonylik a *szív* igéhez, mint a *rikkanik* 'nyikordul (fordultában a kulcs)' ('sallóköz MTSz., *rikkant* 'aufschreien, jauchzen' NySz. a *ri(v)* igéhez. A *k* benne kétségkívül a finnugor *k* mozzanatos képző, amely magánhangzók közt megnyúlt (vö.

*rikontás* Kónyi NySz). A kettőzött, geminált *k* tehát nem a *v* nyoma, mert a *v* mássalhangzó előtt nyomtalanul eltűnik. (V. ö. *rikkat* 'ríkat' Háromszék m. Csík m. MTSz.)

A jelentésfejlődésre kétségtelen analógiával szolgálnak a *fű* ige következő származékai: *fuakodik*, *főkodik* (Göcsej, Hetés, Örség) 'szikkad, szárad'. (*Hogy ez a fölszé fuj, jót fokódott a föld* Örség); *följökodik* 'fölszikkad', 'fölszárad' (*Alig fokódott fö az út* Örség); *kifőkodik* 'kiszárad' (*Már kifőkódott a föld* Hetés); *mégfaokodott* (Vas m. Farkasfa), *mégfuokodik* (Kemenes-alja), *mögfuakodik* (Somogym. Visnye) 'megszikkad, megszárad' (a föld, az út); *fákszik*, *fókszik* 'szikkad, szárad' Zala m.; *fuvalkodik* (Háromszék m.) *fualkodik* (Kemenes-alja) (*Míg a föld színe egy kicsit nem fuvalkodik, haszontalan a szántás* Háromszék m.); *mégfuvalkodik* 'megszikkad, megszárad' (Balaton mell. Háromszék m.) MTSz. A *szí* és a *fűj* jelentése oly közel áll egymáshoz, hogy föl is cserélik néhol. Pl. *Szít ki az órod!* (Dráva mell.) *Mást szitta ki a orrát* (Eszék vid.) *Szidd ki az arrodat!* (Háromszék m.) MTSz.

A *szí* és *szikkad* összetartozására már Szilasi rámutatott (Nyr 23: 49), de ő idevont egy csomó más szót is, melyeknek semmi közük hozzájuk. Nem említtem a *száraz* és más, egyáltalán ide nem tartozó szókat, de hasonló jelentése miatt szóvá kell tennem a *szivarit* 'szárit' (halat), aszal (gyümölcsöt)' Tolna m. Batta, Baranva m. Csuzsa, *szivorított* 'meghasogatott és megszáritott (hal)' Szolnok vid. MTSz. szót, amely kétségtelenül a régi *szivol* 'seco, dissecó' változata (pl. *Sziuolni* ket posart 1544. Ebedre rakot *sziuolni* 1545) OklSz. Ez valószínűleg egy másik *szív* ige származéka, melynek családjába tartoznak ezek is: *szivat* 'Schnitt, Schnitzel' (pl. Mikor az vizát fel akarod bontani, az orját fel veszed, az porczogója alól is két felől két *szivat*-ot felvehetsz az husában, ezt az két *sziv(at)*-ot vissza tegyed az füst-re (Radv.); *szivatós* geschnitten, pl. Adójukban százhusz *szivatós* pozsárt fölhoztanak (MonTE NySz).

BEKE ÜDÖN.

## A kiadóhivatal értesítései.

A Magyar Nyelvőr előfizetési ára egész évre 5 pengő.

Félévi előfizetést nem fogadunk el.

Külföldi előfizetők számára 6 svájci frank, 40 cseh korona, 160 lei.

A legközelebbi szám 1937 február havában jelenik meg.

Kiadóhivatalunk útján kedvezményes áron megrendelhető:

Balassa József: Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai.

Kiadja a Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre. 288 l. Kötve 3 pengő.

Balassa József: Kis magyar hangtan. Ára 1 pengő.

Nyelvőrkalauz II. (Tartalomjegyzék a Magyar Nyelvőr 26—50. évfolyamához.) 2 pengő.

### A MAGYAR NYELVŐR

szerkesztősége és kiadóhivatala

Budapest, V., Klotild ucca 10/A.

Telefón: 1-222-29.

Postatakarékpénztári számla: Dr. Balassa József 2560

## STEMMER ÖDÖN

Tudományos és művészeti antikvárium  
Budapest, V. Gróf Tisza István ucca 14



Megjelent:

## 10. sz. könyvjegyzék

## HISTORIA HUNGARICA

I.

a) Magyarország a honfoglalás előtt.

b) A magyarság eredetétől az államalapítás koráig.

II.

Magyarország az államalapítás korától a szatmári békéig.